

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**CUMHURİYET DÖNEMİNDE NAKŞİBENDİLİK VE
SİYASET**

Yüksek Lisans Tezi

Ünal YAPICI

Çorum 2019

CUMHURİYET DÖNEMİNDE NAKŞİBENDİLİK VE SİYASET

Ünal YAPICI

Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Mehmet EVKURAN

Çorum 2019

KABUL VE ONAY

Ünal YAPICI tarafından hazırlanan *Cumhuriyet Dönemi'nde Nakşibendilik ve Siyaset* başlıklı bu çalışma, 20/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Cemil HAKYEMEZ (Başkan)

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN (Danışman)

Dr. Öğt. Üyesi Mustafa AYKAÇ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN

Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim. (.20./.06./2019)

Ünal YAPICI

ÖZET

YAPICI, Ünal. *Cumhuriyet Döneminde Nakşibendilik ve Siyaset*, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2019.

Bu tez çalışmasında tarihten günümüze uzanan etkisiyle Türk dinî hayatının önemli aktörlerinden biri olan Nakşibendilik incelenmiştir. Çalışmanın ana soruları şunlardır: Nakşibendiler yaşadıkları dönemdeki hangi siyasî süreçlerden etkilenmişlerdir. Bu siyasî süreçler üzerinde onların etkileri olmuş mudur? Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti özelinde Nakşibendilik-siyâset ilişkisinin boyutları nelerdir? Farklı hükümetler döneminde devletle olan ilişkileri hangi düzeyde olmuştur? Destekledikleri hükümetler var mıdır? İktidarlar tarafından desteklenmişler midir? Cumhuriyet döneminde devletin din ve tarikat politikalarının Nakşî gelenek üzerindeki etkileri nelerdir? Nakşî geleneğin devletin siyasî ve toplumsal uygulamalarına karşı tutumu nasıl olmuştur? Devletin söz konusu siyasî ve politik uygulamalarının Nakşîliğin geleceği üzerindeki olası etkileri nelerdir? Nakşîliğin toplumdaki imajı nedir?

Çalışmada, söz konusu bu problemlere, sorulara ve sorunlara cevap bulmaya çalışılmıştır. Dönemin siyasî ve ictimâî yapısı içerisinde din ve tarikat algısını ortaya koyabilmek için Nakşî geleneğin inanç ve zihin dünyası araştırılmış, dönemsel reflekslerini ortaya koyabilmek amacıyla da o döneme ait arşiv vesikalarına ve birinci elden kaynaklara dayanılmak suretiyle bir çalışma yöntemi izlenmiştir.

Çalışmada ulaşılan sonuçlar şunlardır: Nakşibendî tarikatı, Yeniçeri Ocağı'nın ilgası ve Bektaşiliğin tasviyesi ile Osmanlı döneminde elde ettiği nüfus ve nüfuz gücünü korumuş, Cumhuriyet döneminde yaşanan siyasî gelişmeler sonucu takındığı tutum ile de giderek baskın tarikat haline gelmiştir. Türkiye'de devam eden ekolleri ve aktif kolları ile dini bir referans noktası olarak bireysel ve toplumsal birçok yönelişin merkezinde yer almıştır. Türkiye'deki İslâmî hareketlerin fikrî altyapısının oluşturulmasında en önemli aktörlerdendir. Nakşibendilik, siyasal ve sosyal sorunlara çeşitli vâsıtalarla müdâhil olmuş, siyasî yapılarla kurduğu çeşitli patronaj ilişkileri ile; toplum nezdinde saygınlık, itibar, imaj, güven, itaat ve meşrûiyet kazanmıştır. Nakşibendiliğin Cumhuriyet döneminde bireylerin yaşamlarını, güncel olaylara karşı verdikleri tepkileri ve siyasî tercihlerini de etkilediği görülmüştür. Müntesiplerinin siyasîyle olan ilişkileri neticesinde devlete ve hükümetlere etki etmesinin yanı sıra siyasî; cumhurbaşkanı, başbakan, bakan, milletvekili, bürokrat düzeyinde katılım sağlamışlardır. Türkiye'de Nakşibendilik ve İslami siyaset bir anlamda birbirinin taşıyıcısı konumuna gelmiştir. Nakşibendi gruplar, dinî, sosyal, siyasî ve ekonomik ilişkiler ağı göz önünde

bulundurulduğunda, potansiyelleri itibariyle bölgede emelleri olan devletlerin hedefi durumundadırlar. Türkiye'yi etnik ve dinî kimlik üzerinden ayrıştırarak manipüle etmek isteyen güçler için; çeşitli Nakşibendi grupların ya da siyâsal İslâm'ın operasyonel ve işlevsel olarak kullanması söz konusu olabilir. Bu nedenle, manevî otorite telâkkileri ve güçlü tarikat hiyerarşisi ile toplumun değişik kesimlerinin duyu ve düşünce dünyalarına derinden etki edebilecek dinî yapılar olan Nakşibendi grupların, toplumsal hayattaki etkilerinin olumlu ve olumsuz yönleri bilimsel yaklaşımla ortaya konmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Cumhuriyet, Nakşibendilik, Devlet, Meşâyih, Tarikat.

ABSTRACT

YAPICI, Ünal. *Naqshibandis and Politics at the Republic Period*, (Master's Degree Thesis), Çorum, 2019.

In this thesis, one of the important facts of Turkish religious life, Naqshibandis, is studied. Main questions of the study are: Were Naqshibandis affected the politic atmosphere at the term that they lived? Did they affect this politic atmosphere? What is the relationship of politic and Naqshibandis in the special of Turkish Republic State and Ottomon Empire? At what level is the relationship with the state in different governments? Are there the governments they support? Are they supported by the state? What are the effects of Religion and Sect policy on the Nagsh traditions at Republic period? What is the attitude of Naqsh traditions against the political practices of the state? How the political practies of the state affected the future of Naqshibandis? What is the image of Naqs in society?

The aim of the study is finding answer to these questions and problems. The belief and mind of Naqsh tradition is searched to express the religion and sect perception in political structure of the term. A study method is used which based on archive documents and first hand resources.

The results in the study are: With the elimination of Guild of Janissaries and purifying of Bektashism, Naqshibandi Sect maintained its own population and influence which is obtained in Ottoman Empire. They became dominant sect with their attitude at the result of political developments in Republic. They were the center of the most social orientation with the ecoles and active branches about religion in Turkey. It is the most important factor in creating the intellectual infrastructure of Islamic movement of Turkey. Naqshibandis interfered some political and social problems. Naqshibandi sect achieved prestige, reputation, image, reliance, obedience and legitimacy with the patronage with political structures. It has been seen that Naqshibandis affect the people's life ,their reactions to the actual events their political preferences. At the result of their followers relations with the politics they affected the states and governments and also participated in politics as president, prime minister, minister, parliamentarian and bureucrat. In Turkey Islamic politics and Naqshibandis has been the bearer of each other. Naqshibandi groups are the target of the states with ambitions in the region when it comes to religious, social, politics and economic relations. It shouldn't be allowed using of Naqshibandi groups and political Islam for the forces who want to seperate Turkey ethnically and religiously. Positive and negative impacts of the social life effects of the Naqshibandi

groups that have strong structures that affect people's feelings and thoughts should be put forward with scientific approach.

Key Words: Republic, Naqshibandis, State, Sheikhs, Sect.

TEŞEKKÜR

Bu uzun, zorlu süreçte meselelere analitik bir perspektifle ve tasavvuf formasyonuylabakmamı sağlayan, alıőma esnasında desteklerini esirgemeyen, danışman hocam sayın Prof. Dr. Mehmet EVKURAN'a ve bu duruma gelmemde emeği geçen, ilmî konularda kendilerinden çokça istifade ettiğim saygıdeğer hocalarım; Doç. Dr. Zekeriya IŞIK'a, Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK'e, Prof. Dr. Cemil HAKYEMEZ'e ve Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER'e teőekkürü bir borç bilirim.

Ünal YAPICI

Haziran 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR	vii
İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR.....	iii
ÖN SÖZ	iv
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	1
2. ARAŞTIRMADA KULLANILAN YÖNTEM	2
3. ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE ÖRNEKLEMİ.....	2
4. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ	2
5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI	3
6. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE NAKŞİ PARADİGMA.....	3
7. NAKŞİBENDİ TARİKATININ ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHSEL ARKA PLANI	6
8. TÜRKLERİN TARİKAT ALGISI IŞIĞINDA NAKŞİBENDİLİĞE BAKIŞLARI	7
9. ANADOLU'DA TASAVVUF VE NAKŞİBENDİLİK.....	12

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLIDAN CUMHURİYETE DİN POLİTİKALARI

1.1. CUMHURİYET DÖNEMİNDE DEVLETİN GENEL DİNİ POLİTİKALARI.....	20
1.1.1. Osmanlı Döneminde Din-Siyaset İlişkisi	20
1.1.2. Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları	27
1.2. OSMANLI VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE SİYASİ OLUŞUMLAR	31
1.2.1. Osmanlı Döneminde Siyasi Fırkalar.....	34
1.2.2. Cumhuriyet Döneminde Siyasi Partiler	49

İKİNCİ BÖLÜM

İKTİDAR VE MUHALEFET ODAĞI OLARAK NAKŞİBENDİLİK

2.1. NAKŞİBENDİLİĞİN DEVAM EDEN EKOLLERİ VE SOSYAL AKTÖRLERİ	65
2.1.1. Abdulaziz Bekkine.....	65
2.1.2. Abdülhakîm Arvâsî.....	66
2.1.3. Abdülhakim el-Hüseyîni.....	68
2.1.4. Açıkbaş Ömer Efendi (Ömer Şevki Altunîç).....	69
2.1.5. Ahıskalı Ali Haydar Efendi.....	69
2.1.6. Ahmed Haznevî.....	71
2.1.7. Alvarlı Efe.....	71
2.1.8. Astarlızade Mehmet Hilmi Efendi	72
2.1.9. Feriştad Efendi.....	73
2.1.10. İhramcızâde İsmail Hakkı (TOPRAK)	74
2.1.11. Mahmut Sami Ramazanoğlu	75
2.1.12. Mehmed Zahid Kotku	75
2.1.13. Muhammed Esad Erbilî.....	77
2.1.14. Muhammed Kudsi Bozkırı (Memiş Efendi).....	78
2.1.15. Muhammed Maşuk Norşinî	79
2.1.16. Muhammed Raşid Erol.....	80

2.1.17. Mustafa Hâki Efendi.....	81
2.1.18. Mustafa Tâki Efendi.....	82
2.1.19. Osman Bedreddin Erzurûmî(İmam Efendi)	83
2.1.20. Osman Hulusi Daredevî (Darendeli Hulusi Baba).....	84
2.1.21. Said-i Nursi	85
2.1.22. Süleyman Hilmi Tunahan	85
2.1.23. Tâhâ el-Hakkârî	87
2.2. İKTİDARLARA KARŞI NAKŞİBENDİ PROTESTO, MUHALEFET VE ÇATIŞMA	
POTANSİYELİ	88
2.2.1. 31 Mart Vakası (1909).....	91
2.2.2. Nasturî-Nehrî İsyanı (1915-1925).....	94
2.2.3. Koçgiri (Zara) İsyanı (1918-1921)	97
2.2.4. Şeyh Said İsyanı (1925).....	98
2.2.5. Ağrı İsyancıları (1926-1930).....	100
2.2.6. Menemen Ayaklanması (1930)	102
2.2.7. Dersim (Tunceli) Ayaklanması (1937-1938).....	106
2.2.8. Süleymancı İmam-Hatip Kavgaları (1958-1980).....	108
2.3. ANADOLU'DA ETKİN OLAN NAKŞİBENDİ GRUPLAR	109
2.3.1. Adıyamancılar Cemaati	113
2.3.2. Arvasiler Cemaati	114
2.3.3. Darendeli Hulusi Baba Cemaati.....	115
2.3.4. Ebrahimciöğlü Cemaati.....	116
2.3.5. Erenköy Cemaati	116
2.3.6. Hazinoğulları Cemaati.....	117
2.3.7. Hazneviler Cemaati.....	118
2.3.8. Işıkçılar Cemaati	120
2.3.9. İskender Paşa Cemaati.....	121
2.3.10. İsmal Ağa Cemaati.....	123
2.3.11. Küfrevîler Cemaati.....	125
2.3.12. Nurcular Cemaati	125
2.3.13. Süleymanlılar Cemaati	128
2.3.14. Şeyh Said Cemaati	129
2.3.15. Tağiler Cemaati	129
2.3.16. Yahyalı Cemaati	130
2.3.17. Diğer Nakşi Grupları	131
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
NAKŞİ GELENEĞİN CUMHURİYET POLİTİKALARI KARŞISINDAKİ TUTUMU	
3.1. YAPILAN MODERNLEŞME ÇALIŞMALARINI KARŞISINDA NAKŞİBENDİLİK	132
3.1.1. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kurulması (1924).....	134
3.1.2. Şapka Kanunu (1925).....	136
3.1.3. Tekke ve Zaviyelerin Kaldırılması (1925).....	141
3.1.4. Anayasadan "Devletin Dini İslam'dır" İbaresinin Çıkarılması (1928).....	145
3.1.5. İmam-Hatip Okullarının Açılması (1951).....	146
SONUÇ	148
KAYNAKÇA	161

KISALTMALAR

Age	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
agm	: adı geçen madde
agt	: adı geçen tez
akt.	: aktaran
a.mlf	: aynı müellif
ATAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
Ayr. Bkz.	: ayrıca bakınız
B.	: baskı
Bkz.	: bakınız
bl.	: bölüm
bs.	: baskı
c.	: cilt no.
çev.	: çeviren
der.	: derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: editör
Enst.	: enstitüsü
Fak.	: fakülte
haz.	: hazırlayan
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
krş.	: Karşılaştırınız
Ktp.	: kütüphane/kütüphanesi
nşr.	: neşreden
Mat.	: matbaası
md	: madde, maddesi
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Ö.	: ölüm tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: yayın tarihi yok
Üniv.	: Üniversitesi
V.	: volume (Cilt)
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
v.dğr.	: ve diğerleri
vr.	: varak
Yay.	: yayınları, yayımlayan, yayınevi
y.y.	: yayın yeri yok ya da belli değil
y.e.y	: yayının evi yok ya da belli değil

ÖN SÖZ

Tarîkat ve cemaatlerin toplumsal, psikolojik ve siyâsî hayata etkilerinin öneminin fark edilmeye başlandığı bir dönemde Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi vs. pek çok alanın ilgisini çeken bu konuda Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı'nın da söyleyecek sözü olmalıdır. Bu noktadan hareketle bir tarîkate mensup olmanın bireyin kişiliği ile sosyal ve toplumsal davranışlarını nasıl etkilediği iyi araştırılmalıdır. Geçmişten günümüze bizleri meşgul eden tarîkatlar, değer, inanç, ve düşünce kalıpları olan sosyal işlevi bulunan yapılardır. Çalışmamızda Cumhuriyet dönemi Nakşibendilik-siyaset ilişkileri bu bağlamda ele alınacaktır.

Kendisine dindar bireylerin yaşamının her alanını etki altına alan tarîkat kültürünün onun siyâsî tercihlerini etkilememesi düşünülemez. O halde tarîkat unsurunun Cumhuriyet döneminde bireyin siyâsî tercihlerinde ve siyâsî gelişmelere tepkilerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığı; varsa nasıl bir etkiye sahip olduğu konusu araştırılması gereken önemli bir husustur.

Tez, devlet denetiminden uzak, teşkilâtlanma düzeyi yüksek kurumlar olan tarîkatların ve özelde Nakşibendî tarîkat ve cemaatlerin işleyiş yapısının, algısının ve inançlarının ülkede gelişen İslâmî siyâset açısından önemli sonuçları olduğunu iddia etmektedir. Bu nedenle çalışmamızda Cumhuriyet dönemi siyâsî düşüncesinin tarîkatlarla ve tasavvufî gelenekle irtibatlarına değinilirken, Nakşibendî tarîkatı müntesiplerinin siyâsetle olan ilişkilerini, devlete etkilerini, yönetim algılarını ve bu doğrultuda yürüttükleri çalışmaları anlamak amaçlanmıştır.

Cumhuriyet dönemi Nakşî meşâyih, sûfî ve mutasavvıflarının Cumhuriyet kazanımları ve inkılaplar karşısında takındıkları tutum ile dönemsel gelişmelere ilişkin tasavvuf zâviyesinden yaptıkları yorumlar ele alınmıştır. Nakşibendîlerin içtimâî hayatla olan güçlü bağlarının siyâsî bir yaklaşmayı da beraberinde getirip getirmediği bu çalışmanın temel sorunsalını oluşturmaktadır.

Son yıllarda gündemin merkezine oturmuş durumda olan tarîkatların siyâsetle ilişkilerinin hangi boyutlarda olduğu hakkında ortaya atılan iddiaların çoğunun dayanaksız olduğunu, bazıları doğru olmakla birlikte, çoğunun bilgi kirliliğinden öteye gidemediğini düşünüyoruz. Hâl böyle olunca üzerinde araştırma yapmak ve toplumun faydasına olacak bilgileri gün yüzüne çıkartarak meselenin aydınlanmasına katkı sağlamak ilmî ve vicdanî bir ödev olmaktadır.

Tez hazırlanırken döneme ait kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu kaynaklarda, olaylara ilişkin farklı değerlendirmeler, objektif olarak aktarılarak, dönemin aydınlatılması sağlanmaya çalışılmıştır.

Din adamlarının kurban keserek açtığı bir Meclis'ten, din adamlarının tasfiye edildiği bir Meclis'e nasıl gelindi? Dualarla açılan bir Meclis'ten, Tekke ve zâviyelerin yasaklandığı zamanlara nasıl yol alındı? Sorularının cevabını arayacağımız çalışmada: Giriş bölümünde; kavramsal çerçeve ve Nakşi paradigma, Nakşibendi tarikatının ortaya çıkışı ve tarihsel arka planı, Anadolu'da Nakşibendilik ve tasavvuf, Türklerin tarikat algısı ışığında Nakşibendiliğe bakışları gibi konularda bilgi verildikten sonra, birinci bölümde; ayrı başlıklar altında Osmanlı dönemi'nde din-siyâset ilişkisi ve Cumhuriyet döneminde din politikaları ile Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde siyâsi partiler ele alınırken, ikinci bölümde; devam eden ekolleri ve sosyal aktörleri, iktidarlara karşı Nakşibendi protesto, muhalefet ve çatışma potansiyeli ve Anadolu'da etkin olan Nakşibendî gruplar konuları ele alınacaktır. Üçüncü bölümde ise Nakşî geleneğin Cumhuriyet politikaları karşısındaki tutumu ve yapılan modernleşme çalışmaları karşısında Nakşibendilik konuları irdelenecektir.

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Kuşkusuz tarikatlar Türkiye siyasetinin en önemli aktörlerinden birisi olmuşlardır. Türkiye'deki İslâmî hareket ile bu hareketin siyâsî geçmişi ve fikrî altyapısı araştırılmak isteniyorsa gerek tarihsel arka planı gerekse Cumhuriyet dönemi yaygınlığı, tavır ve duruşu ile belki de ilk durak Nakşibendilik olmalıdır. Bu çalışmanın temel konusunu da Nakşibendî tarikatı ile bu tarikatın Türkiye'deki devam eden ekollerinin ve aktif kollarının Cumhuriyetin ilânı sonrasında başlayarak günümüze kadar siyâsetle olan ilişkisinin (Cumhuriyetin ilânı, inkılâplar, ayaklanmalar, isyânlar, hükümetler vs.) incelenmesi oluşturmaktadır. Genelde tarikatlar ve özelde Nakşibendî tarikatı, uzun bir tarihî geçmişe sırtını dayayan örgütlenmeler olduğundan zaman zaman isim ve olaylar anlatılırken geçmiş süreçlere de değinilmiştir. Sünnî doktrini kabul eden Nakşibendîlik'in, tarikatların yoğun tazyîk ve baskı altında olduğu bir dönemi nasıl atlattığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet sonrası yaşanan siyâsî ve fikrî değişimler sonucu tarikatın yeni durum karşısındaki tutumu ve giderek baskın tarikat haline gelişi incelenmiştir.

Anadolu'nun toplumsal yapısının düşünce yapısını, dinî ve sosyal hayat tarzını ciddi derecede etkilemiş olan Nakşibendîlik'in Cumhuriyet dönemindeki çok yönlü pozisyonunun ve Nakşibendîlik-siyâset ilişkisinin araştırılması ve ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bu çalışmayla Türkiye'deki Nakşibendîlik mensubu tarikatlar, tarikatın öne çıkan isimleri ve onların siyâsî ilişkileri çerçevesinde, devlete etkilerine ve yönetim algılarının ne olduğuna değinilerek Nakşibendîlik'in Cumhuriyet dönemini içine alan tarihî sürecinin aydınlatılmasına katkıda bulunulması hedeflenmiştir.

Araştırmamızın ana hedeflerinden biri de Cumhuriyet döneminde iktidarlara karşı Nakşibendî protesto, muhalefet ve çatışma potansiyelinin izini sürmek ve Cumhuriyet dönemi başlarında Nakşibendî geleneğin genel durumunu ortaya koymaktır.

Cumhuriyet dönemi siyâsî düşüncesinin Nakşibendî tarikatlarla ve tasavvufî gelenekle irtibatlarına nüfûz etmek, bu bağlamda Nakşibendîlik ve siyâset ilişkisine yönelik henüz belirlenmemiş ve tasnif edilmemiş konuları açıklığa kavuşturaktır. Amacımız Nakşibendîlik ile siyâset arasındaki ilişkinin boyutlarını ve toplumsal hayata yansımalarını ortaya koymaktır.

2. ARAŞTIRMADA KULLANILAN YÖNTEM

Araştırmamız konu ile ilgili farklı türlerdeki metinlere ve kaynaklara başvurmayı zorunlu kılmıştır. Nakşibendîlik'in Türkiye'de gelişen siyâsal İslâm'ın en temel unsurlarından birisi olduğu tezinden hareketle; tarîkatın düşünce dünyasının ve fikrî problemlerinin tespit edilmesinde devam eden ekollerin çeşitliliğinden ötürü karşılaşılan zorluklar nedeniyle, tasnifler yaparak, birbirine girmiş kavramları netleştirmeye çalıştık.

Cumhuriyet dönemi'nde Nakşibendîlik'in düşünce sistemini ve tarîkat yapısını anlayıp ortaya koyabilmek ve Nakşibendîlik-siyâset ilişkisini sağlıklı değerlendirebilmek için öncelikle Osmanlı dönemi toplumsal ve siyâsî yapısı hakkında bilgi sahibi olunmalıdır. Bu bağlamda genel olarak Nakşibendîlik özel olarak da Cumhuriyet döneminde Nakşibendîlik'in durumu hakkında bilgi verilmiştir.

Cumhuriyet dönemi öne çıkan Nakşibendî şeyhleri hakkında bilgi verdikten sonra devam eden ekolleri ve bu ekollerin çağdaş temsilcileri de tanıtılmaya çalışılmış, bunu yaparken cemaatleşen günümüz Nakşibendî grupları da tek tek incelenerek hem etkin oldukları bölgeler hem de siyâsete (cumhurbaşkanı- başbakan- bakan- milletvekili- bürokrat bağlamında) etki ve katkıları incelenmiştir. Buradaki amacımız konuyu dar bir kapsama sıkıştırmaktan kaçınmak ve geniş perspektifte bütüncül olarak ele almaktır.

Nakşibendîlik'e ait elde edilen bilgi ve bulgular titizlikle irdelenerek farklı kaynakların konuya bakışları objektif olarak sunulmaya çalışılmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE ÖRNEKLEMİ

Araştırmamızın evreni Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Nakşibendîler ile Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Nakşibendîler'i etkileyen Nakşibendî ekollerdir. Araştırmanın örnekleme ise farklı şeyh ve tarîkat usullerine sahip Nakşibendî yapılarıdır.¹

4. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Araştırmamızın temel problemi, Nakşibendîlik'in Cumhuriyet dönemi siyâseti üzerinde etkisinin olup olmadığıdır. Şayet varsa, bu etkinin yoğunluğunun ne düzeyde olduğunun araştırılmasıdır. Araştırmamızın en önemli problemi ise; halen yaşayan ve pek çok çağdaş temsilcisi olan Nakşibendîlik'in mâzi, hâl ve istikbâline dair siyâsî soruların doğru ve doğurgan olarak sorulmasının güçlüğüdür.

¹ Evren, araştırma sonuçlarını genellenmek istediğimiz bütündür. Örneklem ise belli kurallara göre belli evrenden seçilmiş ve seçildiği evreni temsil yeterliliği kabul edilmiş olan küçük kümedir. Bkz.Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2005)110-111.

5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Cumhuriyet dönemi büyük tesirler bırakmış sûfî âlim ve entelektüellerine yönelik biyografi tarzında pek çok çalışma mevcutken, Cumhuriyet dönemi Nakşibendî meşâyih, sûfî ve mutasavvıflarının Cumhuriyet kazanımları ve İnkılaplar karşısında takındıkları tutum ile gelişmelere yönelik tasavvuf zâviyesinden yaptıkları yorumları inceleyen ve siyâset ölçüğünde sorgulayan bağımsız çalışmaların yok denecek kadar az olması ve bu bağlamda belirli bir literatürün oluşmamış olması araştırmanın sınırlılıklarındandır.

6. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE NAKŞİ PARADİGMA

Bu bölümde konu ile ilgili kavramların (sûfî, tasavvuf, tarikat, din, siyaset) anlamı üzerinde durularak konunun anlaşılmasını kolaylaştırmak amaçlanmıştır.

Son yıllarda Müslüman olsun olmasın pek çok insanın dikkatini ve ilgisini celbeden tasavvuf, mânevî tecrübe ile anlaşılabilir bir hâl ilmidir. İslâm'ın ilk dönemlerinde zühd hareketi olarak ortaya çıkan tasavvuf, II. ve VIII. asır sonlarında diğer İslâmî ilimlerden ayrılmış, kendi sistemini kurarak, kendine has kuralları olan bir disiplin hâline gelmiştir. Ancak İslâm'ın bâtinî yönünü temsil eden tasavvuf, asıl açılımını VI. ve VII.- XII. ve XIII. asırlarda tarikatların kurulmasıyla birlikte sağlamış ve daha sistemli hâle gelmiştir. Tarikatlar tasavvufun anlaşılması ve aktarılması noktasında başat kurumsal unsurlar olmuştur. Tasavvufun pek çok tarifi yapılmakla birlikte 'sufî' ve 'tasavvuf' kelimelerinin hakkında mutabık kalınan bir tanımı yoktur. Belki de her sufi müellif içinde bulunduğu 'hâl' ve 'makam'a göre bir tasavvuf tanımı yapmıştır. Tasavvuf, bir manada tecrübi bir ilim ve insanın kendi ruhunu incelemesi yöntemidir;

Tasavvuf kelimesinin kökeni için ileri sürülen;

- a) Sûfîlerin Resullullah zamanındaki "Ehl-i Suffa"nın özelliklerine yakın oldukları ve Ashab-ı Suffa'yı dost bildikleri için sufiyye² ya da ehl-i suffeden,³
- b) Tasfiye ve saff-ı evvel gibi kelimelerden,⁴
- c) Benu Sufa adlı bir kabile adından,⁵
- d) Arılık, saflık ve temizlik anlamındaki saffet'ten,⁶

²Ali Bin Osman Hucviri, *Keşfu'l Mahcûb, "Hakikat Bilgisi"*, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yay., 1996), 111.

³Kelabazi, *Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yay., 1992), 53.

⁴Bkz. Abdülkerîm Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yay., 1996) ; bkz. Ali b. Osman Cüllâbî el-Hucvîrî, *Hakikat Bilgisi: Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yay., 1996)

⁵Atilla Yargıcı, "II. Abbasi Döneminde Tasavvuf Şairleri ve Şiirlerinden Örnekler", *Nüşa*, Yıl.VI. sy.21 (2006): 32. Bkz. Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an ve Sünnet'e Göre Tasavvuf* (İstanbul: Yeni Boyut Yay., 1993), 13-15.

⁶Fulya Atacan, *Sosyal Değişme ve Tarikat Cerrahiler* (İstanbul: Hil Yay., 1990), 23.

e)Yunanca "hikmet" anlamındaki sofus'tan,⁷

f)Sûfâne (çöl bitkileri) kelimesinden yapılan iştikakla,⁸

f)Yün anlamındaki sûftan yapılmış kıyafetlere nispetle⁹ türemiş olduğuna dair farklı görüşler vardır. Buna göre 'tasavvefe', yani tasavvuf sözcüğü yün elbise giymek anlamına gelmektedir.

Tasavvuf; nefsi disipline etmek, ruh olgunluğuna ulaşmak, güzel ahlak sahibi olmak, Resulullah'ın sünnetlerine uyarak kalbi temizlemek, ihlaslı bir yaşam sürerek kamil insan olmaktır. Tasavvuf bir hal ilmidir. Her sufi tasavvufu kendince tanımlamıştır.

Tasavvuf tek başına dinin esası olmamakla birlikte; bir anlamda şeriatın ruh inceliğidir denilebilir.¹⁰

Tasavvufi eğitim veren teşkilatları ifade eden, bir şeyhin inanç ve görüşleri etrafında teşkilatlanarak müesseseleşmiş olan tasavvuf ekolleri için kullanılan tarikat ise; Arapça'da "gidilecek yol, izlenecek usul, hal ve gidiş" anlamlarına gelirken, terim olarak "Allah'a ulaşmak isteyenlere mahsus âdet, hal ve davranış" manasındadır.¹¹ Tarikat, aynı dinin içinde tasavvufa dayanan ve bazı özel tarz, metot ve hareketlerle birbirinden ayrılan Allah'a ulaşma yollarından her birine verilen isimdir.¹²

Arapça bir kelime olan "din" sözcüğünün, "ceza ve yargı, usûl, âdet, borç" ve "tutulan yol" anlamlarına geldiği kaydedilmiştir.¹³ Sözlükte "örf, boyun eğme, itaat, millet" gibi anlamlarının da olduğu görülmektedir.¹⁴ Din, peygamberler aracılığıyla Allah'ın gönderdiği ilahî esaslar bütünüdür. İslâmî terminolojide ise din, aklını ve irâdesini kullanan insanları, hayra

Ayrıca, Süfîzmin sufilerce yapılan çeşitli tanımları için Bkz. Kelebazi, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev.Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yay., 1979), 53–58.; Abdülbaki Gölpınarlı, *100 Soruda Tasavvuf* (İstanbul: Gerçek Yay., 1985), 9–12. ; Mustafa Kara, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler* (İstanbul: Dergâh Yay., 1980), 20–23. ; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Marifet Yay., 1984), 15–21.

⁷ Atilla Yargıcı, "II. Abbasi Döneminde Tasavvuf Şairleri ve Şiirlerinden Örnekler", *Nüşa*, Yıl.VI. sy.21 (2006): 32. Bkz. Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an ve Sünnet'e Göre Tasavvuf* (İstanbul: Yeni Boyut Yay., 1993), 13-15.

⁸ Sûfâne kelimesi hakkındaki en erken bilgilerden birisi Ebû Nuaym'ın *Hilye'sinde* geçmektedir. Bkz. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ I-X*, (Kahire: Matbaatü's-saade, 1974), 17.; Tasavvuf kelimesinin kökeni için öne sürülen diğer görüşler için bkz., Refik el-Acem, *Mevsûâtü Mustalahâtü't-Tasavvufi'l-İslâmî* (Beirut, y.e.y., 1999), 177-184.

⁹ Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *İslam Tasavvufu: Lüma'*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yay., 1996), 21-22.; Atacan, *Sosyal Değişme ve Tarikat Cerrahiler*, 23; Gölpınarlı, *100 Soruda Tasavvuf*, 9–12. ; Kara, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 20–23. ; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 15–21.

¹⁰ Ahmet er-Rifaiî, *Delillerle Marifet Yolu*, ter. H.Kamil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yay., 1985), 7.

¹¹ Komisyon, *Yeni Türk Ansiklopedisi, Tarikat* (İstanbul, Ötüken Yay., 1985), 3981.

¹² Cebecioğlu, *a.g.m.* 687.

¹³ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yay., 2011), 30.

¹⁴ Ragıp el-İsfahânî, *Müfredat, Kur'an Kavramları Sözlüğü*, Çev.: Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yay., 2010), 565.

götürür, şerhlerden uzak tutar, dünya ve ahiret saâdetine ulaşmalarını sağlar.¹⁵ Dinlerde asıl amacın ölümden sonrası gibi gösterilse de esas olanın bu dünyanın yönetilmesi olduğunu söyleyenler de olmuştur.¹⁶

Devlet ve din, dolayısıyla da din siyâset ilişkisini iyi analiz etmek ve doğru anlayabilmek için o devletin ve söz konusu dinin; tarihî ve fikrî arka planı, zihinsel altyapısı, mâzî, hâl ve istikbâline dair pozisyonu iyice araştırılmalıdır. Aralarındaki ilişkinin ne olduğu (gelişim, oluşum ve değişim evreleri) doğru biçimde bilinmeli ve açıkça ortaya konularak, konuya ilişkin toplumun ve inanç kesimlerinin siyasî olgu, algı dünyasındaki tezâhürleri gerçekçi bir bakış açısıyla sorgulanmalıdır. Dinin birey ve toplumlar üzerinde birleştirici, bir arada tutucu bir etkisi vardır. Sosyal hayatta meşrûlaştırma işleviyle pek çok konuyu çözdüğü gibi bazen de uğruna anlaşmazlıklar, çatışmalar hatta savaşlar çıkabilmektedir.¹⁷

Sosyal yaşamda aldığımız pek çok kararda başvurulan bir referans noktası olan din, insanda en kalıcı ve düzenli davranışların ortaya çıkmasında önemli etkenlerden biridir. Tarih boyunca bireysel ve toplumsal birçok yönelişin merkezinde din vardır. O halde sosyal ve siyâsî içerikli analizlerin odak noktası olan bireyin farklı düzeylerdeki din algısı hesaba katılmadan sosyal ve siyâsî konularda sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün değildir.¹⁸

Siyâset sözcüğü politika, devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış¹⁹ şeklinde tanımlanırken, Arapça'da "idare etmek, işleri düzene koymak" anlamına gelmektedir.²⁰ Siyaset bir iktidar etme, iktidarı kullanma ve yönetme sanattır. Siyâset; bir ilişkiler ağı, bir etkileşim sürecidir. Siyasette bireyleri ilgilendiren ve etkileyen toplumsal bir hiyerarşi söz konusudur.²¹ Bireyler kendi başına siyâset yapamazlar. Siyâset, her şeyden önce sosyal bir faaliyettir.²²

Bu tanımlardan ortaya çıkan sonucu kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür. Dini muhtevası yönüyle tasavvuf ve tarikatlar; devlet ve din, dolayısıyla da din siyâset ilişkisinin gelişim, oluşum ve değişim evrelerinin tamamında aktif rol almışlardır. Türkiye'deki etkinliği ve

¹⁵A. Hamdi Akseki, *İslam Dini, İtikat, İbadet, Ahlâk* (Ankara: Nur Yay., 1957), 5.

¹⁶Günnur Yücel Arpacı, *Gök-Tanrı İnançının Bilinmeyenleri* (İstanbul: Çatı Kitapları Yay., 2012), 27.

¹⁷Ejder Okumuş, "Toplumsal Değişme ve Din", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.8/30(2009): 323-347.; erişim 21 Ocak 2017, <http://eski.bingol.edu.tr/media/267517/3Toplumsal-Degisme.pdf>

¹⁸Nevzat Gencer, "Dindarlığın İbadet Boyutunun Seçmen Tercih Üzerindeki Etkisi-Çorum Örneği", (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2015), 23.

¹⁹ Güncel Türkçe Sözlük, erişim 08 Mart 2018,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=S%C4%B0YASET

²⁰S.Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yay., 1996), 366.

²¹Halis Çetin, *İnsan ve Siyaset: Siyasal İnsanın Yol Hikayesi, Felsefe Dünyası* (Ankara: Türk Felsefe Der.Yay., 2003), 72.

²²Andrew Heywood, *Siyaset*, çev: Bekir Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu, (Ankara: Liberte Yay., 2006), 1.

yaygınlığı ve siyasete angaje olmuş yapısıyla Nakşibendilik dini bir referans mecra olarak birey ve toplum nezdindeki meşrûlaştırma işleviyle siyâsî içerikli analizlerin odak noktasında yer almaktadır.

7. NAKŞİBENDİ TARİKATININ ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHSEL ARKA PLANI

Tasavvuf genelde insanı, özelde onun merkezi konumunda olan gönlünü esas alan bir düşünce, eğitim ve yaşayış biçimidir. Başlangıçta ferdî eylemler şeklinde ortaya çıkmış, sonrasında ekolleşme ve müesseseleşme süreci gerçekleşmiştir. Ardından da tarikatlar teşekkül etmiştir. Meydana gelen bu tarıklardan birisi de Nakşibendilik'tir.²³

Nakşibend, "nakş" ile "bend" kelimelerinden oluşmuş bir terkiptir. "Nakş", hiç çıkmayacak şekilde işlemek; "bend" ise, bağ, bent, kuvvetlice bağlanmış gibi anlamlara gelmektedir. Allah'ı kalbe hiç çıkmayacak şekilde nakış gibi işleme arzusundaki sufilere Nakşibendî denmiştir.²⁴

Nakşibendiyye tarikatının kurucusu tarıkata ismini verip "Nakşibendilik" olarak tanınmasını sağlayacak olan şeyh Hâce Muhammed Bahâuddin Nakşibend el-Buhârî kabul edilir. 718'de (1318) Buhara yakınlarındaki Kasrîhindûvân (Kasrîârîfân) Köyü'nde doğmuş, 791'de (1389) aynı köyde vefat etmiştir.²⁵ Bahâeddin Nakşibend'in tasavvuf terbiyesini Baba Muhammed Semmâsî'nin mürîdi Emîr Külâl'den aldığı söylenir.²⁶ Abdulhâlık-ı Gucdüvânî'nin²⁷ ruhâniyetine intisap ettiğinden Üveysî'dir.²⁸ Bundan başka Mevlânâ Ârif Dikgerânî ile Yûsuf el-Hemedânî'nin neslinden Küsem Şeyh ve Halil Ata'nın sohbetlerine katıldığı, bu nedenle de mânevî gelişmesinde Yeseviyye vasıtasıyla Türk tesirinin de olduğu ifade edilmektedir.

Nakşibendiliğin Orta Asya Türkleri arasında yayılması ölümünden yıllar sonradır. Onun mânevî varlığı ile Buhara, Orta Asya Müslümanları için bir ilim ve maneviyat merkezi haline gelmiştir. "Hâce-i belâ-gerdân" (belayı defeden hâce) ve Şâh-ı Nakşibend namıyla

²³Halil İbrahim Şimşek, *18.Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendi-Müceddidilik*, (İstanbul: Litera Yay., 2016), 11.

²⁴Nakşibendilik Nedir? erişim 21 Ocak 2017, <http://www.naksibenditarikati.com/detay.asp?icerikID=75>

²⁵Metin Taşkesen, "Seyyid Abdülhakim El-Hüseynî'nin Hayatı ve Tasavvuf Anlayışı", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 1.; bkz. Kasım Kufralı, "Nakşibendiliğin Kuruluş ve Yayılışı", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1949), 52.

²⁶Hasan Kamil Yılmaz, *Altın Silsile* (İstanbul: Erkam Yay., 1994), 102.

²⁷Kufralı, *agt.* 52.; bkz. Kasım Kufralı, *Guçdüvânî* İ.A. (İstanbul: MEB Yay., 1964), 820-821.

²⁸Üveysilik: İstifade ve feyzini Peygamber efendimiz veya daha önce yaşamış evliyanın ruhlarından alan bu hal ile terbiye edilene üveysi denir.

bkz. İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri* (Ankara: Sehâ Neşriyat, 1989), 49.

tanınmaktadır.²⁹ Bahâeddin Nakşibend'in vefatından sonra halîfeleri; Hâce Muhammed Parsa, Hâce Alaeddin Attar ve Mevlana Yakup Çerhî tarîkatın yayılmasını sağlayan mutasavvıflardır.³⁰

Nakşibendîlik'in silsilesine dair kaynaklarda bilgi verilmektedir. Tarikatın, tarihî seyri boyunca; Ebu Bekir'den Beyazıd-ı Bestamî'ye kadar Sıddikiyye, Ondan Abdulhâlîk-ı Gücdevânî'ye kadar Beyazıd-ı Bestamî'nin lakabına uygun olarak Tayfuriyye, Şah-ı Nakşibend'e kadar Hâcegâniyye, Şah-ı Nakşibend'den sonra da Nakşibendiyye adlarıyla anıldığını, sonrasında ise Nakşibendiyye ismi korunarak yanına zamanın büyük mürşitlerinin de lakablarının eklendiğini ifade edilir. Tarikatın; Ahmed Faruk zamanında Nakşibendiyye Ahrâriye, Dehlevî'den Halid-i Bağdadi'ye kadar Nakşibendiyyi Müceddiye ve sonra da Nakşibendiyye Hâliidiyye olarak anıldığı kaydedilir.³¹

Gücdüvânî'nin 'halk içinde Hak ile beraber olma' prensibini benimseyen Şâh-ı Nakşibend'in; müridlerine takvayı ve Hz. Peygamber'in sünnetine uymayı ısrarla tavsiye ettiği söylenir. Şâh-ı Nakşibend'in, iyi bir hadis eğitimi aldığı, Arapça, Türkçe ve Farsça bildiği, şeriat ile Allah'ı hatırlayıp O'nun sevgisi ile kendinden geçme hâlinin (cezbe) birleştiği bir tasavvuf anlayışına sahip olduğu ifade edilir. Yolunu "sohbet" esâsı üzerine kuran Şâh-ı Nakşibend'in cehrî zikir ve sema'ı inkâr etmemekle birlikte tercih etmediği de kaydedilir.³²

8. TÜRKLERİN TARİKAT ALGISI IŞIĞINDA NAKŞİBENDİLİĞE BAKIŞLARI

Türk-İslam coğrafyasında, tarih boyunca tasavvuf ve tarikatlar devletle yakın ilişkiler kurmuşlardır. Türk-İslâm Devletleri de tasavvuf ve tarikatlara özel önem vermişlerdir.

Tarikatlar, insan ruhundaki aynîleşme ve içtimâîleşme temayülünün bir mahsûlüdür.³³ Tarih boyunca içtimaî, iktisadî, siyasî, askerî ve kültürel konularda önemli görevler icra etmişlerdir. Devlet ve toplum entegrasyonunu sağlayarak uzun yıllar sürecek Türk hükümrânlığının temellerini sağlam bir zemine oturtmuşlardır.³⁴

²⁹Hamid Algar, "Bahâeddin Nakşibend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 04, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1988), 459-460.; bkz. Metin Taşkesen, "Seyyid Abdülhakim El-Hüseynî'nin Hayatı ve Tasavvuf Anlayışı", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 1-12.

³⁰Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf(18.yüzyıl)* (İstanbul: İnsan Yay., 2004), 229-232.

³¹Kadir Özköse, "Nakşibendiyye Tarîkatı'nın Temel İlkeleri", *Keşkül Dergisi*, sy. 20 (2011): 5.; bkz. Mehmet Şahin, "Süleymân Mirâtullah'ın, Âdâbü'l-Müebbed Adlı Eseri(İnceleme-Metin)", (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2016), 3.

³²bkz. Ramazan Muslu, *Anadolu'da Tasavvuf Yolları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007)

³³Tasavvuf ve Tarikat Çerçevesi, *Altınoluk Dergisi*, sy:182 (2001): 6., erişim 21 Mart 2018, <http://hasankamiliyilmaz.com/tasavvuf-tarikat-cercevesi.html>

³⁴Yavuz Demirtaş, Ramazan Kamiloğlu, "Tasavvufî Kurumların Fonksiyonları Ve Türk Müsikîsine Katkıları", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.8/2 (2017): 192.

Güngör, Türk-İslam anlayışında tasavvufun güçlü bir yeri olduğunu, Türklerin İslam'a girmelerinde başat etkenlerden birisinin de tasavvuf olduğunu, hatta Anadolu'ya yerleşen kitleler arasındaki birliğin tarikatlar ve dervişler sayesinde din ekseninde gerçekleştiğini söyler.³⁵ Tarikatlar, toplumun genel yapısını oluşturan; gruplar, sınıflar ve diğer sosyal tabakalarla ve siyasi yapıyla ile sıkı bir ilişki halindedirler.³⁶ Türklerde devleti yönetenler her dönemde tasavvufa ilgi duydukları için devlet ve tarikat arasında süreklilik arz eden, tarikatları siyasi açıdan etkin hale getiren bir ilişki vardır.³⁷ Işık'a göre Türklerde; "tarikatların doğrudan sultanın, hanedanın, devlet bürokrasisinin, askerinin ve Müslüman ahâlinin mânevîyatını yükseltmek, onların kendilerini iyi hissetmelerini sağlamak gibi vazifeleri vardır."³⁸

Tarikatlar içinde buldukları ictimâî ve siyasi vaziyetten müstağni değillerdir. Devletin inkıraz ve çöküşlerinden paylarını aldıkları gibi, nizam ve otoritenin tesis edildiği parlak dönemlerde ise siyasî etkinliklerini artırmış, itibarlarını yükseltmişlerdir.

Özellikle, siyâsî, askerî ve sosyal hayatın hemen her alanında devlet içre bir kurum olarak yer aldığı³⁹ ifade edilen tarikatlardan Nakşibendilik, sırayla Hindistan, Kafkaslar, Orta Doğu ve Anadolu gibi geniş bir sahaya yayılarak XV. ve XVI. yüzyıllardan itibaren İslam dünyasının fikrî yapısının şekillenmesinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Nakşibendiliğin Anadolu'ya girişinin ve yaygınlaşmasının ise Osmanlı döneminde XV. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiği aktarılır.⁴⁰

Weismann, yaklaşık sekiz yüzyıllık bir geçmişe sahip olan Nakşibendilik'in, gücünü hem şeriata olan sıkı bağlılığından hem de siyâsal ve sosyal sorunlara müdâhele edebilme kabiliyetinden aldığını ifade eder.⁴¹

İslâm aleminin pek çok yerinde tarikatı yayılan ve sevilen Türk tasavvuf tarihindeki yeri büyük olan Şâh-ı Nakşibend'in, Türkiye içinde ve dışında milyonlarca taraftarının yaşadığını ifade edilir. Hindistan'da Ekber Şah zamanında birtakım mezhep ve inanışlarla mücadele veren İmam-ı Rabbânî, Kafkasya'nın efsane liderlerinden Şeyh Şâmil ve İstiklâl Harbi'nin âlim mücâhidlerinin birçoğu bu ekole mensup kimselerdir. Günümüzde Türkiye'de birçok kollara ve

³⁵Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Yay., 1993), 208.

³⁶Hans Freyer, *Din sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz (Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 1964), 64.

³⁷Erhan Yetik, *Tarikatlar ve Dini Hayat* (Samsun: Kardeşler Ofset, 1996), 40-47.

³⁸Zekeriya Işık, *Şeyhler ve Şahlar, Osmanlı Toplumunda Devlet-Tarikat İlişkilerinin Gelişim ve Değişim Süreçleri* (Konya: Çizgi Yay., 2015), 60.

³⁹Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, 60.

⁴⁰Hasan Demirtaş, "Nakşibendilik'in Anadolu'da Ortaya Çıkışının Belgesi: Şeyh Hâce İshak er-Rumî Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, sy. 50 (2018): 23., erişim 21 Ocak 2019, https://www.academia.edu/38048147/Hasan_Demirtas_2018_-_Nakşibendiligin_Anadoluda_Ortaya_Cıkışının_Belgesi_Şeyh_Hâce_İshak_er-Rumî_Vakfiyesi

⁴¹Itzhak Weismann, *Nakşibendilik, Dünya Çapında Bir Süfi Geleneğin Sünni Tutum ve Faal Tavrı*, çev. İrfan Kelkitli, (İstanbul: İstanbul: Litera Yay., 2015), 21.

şubelere ayrılan Nakşibendîler, içlerinden şâirler, ârifler, edipler, vâizler, müftüler, mühendisler, diyanet işleri başkanları, doktorlar, profesörler, mebuslar, hatta bakanlar gibi çeşitli kademelerde yöneticiler yetişmiş; dergiler, gazeteler çıkarmış, vakıflar, kurslar, okullar yönetmişlerdir.⁴²

Nakşibendîlik mensuplarının dönemlerindeki siyâset ve ilim adamlarıyla, kendi düşünce temellerinden ödün vermemek kaydıyla iyi ilişkiler kurdukları ve bu tutumları sayesinde zaman zaman tavsiye ve görüşleriyle siyâsetçilere yön verdikleri dile getirilir.⁴³ Nakşibendîlerin idarenin zirvesinde yer alan padişahlar, dinî teslimiyetin devlet nezdindeki en üst mevkisi olan şeyhülislam ve yönetimin diğer kademelerinde bulunanlarla ciddi ilişkiler kurdukları yazılır.⁴⁴ Tüm bunlar Türklerde Nakşibendi-bürokrasi ilişkilerinin derinliğine de işaret eder.

Şeyhülislam Muhammed Salih Efendi'nin tasavvufî eğitimini Mehmed Emin Tokadı'den (Nakşibendi Şeyhi), Şehülislam Mustafa Efendi'nin ise Kırmî(Tatar)Ahmed Efendi'den tamamlaması, Sadrazamlardan Yeğen Mehmed Paşa'nın Mehmed Emin Tokadı'ye (Nakşibendi Şeyhi) intisap etmesi, Hacı Beşir Ağa'nın görev için Mekke'de bulunduğu sırada Yekdest Ahmed Curyani'ye(Nakşibendi Şeyhi) intisap etmesi⁴⁵ de Türklerde Nakşibendi-ulemâ ilişkisine örnek olarak gösterilebilir.

Bunun dışında padişahların savaşa çıkmadan evvel ordunun muzaffer olması için şeyhlerden dua istedikleri de aktarılmaktadır. Örneğin, Mehmed Emin Tokadı'nın I.Mahmud'un ikram ve ilgisi neticesinde dönemin İran yöneticisi olan Nadir Şah'la mücadelesi sürerken I.Mahmud ve ordunun muzaffer olması için Allah'a dua ettiği ve uzun süren murâkebe ve halvetlere girdiğini kaydedilir.⁴⁶ Şeyhin sultana ve devletine dua etmesinin devlet ile o tarikat arasında en azından o dönem için bir sorun olmadığı anlamına geldiği ifade edilir.⁴⁷

Osmanlı eyaletlerinin neredeyse tamamında, özellikle Anadolu ve Balkanlar'da pek çok Nakşibendi tarikatı ve tekkesi vardır. Nakşibendi tarikatının İstanbul'da kurduğu başlıca tekkelerin; Fatih, İsmet Efendi Tekkesi, Eyüp, Hüsrev Paşa Tekkesi, Fatih, Feyzullah Efendi Tekkesi, Hocapaşa, Safvetî Paşa Tekkesi, Hocapaşa, Gümüşhanevî Tekkesi, Üsküdar, Alaca

⁴²M.Esad Coşan, *İslam Dergisi Başmakaleleri, "Nakşilik Üzerine- Aralık 1988"*(İstanbul: Server İletişim Yay., 2007), 174.

⁴³Halil İbrahim Şimşek, *18.Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendi-Müceddidilik* (İstanbul: Litera Yay., 2016), 21.

⁴⁴Şimşek, *age.* 191.

⁴⁵Şimşek, *age.* 194-196.

⁴⁶Şimşek, *age.* 193; Ayrıca bkz.: Tokadı Mehmed Emin Efendi'nin Keramatına Dair Menkıbeler, Millet Ktp., Ali Emiri-Şer'iyye, no: 1080, 22-23.

⁴⁷Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, 62.

Minare Tekkesi, Fatih, Murad Molla Tekkesi, Fatih, Kelâmî Dergâhı,⁴⁸ Fatih, Tâhir Ağa Tekkesi ve Eyüp, Kaşgârî Tekkesi olduğu kaydedilmektedir.⁴⁹

Ayrıca; Seyyid Tâha Hakkârî, Seyyid Ubeydullah-ı Nehrî, Abdurrahman-ı Tâgî, Şeyh Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî gibi Anadolu'nun ilim, kültür, sosyal ve siyasî hayatında etkili olmuş Nakşibendî-Halidî mensuplarının görev yaptığı tekkelerden olan; Hakkari'de Nehrî Tekkesi, Bitlis'te Norşin(Güroymak) Tekkesi, Konya'da Bekir Sâmi Paşa Tekkesi, İstanbul'da Gümüşhânevî Dergâhı gibi⁵⁰örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Nakşibendi- Hâlidîyye koluna bağlı dört büyük Nakşibendi tekkesisi şunlardır:

1) Gümüşhânevî Tekkesi: Hâlidî kolundan Şeyh Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî'nin 1859'da İstanbul Cağaloğlu'ndaki Fatma Sultan Cami'nde vaazlarına başlaması sonrasında bu caminin adı "Gümüşhânevî Dergâhı (Tekkesi)" olarak anılmaya başlamıştır. İstanbul merkezli Gümüşhânevî Dergâhı 1950 sonrası Türk siyâsal hayatında önemli roller üstlenen Turgut Özal, Korkut Özal, Necmettin Erbakan vb. ünlü siyâsetçiler de yetiştirmiştir. Sonraki yıllarda bu dergâhın şeyhliğini yapanlar arasında Abdülaziz Bekkine, Mehmed Zahid Kotku, Mahmud Esad Coşan, Muharrem Nureddin Coşan gibi isimler bulunmaktadır.

2) İsmet Efendi Tekkesi: İstanbul'un en eski Hâlidî tekkelerinden biri⁵¹olan İsmet Efendi Tekkesi'nin kurucusu Yanya Mahkeme-i Şer'iyesi Kâtibi Mustafa İsmet Garibullah Yanyevî'dir. İsmet Efendi'nin müridleri arasında, II. Abdülhamid dönemi Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa, Tophâne Müşiri Zeki Paşa gibi ileri gelen devlet adamlarının da bulunduğu kaydedilir.⁵² Tekkede İsmet Efendi'den sonraki silsilede: Dimetokalı Şerif Kudsî Efendi, İsmet Efendi Hazretlerinin kayınpederleri Hüseyin Kudsî Efendi, Zağralı Halil Nurullah Efendi, Nevrakoplu Hacı Ahmed Efendi ve Ahıskalı Şeyh Ali Haydar Efendi hizmet etmişlerdir.⁵³

3) Kelâmî Dergâhı: Kelâmî Dergâhı Şeyhi hem Nakşî hem de Kâdirî tarikatından icâzetli bir sûfi olan Muhammed Es'ad Erbilî'dir.⁵⁴ Daha evvel Kadiri olan tekke, Muhammed

⁴⁸Kelâmî Dergâhı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Carl Vett, *Kelâmî Dergâhından Hatıralar*, çev: Ethem Cebecioğlu (Ankara: Muradiye Kültür Vakfı Yay., 1993)

⁴⁹Abdurrahman Memiş, *Hâlidî Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2000), 223-229.

⁵⁰Memiş, *Hâlidî Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, 127-201; Ayrıca bkz.:Abdulcebbar Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik* (İstanbul: Nizamiye Akademi Yay., 2016), 364-394.

⁵¹Memiş, *age*. 223.

⁵²Fatma Ergin, "Hüseyin Kudsî-i Edirnevî'nin Hayatı ve Pend-i Mahdûmân Adlı Eseri", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003), 15.;Ayrıca bkz. *Geçmişten Geleceğe Bir Müstesna Mekan*, (İstanbul: Yanyalı Mustafa İsmet Efendi Camii ve Müştemilatını Koruma Eserlerini Araştırma Ve Yaşatma Derneği Yay., 2000), 2.

⁵³Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul, Medrese Yay., 1980), 260.;bkz.Fatma Temir, *Silsile-i Aliyye 'Gönül Dostları'* (İstanbul: Elif Ofset, 1993), 411-412.

⁵⁴Muhammed Es'ad Erbilî, *Risâle-i Es'adiyye fî Tarikati'l- aliyye* (İstanbul: Dersaadet Matbaası, 1341-1343), 29-30.;bkz. İsmail Kara, "Meclis-i Meşayih, Ulemâ-Tarikat Münâsebetleri ve İstanbul'da Şeyhlik Yapmış Beş Zâtın Kendi Kâleminden Terceme-i Hâli", *Kutadgubilig*, sy: 1 (2002): 185-214.

Esad Erbili'den sonra Nakşibendi-Halidiye ekolüne dâhil olmuştur. Bu dergahtan yetişen kişiler gelecekte Türkiye'nin ilmî, manevî ve siyasî olarak şekillenmesinde önemli görevler üstlenmişlerdir.⁵⁵ Erbili'den sonra dergâhın başına geçen Osman Nuri Topbaş, MSP'li Tahir Büyükkörükçü ile Mahmud Sami Ramazanoğlu, Selimiye Dergâhı Şeyhi Ali Efendi, Hasip Efendi, Balıkesirli Halil Efendi, Cide Müftüsü Hüseyin Efendi ve Mehmet Ali Aynî,⁵⁶ Kelâmî Dergâhı'nın yetiştirdiği belli başlı isimlerdir.⁵⁷

4) Kaşgârî Tekkesi: Dergâh, Ahmed Yekdest'in dördüncü halifesi Murtazâ Efendi tarafından Nakşibendiyye tarikatına tahsis edilmek üzere vakfedilmiştir.⁵⁸ İstanbul Eyüp'te Haliç'e hakim bir tepede, Pierre Loti yakınlarındadır. Bugün câmi olarak hizmet vermektedir. İlk şeyhi Abdullah Nidaî Kâşgârî Efendi'den sonraki şeyhler; Ubeydullah Efendi, İsa Efendi, Mehmet Efendi, İsmail Efendi, Nidaî Abdullah Efendi, Hâce Lütfullah Efendi, Hâce Mehmet Eşref Efendi, Mehmet Âşir Efendi, Mehmet Bahâeddin Efendi ve Abdülhakim Arvâsî Efendi'dir. Ancak tekkenin ismi büyük ölçüde İstanbul Sultanahmet Cami imamı Abdülhakim Arvâsî döneminde duyulmuştur. Abdülhâkîm Arvasî, Enver Ören'in hem kayınpederi ve hem de Hocası olan Hüseyin Hilmi Işık'ın Hocasıdır.⁵⁹

Tüm bu örnekler göstermektedir ki: Türk-İslam anlayışında tasavvufun güçlü bir yeri vardır. Türklerde tasavvuf denilince akla gelen ilk tarikatlardan olan, XV. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'ya giren ve Osmanlı döneminde yaygınlaşan Nakşibendîlik ise; mensuplarının şeriata olan sıkı bağlılıklarının yanı sıra dönemlerindeki siyâset, devlet ve ilim adamlarıyla kurdukları iyi ilişkiler neticesinde siyâsal ve sosyal sorunlara müdâhil olma kabiliyetlerinin de etkisiyle, Türklerde hem devlet nezdinde hem de halk arasında tavsiye ve görüşleri kabul gören bir tarikat haline gelmiştir.

⁵⁵Vahit Göktaş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, *Son Dönem Nakşî Meşâyihundan Muhammed Es'ad Erbili'nin Hayatı ve Tesirleri*, erişim 7 Mart 2018,

http://www.naksibendiliksempozyumu.org/files/sempozyum_tebliğ_metinleri.pdf

⁵⁶Bkz. Göktaş, *a.g.m.*

⁵⁷Bkz. Göktaş, *a.g.m.*

⁵⁸Eyüp Sultan'da Yaşam, *Dini Mekanlar, Tekkeler, Kaşgari Murteza Efendi Tekkesi*, erişim 7 Mart 2018, <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/pages/kaşgari-murteza-efendi-tekkesi/996>

⁵⁹Rahim Er, *Enver Ören Ağabeyi Anlamak*, erişim 7 Mart 2018,

<https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/rahim-er/578342.aspx>

9. ANADOLU'DA TASAVVUF VE NAKŞİBENDİLİK

Türklerin X. yüzyılda başlayan büyük kitleler halinde İslamlaşma süreci, XI. ve XII. yüzyıllardan itibaren artarak devam etmiştir. İslamlaşma sürecinde yaşanan dinî ve sosyal mücadeleler ile sonrasında oluşan dinî anlayışların anlaşılması açısından Türklerin İslamiyet'ten önceki dini inançlarının tespiti önem arz etmektedir.⁶⁰

Orta Asya'da yoğun bir inanç çeşitliliğinin gözlemlendiği Türklerin, İslâm öncesi dinî inançlarında bir bütünlük yoktur.⁶¹ Türklerin, tarihlerinin belli dönemlerinde dünyanın büyük dini sistemleri ile karşı karşıya geldikleri bu nedenle Türk din tarihine Budizm, Hristiyanlık, Zerdüştlük, Maniheizm ve Yahudiliğin dâhil olduğunu belirtilir.⁶² Türklerin kendi gelenekleri ve yaşantıları içinden çıkardıkları inançlar olan; atalar kültü, tabiat kültleri, Gök Tanrı inancı ve Şamanizm'den bahsedilir, özellikle Tanrının zor zamanlarda Türk milletinin yardımına geldiğine ve üzerlerine ilâhi kaynaktan beslenen, kutsal kabul edilen bir hakan görevlendirdiğine inanılan Gök Tanrı inancına vurgu yapılır.⁶³ Türklerin İslamiyet'in kabulünden önce büyük ölçüde şaman inancına bağlı oldukları ifade edilir. Bununla birlikte merkezinde ruhlar dünyası ve doğaüstü varlıklarla irtibat halinde olan şamanın yer aldığı bir inanç sistemi olan Şamanizm'in bir din olmadığı, onun Türklerin hem dinî inançlarının bir parçasını hem de felsefesini oluşturan, dinsel ve toplumsal işlevleri olan, toplumsal ihtiyaçlara cevap veren bir esrime tekniği olduğu belirtilir.⁶⁴

Şamanizm inanç sisteminin uzun yıllar Türkler üzerinde etkisini sürdürdüğü bilinmektedir. Türkler tarafından daha sonraları birçok din/inanç sistemi kabul edilse de; şamanist unsurların bu din/inanç sistemleri içinde yaşamaya devam ettiği kaydedilmektedir.⁶⁵ Köprülü bununla ilgili, "Osmanlı Türkleri arasında altı asırdan beri hâlâ yaşayan Yunus Emre ile Orta Asya'da ve Kırgızlar arasında sekiz asırdan beri hatırası hürmetle saklanan Ahmed Yesevi vd., İslamiyet'ten önceki eski Türk rahip-şâirlerinin İslamlaşmış şekliinden başka bir şey değildir." ifadelerini kullanmaktadır.⁶⁶ İslamiyet'ten önceki dönemde kam, baksı, bahşi gibi adlarla anılan şamanların, İslamiyet'ten sonraki dönemde bazen bab, baba, ata, bazen de yeni

⁶⁰Metin Bozkuş, *Anadolu'da Aleviliğin Dünü Bugünü, Türklerin İslâmiyet'i Kabulü ve Aleviliğin Türkler Arasında Yayılması*, ed. Halil İbrahim Bulut (Sakarya, Sakarya Üniversitesi Yay., 2010), 81.

⁶¹Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler* (Konya, y.y., 1988), 56-68.; bkz. Ünver Günay-Harun Güngör, *Türk Din Tarihi* (İstanbul; y.e.y., 1998), 137-214.

⁶²Ünver Günay-Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi* (İstanbul: Rağbet Yay., 2003), 8-22.

⁶³Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet* (İstanbul: Nakışlar Yay., 1980), 23.

⁶⁴Mehmet Emin Bars, "Şamanizmden Tasavvufa Şamandan Sufi/Veliye Değişim/Dönüşümler", *Türkbilig*, sy. 36 (2018): 167-186.

⁶⁵Bars, *a.g.m.* 167-186.

⁶⁶M.Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları-1* (Ankara: Akçağ Yay., 2004), 79.

tanışılan kültür çevresinden alınan veli, aziz, şeyh, derviş, sûfi gibi adlarla anıldıkları söylenmektedir.⁶⁷

Bars, "Şamanlar sahip oldukları olağanüstü güçlerle veli/sûfilerin prototipleridir. Bu iki inanç sisteminin eğitim süreçleri arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Hem şamanizmde hem de tasavvufta şaman adayı/sâlik belli bir eğitim sürecinden geçer. Şamanizmde yardımcı ruhlardan veya usta bir şaman tarafından usta-çırak ilişkisi olarak adlandırılacak bir eğitim söz konusu iken, tasavvufta seyr-i sülûk adı verilen yine formal eğitimin dışında bir eğitim bulunmaktadır. Şaman ve sûfiler görünmeyen âlemlerin gizli, kutsal, mistik bilgisine sahiptir. Bunlar mitik/mistik bilgileriyle dünya ötesi mekânlara yolculuk yapabilmektedir. Gerekliğinde toplumun ruhî yapısıyla ilgili her çeşit hastalıkla mücadele gücüne sahip kişilerdir. Şaman ve sûfi/veliler verdikleri mücadelelerde/engelleri aşmada metamorfozu kullanarak, dönüşerek farklı bir kimlik kazanmakta, kılığına girdikleri varlıkların özelliklerine sahip olmaktadır. Bu kişiler sembolik olarak ölüp dirilmekte, böylece yeni bir kimlikle yeni duruma uyum sağlamakta, seçkin kişiliğe bürünmektedir. Tüm varlıkların Tanrı'nın bir parçası ve ruh sahibi olduğu inancı iki inanç sistemini yaklaştıran diğer bir özelliktir. İki inancın öteki âlem anlayışı arasında büyük benzerlik görülmektedir. Hem şamanın hem de sûfi/velinin kendilerine has kıyafetleri vardır. Şamanlık ayinlerinin ayrılmaz bir parçası olan müzik ve danstan oluşan ritüeller birçok tarikatta benzer biçimde karşımıza çıkmaktadır. Kültürümüzün dinamiklerinden olan şaman ve sûfi/veliler Türk toplumunun hayat bulduğu manevî kaynaklarındandır. Toplumsal birlikteliğin merkez noktalarını oluşturan bu şahsiyetler, İslamiyet'ten önceki dönemin manevî kabullerinin sonraki döneme aktarılmasını sağlamışlardır." ifadelerini kullanır.⁶⁸

Tüm bunlar göstermektedir ki; Türklerin toplumsal, sosyal, kültürel ve dini yaşamları üzerinde farklı dönemlerde büyük etkiler bırakan Şamanizm ve tasavvuf (dolayısıyla İslam dini), taşıdıkları özellikler açısından birçok noktada benzerlik taşımaktadır.⁶⁹

Türkler, İslamiyet'i geniş ölçüde Araplardan ve İranlılardan almışlardır. Bunun da etkisiyle sünnilik, şiilik ve tasavvuf, İslam'ın, Türkler arasında yayılmasında ve Türk Müslümanlığının şekillenmesinde etkisi olan ana kanallardır.⁷⁰

Türklerin İslamiyet'i kabulü, hem İslam hem de dünya tarihi açısından son derece önemli sonuçları olan bir gelişmedir.⁷¹ Geniş bir coğrafyada yaşayan, Orta Asya'nın göçebe ve savaşçı halkı Türkler, Müslüman olduktan sonra da tarihi etkileyecek devletler kurmuşlardır. Türklerin İslamiyet öncesi inançları ve bu inançlardaki mistik öğeler Türklerin Sünnilik ve sûfilik ekseninde İslamlaşma sürecine ve biçimine de etki etmiştir. Bu bakımdan Anadolu Türk toplumunun kültürel, tarihsel ve dini veçhelerini tanımak konuyu anlamak açısından önemlidir.

⁶⁷İsmet Çetin, "Türk Kültüründe Bab (Baba)/Ata Geleneği", *Millî Folklor*, sy.76 (2007): 70-75.

⁶⁸Bars, *a.g.m.* 184.

⁶⁹Bozkuş, *Anadolu'da Aleviliğin Dünü Bugünü*, 83-84.

⁷⁰Bozkuş, *Anadolu'da Aleviliğin Dünü Bugünü*, 88.

⁷¹Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm* (İstanbul: İletişim Yay., 2005), 27.

İnsanın ontolojik serüvenine dikkat çeken ve dinî bir olgu olan tasavvuf, bireyin nefis terbiyesini sağlayan bir müessesedir. Çoğu zaman ‘mistisizm’ kavramı ile birlikte anılıp bazen birbirlerinin yerine kullanılıyor olsalar da işlevlerinin farklı olduğu görülür. Bireye ruhsal ve fikirsel katkılarının yanı sıra toplumsal kültüre katkıları yönüyle de önemli bir unsur olan tasavvuf, ruhu arındırarak mutlak varlığa erişmeyi hedefler. Benlikten kurtulup olgun bir ahlakla insan-ı kâmilî arzular. Ezeli gerçeklikten uzaklaşıp kendisine ve Rabbine yabancılaşan yeryüzünün halifesi olan insanın benliğini inkişaf ettirmeyi amaçlar.

Günümüz Türk dünyasındaki Müslümanlıkla ilgili sorunların teşhis edilmesi ve çözüm üretilebilmesi ancak Türk Müslümanlığı'nın analiziyle mümkündür. Türklerin İslâmiyeti kabul sürecinde tasavvufun rolünü anlamak için; Türk Müslümanlığının mistik bir hüviyetle başladığını ve bunu büyük ölçüde koruduğunu göz önünde bulundurmamız, süreci anlamaya ve Türk Müslümanlığına yönelik değerlendirmelere büyük ölçüde katkıda bulunacaktır.⁷²

Tasavvufun Anadolu'ya nüfuzu ve yayılmasında; XI.-XII. yüzyıllarda dârülharb sahası olan Anadolu'nun konumunun, diğer İslam memleketlerindeki dervişlere, özellikle muharip, misyoner ve kolonizatör karakterli olanlara gaza ve yeni yurt açma fırsatı sunmasının,⁷³ etkisi büyüktür. Moğol istilası, göçlerin istikameti, seyahatler, sûfilerin ikna edilmesi ve yerleşmelerini sağlama, iç ve dış buhranların halkı tasavvufa yöneltmesi, senkretizmin eski inançları kolayca tasavvufa taşıması gibi etkiler de söz konusudur.⁷⁴ Ticaret ve seyahat yolları ile döneminin tasavvuf ve ilim merkezlerinin kavşak noktasında bulunan Anadolu'nun; kültürel, iktisadi, fikri ve dini çeşitlilik bakımından oldukça bereketli bir bölge olması da tasavvufun Anadolu'ya nüfuzu ve yayılmasında etkin faktörlerdendir.⁷⁵

Türk-İslâm medeniyetinde tasavvuf ve tarikatlar, sosyal, kültürel ve siyasi hayat üzerinde oldukça etkilidir. Bilhassa XIII. yüzyıldan itibaren; Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması ve Moğol istilâsı sonucunda Türkistan, Horasan, Azerbaycan, İran gibi bölgelerde yaşayanlar için Anadolu bir sığınak yeri olmuştur. Tasavvufî hareketler ve teşekküller Anadolu'da hızla yayılmaya başlamıştır. Türkiye Selçukluları döneminde; Mevlevîlik, Kâzerûnîlik, Rifâîlik, Melâmîlik ve Yesevîlik, hatta bir ölçüde Ahilik, Anadolu'daki tasavvufî,

⁷²Rüya Kılıç, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Uluslar arası II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, "Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi", Türklerin İslamiyeti Kabulünde Tasavvufun Rolü: Genel Bir Bakış Denemesi, erişim 18 Mart 2018, http://www.turkiyat.hacettepe.edu.tr/index2_dosyalar/program.pdf

⁷³Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, 108.; Mehmet Fuat Köprülü, , *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (Ankara, Akçağ Yay., 2011), 102.

⁷⁴Ramazan Açıkgöz, "XI.-XIII. Yüzyıllarda Tasavvufun Anadolu'da Yayılmasını Kolaylaştıran Başlıca Faktörler," *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, sy. 5 (2019): 8

⁷⁵Reha Çamuroğlu, *Tarih, Heterodoksi ve Babailer* (İstanbul: Der Yay., 1990), 112-113.

iktisadî, siyasi, sosyal ve kültürel faaliyetleri ile günümüze kadar uzanan derin tesirler bırakmışlardır.⁷⁶

Bu sünnî tasavvufî hareketlerden birisi de; Hoca Ahmet Yesevi'ye nispetle Yesevilik olarak anılan, Kitab ve sünnet'e bağlı, Maturidi çizgide bir ekoldür.⁷⁷ Yesevilik, Orta Asya'dan gelen dervişler tarafından Anadolu'ya taşınmıştır. Anadolu Selçukluları da şehirlerde inşâ ve imar ettikleri cami, medrese, imarethane, kervansaray, hangâh, derbend ve tekkeler ile onların gelişine zemin hazırlayıp buraların idâmesi için toprak tahsisi, vergi muafiyetlerinin yanı sıra pek çok vakıf tahsis etmişlerdir.⁷⁸ Böylece Anadolu'nun İslâmlaşmasında önemli rol oynayacak pek çok âlim, şeyh, derviş ve tarikat ehli Anadolu'ya göç ederek, Türkiye Selçukluları arasında muazzam bir fikir canlılığıyla medenî ve siyasî bir uyanış başlatmışlardır. İskân politikası çerçevesinde devlet eliyle gerekli görülen yerlere yerleştirilenler, örf âdetleri ve sahip oldukları fikirlerle mevcut siyasî ve içtimaî yapıyı etkiledikleri gibi devletin sağladığı imkân ve müsamaha ortamının da katkısıyla dinî-tasavvufî teşekküllerin doğuşunda ve gelişiminde tesirli olmuşlardır.⁷⁹

Köprülü, Selçuklu Sultanlarının tasavvuf ehline hüsnü kabul ve hürmet göstererek Anadolu'ya yerleşmelerini teşvik ettiklerini, böylece sûfilerin dine, devlete ve millete hizmet etmelerini temin ettiklerini ifade eder.⁸⁰ Gölpınarlı ise, dönemin ileri gelenlerinin, devlet büyüklerinin ve hatta bizzat sultanın, bazı tarikat şeyhlerine intisap ettiklerinin görüldüğünü belirtir.⁸¹ Bu dönemde Selçuklu Sultanları, muasırları olan Mevlâna'ya da büyük hürmet etmişlerdir.⁸² Bizzat I. Alâeddin Keykubâd'ın davetleri üzerine başkent Konya'ya gelen Mevlâna ve onun çevresinde müesseseseleşen Mevlevîlik, Türkiye Selçukluları zamanında Anadolu'da doğup gelişen ilk ve en büyük tarikattır.⁸³

⁷⁶Ali Üremiş, Türkiye Selçuklularında Bazı Sünnî Tasavvuf Hareketleri, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 28 (2010): 295-298.

⁷⁷Kemaleddin Eraslan, *Hoca Ahmet Yesevi ve Divan-ı Hikmet'inden Seçmeler* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1991), 30-31, 36-37;

⁷⁸Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı, 'Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı'* (İstanbul: Dergah Yay., 2016), 62-74.

⁷⁹Ali Üremiş, *a.g.m.* 297. Bkz. Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1991), 190.; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye, 1.*; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1944), I: 168.; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, nşr. Y. Moran (İstanbul: E Yayınları, 1994), 155. Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. III (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 113.

⁸⁰Mehmet Fuat Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 204.

⁸¹Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlâna Celâleddin*, 218.

⁸²Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, çev. Necati Lugal (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1967), II: 250.II: 250; B. Fûrûzanfer, *Mevlana Celâleddin*, çev. Feridun Nafiz Uzluk (İstanbul, MEB, 1963), 182,194.

⁸³Ferîdün b. Ahmed-i Sipehsâlâr, *Risâle-i Sipehsâlâr der-Menâkıb-ı Hazret-i Hudâvendigâr (Mevlâna ve Etrafındakiler, Risâle)*, nşr. T. Yazıcı, (İstanbul, Tercüman Gazetesi Yay., 1977), 22. bkz: Eflâkî,

Mevlâna, Sünnî temayülü daha fazla olan Horasan ve Türkistan sahasında doğup gelişen ve farklı yollarla Türkiye'yi de tesiri altına alan tasavvuf hareketlerinden etkilenmiştir.⁸⁴

Ay, Yeseviye, Haydariye, Vefaiye ve Kalenderiye gibi tasavvuf ekollerine mensup kitlelerin XIII. ve XV. yüzyıllarda Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar yayıldığından bahsederken,⁸⁵ Ocak, XIII. yüzyıl başlarından itibaren özellikle Moğolların önce Orta Asya'yı ardından İran ve Irak'ı istila etmeleri sebebiyle Kübreviye, Sühreverdiye, Rıfaiye ve Kadiriye gibi tarikatların Anadolu'ya göç ettiklerini; sonrasında Nakşibendiye ve Halvetiye gibi tarikatların da bunlara eklendiklerini ifade eder. Söz konusu tasavvufi akımlar ve tarikatların, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu ve Balkanlar'da çok önemli roller oynadıklarını ve varlıklarını günümüze kadar devam ettirdiklerini de belirtir.⁸⁶

Bunların dışında bu çağda Anadolu'da; Gâziyân-ı Rûm, Ahîyân-ı Rûm, Abdalân-ı Rûm, Bâciyân-ı Rûm⁸⁷ gibi dini cemaat ve sosyal zümrelerin yanı sıra, Kalenderilik, Haydarilik, Edhemîlik ve Abdallık denen bir dervişler taifesinin de mevcudiyetinden bahsedilir.⁸⁸

Baba İshak, Baba İlyas, Ahi Evren, Ahi Kayser, Ahi Çoban dervişlerin yanı sıra Anadolu'ya gelen ve bahse konu çağlara damgasını vuranlar arasında; İbnü'l Arabî, Sadreddin Konevî, Şems-i Tebrizî, Muînüddin Pervane, Evhadüddin Kirmanî, Hacı Bektâş-ı Velî, Ahi Evran, Necmeddin Dfiye, Fahreddin Irakî ve Seyyid Burhaneddin gibi şahsiyetlerin de bulunduğu dikkat çekilir.⁸⁹

Bu dönemde Anadolu tasavvuf ve tarikat yapılanmaları bakımından oldukça zengindir. Söz konusu tasavvufi akım müntesiplerinin bir kısmı büyük şehirlere yerleşerek ilim ve kültür hayatına önemli katkılar sağlarken, Barkan'ın kolonizatör dervişler olarak tanımladığı diğer bir kısmı da köylere, tenha yerlere yerleşerek ziraat ve hayvancılık ile meşgul olmuşlar, zaviyelerinin etrafını imar ederek iskâna elverişli hale getirmişler, gerektiğinde gazilerle birlikte fetihlere katılarak sınır boylarında seferler esnasında orduların hareketini önemli ölçüde

Menâkıbu'l-Arifîn (Ariflerin Menkıbeleri) I, nşr. T. Yazıcı, (İstanbul, MEB, 2001), 96. ;bkz: Üremiş, a.g.m. 298.

⁸⁴Abdulkaki Gölpınarlı, *Mevlâna'dan Sonra Mevlevilik* (İstanbul,y.e.y., 1983), 21,185.

⁸⁵Resul Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum 13-15. Yüzyıllar* (İstanbul: Kitap Yay., 2014), 19.

⁸⁶Ahmet Yaşar Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi* (İstanbul, Kitap Yay., 2011), 169-172.

⁸⁷Orhan F. Köprülü, Bâciyân-ı Rûm, erişim 19 Mart 2018, <https://islamansiklopedisi.org.tr/baciyani-i-rum>

⁸⁸İsmet Kayaoğlu, *Mevlana'nın Çağdaş Derviş Tarikatları, Babalar, Kalenderiler ve Diğerleri*, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 31 Sayı: 1 (1990): 147, erişim 19 Mart 2018, http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=37&sayi_id=775 ; İsmet Kayaoğlu, "Mevlana'nın Çağdaş Derviş Tarikatları, Babalar, Kalenderiler ve Diğerleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 31/1, (1990): 147.

⁸⁹Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Akçağ Yay., 2013). 200-203. Bkz: İsmet Kayaoğlu, a.g.m. 147.

kolaylaştırmışlardır. Barkan; Anadolu Beylikleri ve ardından Osmanlı Devleti döneminde sergiledikleri bu davranışlar sebebiyle dervişlerin dönemin yönetimlerince desteklendiklerini ifade eder.⁹⁰

Bu sıralananlar arasında devam eden yüzyıllardaki etkinliği açısından en dikkat çekenini, Anadolu'da tasavvuf denilince akla gelen ilk tarikatlardan olan, tezimizin de konusunu teşkil eden Nakşibendi Tarikatı'dır. Ocak, XII. ve XV. yüzyıllar arasında Orta Asya sūflüğünün gelişmesinde önemli rol oynayan Hâcegân⁹¹ tasavvuf ekolünün devamı sayılan Nakşibendiliğin, Bahâeddin Nakşibend ve halifelerinin özellikle Türklerin yoğun yaşadığı Maverâünnehir ve ardından İran'ın bazı bölgelerindeki yoğun faaliyetleri nedeniyle Sünniliğin bu coğrafyada yerleşmesine büyük katkısı olduğunu ifade eder.⁹²

XIV. yüzyılda Orta Asya'da, Bahâeddin Nakşibend tarafından kurulduğu kabul edilen Nakşibendilik, zamanla Hindistan, Kafkaslar, Orta Doğu, Anadolu ve akabinde Balkanlar olmak üzere geniş bir sahaya yayılarak günümüze kadar ulaşan tasavvufî hareketlerdendir. Özellikle XV. ve XVI. yüzyıllardan itibaren İslam dünyasının fikrî yapısının şekillenmesinde büyük bir etkiye sahip olan Nakşibendiliğin Anadolu'ya girişinin ve yaygınlaşmasının Osmanlı döneminde XV. yüzyılın ikinci yarısında Simavlı Molla Abdullah-ı İlahi vasıtasıyla olduğunun ilim çevrelerince kabul gördüğü, fakat kimi çalışmalarda ise Nakşibendiliğin Anadolu'ya girişinin Ankara Savaşı sırasında Emir Timur'un ordusunda bulunan Nakşî şeyhleri ile irtibatlandırıldığı ve Nakşibendiliğin Anadolu'daki ilk tekkesinin Bedreddin Mahmud Çelebi tarafından 1404-1405 yılında Amasya'da kurulduğu öne sürülmektedir.⁹³

Nakşibendî silsilesinde Bahâeddin Nakşibend'in ardından gelen Ubeydullah Ahrâr'ın gayretleriyle Nakşibendilik, Orta Asya'da yaygınlık kazanmıştır. Bölgede teşekkül eden kollarıyla nüfuzunu arttırıp, doktriner yapısını da kuvvetlendirmiştir.⁹⁴

XV. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı coğrafyasında Nakşibendî oldukları söylenen bazı şahıslara rastlanmaktadır. Tosun, "Evliya Çelebi tarafından İstanbul'un fethine üç

⁹⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler". *Vakıflar Dergisi*, sy. II (1942): 288-299. Ayrıca bkz. Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan, haz. Mehmet Akif Erdoğan ve Ömer Bıyık, (Ankara: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Daire Başkanlığı, Yayın No: 7, 2014); M. Çağatay Uluçay, *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar II*, C.H.P. Manisa Halkevi Yayınlarından Sayı: XVII (İstanbul: Marifet Basımevi, 1946)

⁹¹Hamid Algar, "Hâcegân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 431.

⁹²Ahmet Yaşar Ocak, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi* (İstanbul: Kitap Yay., 2012), 113.

⁹³Hasan Demirtaş, "Nakşibendilik'in Anadolu'da Ortaya Çıkışının Belgesi: Şeyh Hâce İshak er-Rumî Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi* Sy. 50 (2018): 23.

⁹⁴Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 336-337. (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 336-337. bkz: Hamid Algar, *agm.* 336-337.

yüz müridi ile birlikte katılarak şehit düştüğü rivayet edilen Aya Dede⁹⁵ ile İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından Aksaray semtinde adına tekke inşa ettirilen İshak Buhari Hindî, İstanbul'da görülen ilk Nakşibendî şeyhlerindendir."⁹⁶ der.

Nakşibendilik'in Anadolu'ya girişinin gecikmesindeki etkenlerden birisi, dolaylı da olsa Timur figürüdür. Timur'un Bahâeddin Nakşibend'in hocası Emir Külal'e manevî olarak bağlı olduğu rivayet edilir.⁹⁷ Ondan sonraki yönetici ve prensler Nakşibend'in ailesiyle akrabalık kurmuşlar, bu durum da Timurlular nezdinde tarikatın itibarını yükseltmiştir.⁹⁸ Köprülü de, bölgedeki büyük şehirlerdeki halk ve göçebe topluluklar üzerinde manevi etkinlikleri olan Yesevî-Nakşibendî dervişlerinin Timur'a destek verdiklerini ifade eder.⁹⁹ Nakşibendî şeyhlerinin Timur ile yakın ilişkileri ve Timur ile Yıldırım Bayezid arasındaki rekabetten dolayı Bahâeddin Nakşibend'in yaşadığı dönemde Nakşibendiliğin Osmanlı topraklarında yaygınlaşmadığı dile getirilir.¹⁰⁰ Nakşibendilik'in Timurlular üzerindeki bu imtiyazlı durumu ve Timurlular ile Osmanlılar arasındaki siyasi çekişmelerin doğal bir sonucu olarak, Nakşibendî şeyhlerinin Osmanlılar ile temastan sakınmış olma ihtimali ve yine aynı sebeple Osmanlı idaresinin de bu tarikata ilgi göstermeme olasılığı da dile getirilen hususlardandır.¹⁰¹ Bu sebeplerle Nakşibendilik'in Anadolu toprakları ile ilk temasının Timur'un ordusunda yer alan Nakşî derviş ve şeyhlerin Ankara Savaşı sırasında Anadolu'ya gelmesiyle olduğunu öne sürenler de vardır.¹⁰²

Timurlenk'le beraber Anadolu'ya girerek yavaş yavaş yayılan Nakşibendiliğin en fazla kuvvetlendiği devrin VI. yüzyıl olduğu, ancak 1826'da Yeniçeriliğin ilgası ve Bektaşiliğin sarsılması üzerine II. Mahmud Dönemi'nde birçok Bektaşî Dergahının, Nakşî Tekkesine istihâl ettiği veya hiç değilse o isim altında varlığını idâme ettirdiği belirtilirken Nakşibendiliğin bütün tarikatlar içerisinde medreseye en fazla yaklaşan ve Sünnilikle en fazla itilâf eden tarikat

⁹⁵Evlîya Çelebi *Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu*-Dizini, haz. R. Dankoff, S. Kahraman ve Y. Dağlı, 1. Kitap (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 60.

⁹⁶Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend, Hayatı, Görüşleri, Tarikatı, XII-XVII. Asırlar* (İstanbul: İnsan Yay., 2015), 270.

⁹⁷Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend, Hayatı, Görüşleri, Tarikatı, XII-XVII. Asırlar*, 397.

⁹⁸İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri* (Ankara: Seha Neşriyat, 1983), 41-42.

⁹⁹Franz Babinger-Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, çev. Ragıp Hulusi, haz. Mehmet Kanar (İstanbul: İnsan Yay., 1996), 73-74.

¹⁰⁰Abdurrahman Memiş, *Hâlidî Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2000), 15. bkz: Haşim Şahin, *Dervişler ve Süfî Çevreler -Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufî Şahsiyetler* (İstanbul: Kitap Yay., 2017), 177.

¹⁰¹Şahin, *Dervişler ve Süfî Çevreler -Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufî Şahsiyetler*, 177.

¹⁰²Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 40.

olduğunu da ifade edilmektedir.¹⁰³ Özellikle Nakşibendi Hâlidiler, XIX. yüzyılda Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin dîni ve fikrî gelişimi ile ictimâî hayatında etkili olmuşlardır.¹⁰⁴

Orta Asya'nın dinin yayıldığı ana kaynağa uzaklığını düşünerek, aracılardan rolüne vurgu yapılırken, Ahmet Yesevi başta olmak üzere Türklerin İslamı öğrendiği kaynak göz önüne alınarak, tekkenin medresenin önüne geçtiği ifade edilir.¹⁰⁵

Anadolu'da yer alan çeşitli Türk toplulukları ile farklı kültür çevreleri arasında sürekli bir etnik ve kültürel alışveriş vardır.¹⁰⁶ Tasavvuf ve tarikatlar, özellikle de Nakşibendi Tarikatı, Anadolu'ya gelişinden itibaren Türklerde sosyal ve içtimai hayatın her aşamasında bütün ihtişamıyla hâkim olan bir genel kültür halinde karşımıza çıkmaktadır. Bu kültür, belli ki Türk ulusunun binlerce yıllık tasavvuf birikiminin bir eseridir. Bu tasavvuf kültürü, çok sayıda alt kültüre sahiptir ve bu kültürler tarafından beslenip, desteklenir. Güçlü bir devlet geleneğine sahip olan Türkler, Anadolu'da kendi medeniyetlerini inşa ederken bünyesinde barındırdığı geleneklerden de istifade etmişlerdir. Menşei, usul ve erkânı, karizmatik şahsiyetleri, kurumsal yapısının yanında onlarca etnik yapıyı, dili, aşireti vs. kapsayan; Türk, Arap, Kürt, Laz, Çerkez gibi birçok müridi kucaklayan Nakşibendilik, Anadolu'da ilim, irfan ve dayanışma açısından önemli bir sosyal ağ meydana getirmiştir. Etnik, coğrafi ve diller üstü kimliğiyle Nakşibendîlik; kurumları, lokal sınırları ve aidiyetleri aşarak mensuplarını ortak bir üst sadakat sistemi içine yerleştirmiştir. Nakşibendîlik'in prensipleriyle sunduğu sosyal tasavvur ve sosyal ontolojinin yanı sıra Nakşibendîlik ve siyaset arasında dairesel bir ilişki olduğu söylenebilir.

¹⁰³Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler* (Ankara: Doğu Batı Yay., 2017), 447-448.

¹⁰⁴İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1985), 208-209.

¹⁰⁵Dursun Ali Tökel, "Tekke Ruhü, İsrailiyat ve Türk Edebiyatı", Uluslararası Sempozyum Bilim, Ahlak Ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları, (2010): 2., erişim 20 Mart 2018, https://www.academia.edu/20845873/Türklerin_Din_Algısının_Tespitinde_TEKKE_RUHU_İSRAİLLİYAT_VE_TÜRK_EDEBİYATININ_YERİ

¹⁰⁶Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, 27.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLIDAN CUMHURİYETE DİN POLİTİKALARI

1.1. CUMHURİYET DÖNEMİNDE DEVLETİN GENEL DİNİ POLİTİKALARI

Siyasî, içtimaî ve askerî risklerin yoğun olduğu bir dönemde ve kritik bir coğrafyada yaşıyoruz. Ülkemizde toplumsal yaşamın her alanında bir soğuk savaş unsuru olarak siyâsal ve ideolojik savaş yürütüldüğünün idrâkinde, Batı dünyasının başat stratejilerinden biri olarak yine soğuk savaş bağlamında pek çok ideolojinin yanı sıra siyâsal İslâm'ı da operasyonel ve işlevsel olarak kullanmak istediğinin farkında olarak Ortadoğu'yu ve Türkiye'yi bugünlere taşıyan dünya konjonktürünün genel tarihsel çizgisinin¹⁰⁷ farkında olmak zorundayız.

Manipülasyona açık varlıklar olan biz insanlar çevrenin ve gördüklerimizin etkisinde kalır ve hayatı dar bir bakış açısıyla ele alırız. İnsanların yönlendirmeye açık bu yapısı nedeniyle, medya ve eğitim, güçlü bir propaganda aracı olarak küresel güç tarafından etkili olarak kullanılmaktadır.¹⁰⁸

Günümüz dünyasında; milliyetçilik, dincilik, markalara dayalı tüketim, sosyal medya ve uydu teknolojisi ile birleşen iletişim vb. toplumları ve devletleri hem kendi içinde hem kendi aralarında etnik ve dinî kimlik üzerinden ayrıştırırken, markalar üzerinden gelişen pazar ekonomisi insanları tüketim kalıpları bağlamında birleştirmektedir.¹⁰⁹ Bu nedenle, gerek Osmanlı'dan devralınan maddî, manevî, şahsî, ictimaî, siyasî mirasa sahip çıkma noktasında, gerekse Cumhuriyet Dönemi gelişmelerle birlikte yüklenen sorumluluklar noktasında, ülke ve bölge gündemini doğru yorumlayabilmek için, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet döneminde din-siyâset ilişkisinin nasıl temellendiği hususunda gerçeklere dayalı perspektif sahibi olmak çok önemlidir.

1.1.1. Osmanlı Döneminde Din-Siyaset İlişkisi

Türklerin kurduğu en etkili ve güçlü devletlerden birisi olan Osmanlı Devleti, Bizans'a ve beyliklere rağmen XIV. Yüzyılda çok hızlı bir biçimde gelişmiş, bundan sonraki iki asırda en parlak devrini yaşamış ve üç kıtaya yayılan geniş topraklara sahip olmuştur. Devletin resmî belgelerinde devlet topraklarına İslâm memleketleri, sultanına İslâm padişahı, askerlerine de İslâm askerleri denilmiştir. Bu politik teolojik kimlik tasavvuru zihniyet yapımızda etkileri günümüze uzanan derin etkiler bırakmıştır. Ülkenin yönetimi "Divan" adı verilen ve hükümdara

¹⁰⁷Emre Kongar, *Abd'nin Siyâsal İslâm'la Dansı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2012), 27.

¹⁰⁸Cemre Demirel, *Bir Başka Din Tasavvuf-İronik Bir Eleştiri* (İstanbul: Düşün Yay., 2017), 251.

¹⁰⁹Kongar, *age.* 28.

yardımcı olan bugünkü "Bakanlar Kurulu" niteliğindeki bir kurulda ele alınmıştır. "Divan-ı Hümayun"¹¹⁰ adı verilen bu kurul devletin siyâsî, askerî, idarî ve malî işlerini görüşür, inceler ve kararlaştırırdı. Divan üyelerinden Sadrazam; bugünkü Başbakan, yani padişahтан sonra en yetkili isim, hükümdarin mutlak vekili idiler ve ilmiye sınıfına mensup olanlardan seçilirlerdi. Kadıasker (Kazasker); Osmanlı Dönemi'nde, kadıların başında bulunan, askerlerle ilgili şeriat sorunlarını çözüme bağlamakla yükümlü, belli bir aşamaya değin olan kadıların ve müderrisleri atamaya yetkili, ilmiye sınıfının yüksek aşamasında bulunan ve padişah divanının üyesi olan devlet görevlilerinden bir tanesidir, bir anlamda bugünkü Adalet Bakanı'nın karşılığı bir mevki olup o da ilmiye sınıfına mensuptur.

Osmanlı'da genel anlamda uygulanan hukuk; İslam Hukuku'dur. Osmanlı Devleti bu yapısıyla üç kıtaya yayılarak, doğal sınırlarına ulaşmış ve çağının süper gücü haline gelmiştir. XVII. Yüzyılda Duraklama Dönemi ve XVIII. Yüzyılda Gerileme Dönemi'ne giren Osmanlı Devleti, son iki yüzyılda Yükselme Dönemi'nin kazanımlarıyla varlığını sürdürebilmiştir.

Devletin resmî belgelerinde Sultanın İslâm Padişahı, Devlet topraklarının İslâm Memleketleri, askerlerin de İslâm askerleri olarak adlandırılması ile Sadrazam ve Kazaskerin Divan-ı Hümayun'daki yerleri temsil ettikleri makamlar da Devletin dine bakışını göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı Devleti'nde resmî ideolojinin temelini inanç oluşturduğundan devlet de en az din(İslâm) kadar bir inanç konusu olup kutsal kabul edilmiştir.¹¹¹ Osmanlı'da, sultana ve devlete saldırmak İslam'a saldırmakla aynîleşmiş, aynı sertlikte takibata tabi olmuş ve cezalandırılmıştır. Osmanlı Devleti İslâm'ı bütün toplumsal kesimlerden ve bireylerden daha fazla sahiplenmiş ve kendi anladığı şekliyle de onu saf, en temiz ve en ideâl İslâm olarak sabitleyerek koruma altına almıştır.¹¹²

Osmanlı Devleti'nde güçlü bir gelenek ile yine güçlü bir dinî karakterin aynı zemin üzerinde birbirine yaslanarak egemenliğin paydalarını oluşturduğu kaydedilir. İnalçık, "Bu

¹¹⁰Asil Üyeler: Padişah, Sadrazam, Kadıasker (Kazasker), Defterdar, Nişancı. Diğer Üyeler: Rumeli Beylerbeyi, Kaptan-ı Derya, Yeniçeri Ağası. (Üyedirler ama her zaman katılmazlar) Üye olmayan: Şeyhülislam (İhtiyaç olursa çağırılır üye değildir).Yani Divana üç sınıf katılır. Bunlar; Seyfiye Sınıfı, İlmiye Sınıfı ve Kalemiye Sınıfı'dır. Seyfiye Sınıfı: Sadrazam, Kubbealtı Vezirleri, Yeniçeri Ağası, Kaptan-ı Derya'dır. İlmiye Sınıfı: Kazaskerler, Şeyhülislam'dır. Kalemiye Sınıfı: Nişancı, Defterdar, Reisülküttap'tır.

¹¹¹Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2013), 84.

¹¹²İşık, *Şeyhler ve Şahlar*, 12.

sistem içerisinde Sultan, şeriatın dışında kalan geniş bir alana hem siyasî iradesi hem de hukukî, örfî içtîhâdıyla tartışılmaz bir otorite ile hükmetmiştir.” demektedir.¹¹³

Osmanlı Devleti'nin devletleşme ve merkezîleşmesi ile daha yolun başında devletle hemhâl olan tarikatların teşkilâtlanması ile önceki dönemlerden farklı birtakım formlara bürünmesinin aynı tarihsel düzlemde gerçekleştiği kaydedilmektedir.¹¹⁴

Henüz devletin kuruluş, büyüme ve gelişme aşamalarında tekkeler, zâviyeler ve dergâhlar, yani tasavvuf ve tarikatlar önemli siyasî ve sosyal roller üstlenmişlerdir. Geleceğin padişahlarının (şehzâdeler) da sancağa çıkarıldıklarında mutlaka bölgenin en yetkin şeyhiyle (tasavvuf lideri) irtibatlarının sağlandığı, böylece salt bilgi olarak değil, rûhen de olgunlaşmalarının amaçlandığı ifade edilmektedir.¹¹⁵ Padişahlar, zaman zaman şeyhlerin ziyaretine gitmişler, sohbetlerini dinlemişler, mânen onlardan istifâde etmişler, aralarında ikili ilişkiler tesis etmişler, Padişah-şeyh münasebetinde şeyhler hükümdarların rüyalarını yorumlamışlar, bazen de padişahlar rüyalarını şeyhlere yorumlatmışlardır.¹¹⁶

Osmanlı'da tasavvufî hayatta genellikle Selçuklular devrinde doğup gelişen tasavvufî terim ve iddialar işlenmiştir. Osmanlılarla birlikte tasavvuf, sistemleşip müesseseseleşerek adeta ferdî cihattan ictimâî bir cihat haline yükseltilmiştir.¹¹⁷

Tarikat, tekke, zâviye, hankâh ve dergâhlar, kuruluş amaçları ile günlük hayattaki fonksiyonları tahlil edildiği zaman, İslâm'da emredildiği şekilde inanma ve yaşama, İslâm ahlâkını benimseme ve öğretme, insana ve diğer varlıklara iyi davranma ve yardım etme, yardıma muhtaç ve düşkünleri destekleme, can ve mal emniyeti, inanç ve fikir özgürlüğü gibi, temel insan haklarından mahrûm olanlara yardım etme, vatan ve devletin korunmasına, milletin bütünlük ve bekâsına destek olma gibi çeşitli fonksiyonları üstlenmeye çalıştıkları görülmektedir.¹¹⁸

Tarikat aracılığıyla aşılana dindarlık ile insanların kader karşısında düştükleri sıkıntılı durumlarla başa çıkmaları, her şeye rağmen ümitlerini koruyabilmeleri ve anlam arayışına ilişkin sorularına yanıt bulabilmeleri sağlanmaktadır.¹¹⁹

¹¹³Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş - Örfî Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *SBFD*, sy. XII (1958): 102-127.

¹¹⁴Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, 9.

¹¹⁵Yavuz Bahadıroğlu, *Osmanlı'nın Yükselişi* (Ankara: Hayat Yay. Grubu, 2017), 70-71.

¹¹⁶Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf(18.yüzyıl)* (İstanbul: İnsan Yay., 2004), 568.

¹¹⁷Mustafa Kara, *Din Hayatı Açısından Tekkeler ve Zaviyeler* (İstanbul: Dergah Yay., 1977), 120.

¹¹⁸Rifat Özdemir, *Tarikat, "Tekke ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset"*, Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Tebliği, (1993), erişim 8 Şubat 2018, <http://ktp.isam.org.tr/makaleilh/recordlist.php?skip=1308&-max=&MakaleAdi2=tarih>

¹¹⁹Selvi Muhcu, *"Ortopedik Engellilik ve Dinî Başa Çıkma(Trabzon Örneği)"*, (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2015), 1.

Kara, tekke mensuplarının toplumun yukarıda sayılan dinî ve ruhî ihtiyaçlarına cevap vermelerinin, sosyal münâsebetlerinin de genişlemesine sebep olduğunu ifade etmektedir. Toplumun her kesiminin sûfilerin duâ ve himmetlerini celbetmeye önem verdiğini, onları kırmamaya ve incitmemeye dikkat ettiklerini söylemektedir. Tekke mensuplarının devlet yöneticileriyle olan müspet ilişkilerinin halka da uzandığını, böylece ictimâî ve iktisâdî hayatın moral kaynağı olduklarını kaydetmektedir.¹²⁰

Sarayın, tekke ve zâviyedekilere gösterdiği yakın ilgi neticesinde; yakında ve uzakta kurulan tekkeler ve bu tekkelere gönderilen dervişler sayesinde yeni fethedilen yerler şenlenmiş, askerî sevk ve idâre kolaylaşmış, fikir ve mal nakli sağlanmış, ahlâksızlara doğru yol gösterilmiş, ümitsizlere kurtarıcı bir el uzatılmış, dolayısıyla da siyasî ve sosyâl hayat kuvvetlendirilmiştir. Orta Avrupa'dan Malezya'ya, Kuzey Afrika'dan Kafkasya'ya, Hazar'dan Varna'ya kadar geniş bir coğrafyada bu tip tekke ve hankâhlar yoluyla, engellerin ortadan kaldırıldığı görülmektedir.¹²¹

Bu sayede Osmanlı Döneminde; tarikatlar kendine has özellikleri, dinî ve mistik karaktere haiz teşkilât yapıları ve coşkun bağlılığa sahip müritleriyle birlikte çoğu zaman devletin siyasî, askerî, sosyâl ve kültürel politikalarına yön verici olacak kadar önemli roller oynamışlardır.¹²²

İslâm dünyasında şeriat ana unsur, tasavvuf tâlî bir akım gibi yıllar boyu varlığını sürdürügelirken XIX. yüzyılda özellikle de büyük şehirlerde tasavvuf derin ve yaygın bir üst kimlik olarak rağbet edilen neşve haline gelmiştir. XIX. yüzyıla siyasî, sosyâl ve kültürel açılardan damgasını vuran tarikat ise, hiç şüphesiz Nakşibendî-Halidîlerdir. Halidiye tarikatı doğuş yeri olan Bağdat'tan halka halka yayılarak önce Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu, Karadeniz'e oradan da İstanbul'a ulaşıp yerleşmiştir.¹²³

Sanayileşen Batılı egemen güçlerin; Kuzey Afrika başta olmak üzere Afrika'nın tamamı Yemen ve Hint alt kıtası, Rusya için ise Kafkaslar ve Orta Asya bölgelerinde sömürge kapma ve paylaşma çabalarının tavan yaptığı XIX. asırda tasavvuf ve tarikat demek, sömürüye ve emperyalizme karşı direniş, şahlanış, tecdît anlamı taşımaktadır. Çoğu İslâm toplumlarından oluşan bu bölgelerde, istilâ ve sömürüye karşı uzun soluklu mücâdelenin temellerini tasavvufî hareketler atmıştır. Hatta bütün bu ülkelerin bağımsızlık kazanmasının temelinde tarikatlara dayalı örgütlenmelerin izlerini görmek mümkündür. Tarikatlar, kimi zaman bizzat öncülük

¹²⁰Mustafa Kara, *Tasavvuf Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Dergah Yay., 2005), 325.

¹²¹Kara, *Din Hayatı Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 122.

¹²²Işık, *Devlet ve Tarikat*, 5.

¹²³Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19.yy.)*, (İstanbul: İnsan Yay., 2004), 67-70.

yaparak mücâdelelerde aktif rol alırken kimi zaman da öncülük yapmasalar da ayaklanmaların manevî ilticâgâh noktası olarak psikolojik destek sağlamış, mahallî sınırları aşan haberleşme ağları ve toplumu ateşleme kabiliyetleriyle bu mücadelelere yardımcı olmuşlardır. Örneğin; Kırım'ı kendi topraklarına kattıktan sonra Kafkasya'ya yönelen Rus emperyalizmi, Nakşibendî-Halidî tarikatı müntesiplerinin organize ettiği halk direnişisiyle karşılaşmıştır. Mücadelenin önderi İsmail Şirvânî'nin halifesi Şeyh Şâmil 1857'de tutsak edilse de, bağlayıcı etken olan tasavvuf ve tarikat anlayışı hapsedilememiştir. Batı Java'da Felemenk hakimiyetine karşı halk ayaklanması başlatanlar Kâdirî-Nakşî tarikatı müntesipleridir. Çin'in Sincan bölgesinde, krallığa karşı ayaklanan Hâce Nakşibendi Cihangir'in hareketi ve 1930'dan 1860'a kadar aynı bölgede meydana gelen altı ayaklanmadan dördünün mutasavvıfların önderliğinin vukua geldiği ifade edilmektedir.¹²⁴Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Yücer'e göre Osmanlı hakimiyeti veya etkisi altındaki bu coğrafyada bu kadar çok tarikat yapısı olması ve bu kadar insanın bunlara teveccüh göstermesi çeşitli açılardan değerlendirilebilir. Bunu insanın ruhanî yapısı gereği yaratıcısına yakın olma iştiyâkına bağlayanların yanında, pragmatik bir yaklaşımla, halkın korkularından sığınma, umduklarına nâil olma kapısı veya meskenet yurdu olarak görenler de olmuştur. Buna göre Osmanlı Devleti'nde, kişinin haklarını koruyacak, bürokrasi katında himâye edecek ikincil kurumların (dernek, sendika, belediye vs.) olmaması, halkı koruyucu sığınak aramaya itmiş, buna bağlı olarak da bütün kesimlere kucağını açmış olan tarikat yapıları karşılığında çıkmıştır. Tarikat ve tekkelerin doğal bünyelerinde bir şekilde yürüttükleri aracılık hizmetleriyle de, insanlar için câzibe merkezi olduğu kaydedilmektedir.¹²⁵

Tarikatların, çeşitli ritüeller ve dinî fikirlerinin yanı sıra ruh sağlığı açısından olumlu ya da olumsuz olarak bireyi etkileyen fonksiyonel bir yönlerinin olduğu da muhakkaktır. Tarikatlara, güvenlik, teselli, sosyalite sağlama, ilgi çekme, statü ve masumiyet elde etme gibi nedenlerle gidip gelenler¹²⁶ olduğu gibi dinî inançlarını içselleştirmek için gidenler de vardır.¹²⁷ Tasavvufta dünyadan ve dünya ehlinden yüz çevirmek esas olduğu halde¹²⁸ siyâsete ve devlet işlerine müdâhil olan tarikat şeyhleri ve örgütleri de olmuşlardır.

¹²⁴Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*(19.yy.), 33.

¹²⁵Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*(19.yy.), 72.

¹²⁶Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2011), 96.

¹²⁷Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi 'Bireysel Dindarlık Üzerine'* (Adana: Karahan Kitapevi, 2011), 197-198.

¹²⁸Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1981), 53.

Bunun yanında Sultanların da zaman zaman yanına çekmek istediği şeyhlere ve tekkelerine yardım ettikleri, muhalefet konumundaki şeyhler üzerinde ise baskı politikası uyguladıkları görülmektedir.¹²⁹ Işık'a göre "Meşâyih genel anlamda resmî ideoloji dairesi içine çekildiğinden Osmanlı Devleti'nde büyük çaplı bir ulemâ-meşâyih çatışması görülmez."¹³⁰ Hatta "geleneksel Osmanlı toplumunda ulemâ ile heterodoks çevreler hatta gayrimüslimler arasında bile bir çatışmanın olmadığı" ifade edilmiştir.¹³¹ Işık'a göre "çatışma olmamasının en önemli sebeplerinden birisi, tarîkatın giderek kendi ontolojik ve epistemolojik algı dünyasından uzaklaş(tırıl)ması, yol ve erkanlarının "Resmî İslâm" şıngalanmak suretiyle bulandırılması ile kırsal kesimin ücra alanlarını ayrı tutmak kaydıyla sisteme ve resmî ideolojiye adapte edilmesiyle alâkalıdır."¹³² Bu durumu tarîkatların sünnî karakterleriyle de ilişkilendirenler de olmuştur.¹³³ Yine de inançla içkinleşmiş bir devletin zaman zaman dinî çevrelerle çatışmaya girdiği, siyasî, sosyal, ekonomik, kültürel ve ideolojik mücadeleler yaşadığı görülmektedir.

Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinin de içinde yer aldığı Kuleli Vakası¹³⁴ Baba Resul, Şeyh Bedreddin, Şah İsmail Hareketleri¹³⁵ vb. dinî ve mistik merkezli protestolar, isyânlar ve muhalefet hareketleri de olmuştur. Fakat Osmanlı'da devletin "âli menfaâtleri" herkesten ve her şeyden önce geldiği ve güvenlik paradigması öncelendiği için merkezî otorite tarafından tehdit olarak algılanan her türlü eğilim ve eyleme şer'î ve örfî hukuk aracılığıyla anında müdâhele edilmiş zaman zaman devleti destekleyen bir tarikatın mensupları dahi sürgüne gönderilmiştir. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Kastamonu mebusluğu yapan Nakşibendîliğe müntesip Ahmet Mahir Efendi, Kelamî Dergâhı postnişini olan Es'ad Erbilî, Kuleli Vakası'nda adı geçen Şeyh Feyzullah Efendi'nin oğlu Şeyh Sadık Efendi, Eyüp Bostan İskeleyi'ndeki Hüsrev Paşa Dergahı Şeyhi Seyfullah Efendi; İsmail Şirvani'nin meşhur halifesi Hamza Nigârî, Ahmet Hüsâmeddin Dağüstâni, II. Abdülhamit Dönemi'nde nezaret altında tutulan veya sürgün edilen Nakşibendi şeyhlerindedir.¹³⁶

Osmanlı'nın eski gücünü toparlayıp Batı ile rekabet edebilmesi için "Modernleşme" bir ihtiyaç olarak görülmüş¹³⁷, III. Selim, II. Mahmut ve Sultan Abdulhamit Dönemleri'nde çeşitli

¹²⁹Ahmet Cahit Haksever, "Osmanlı'nın Son Döneminde Islahat ve Tarikatlar: Bektaşilik ve Nakşibendilik Örneği" *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 13/38 (2009): 51.

¹³⁰Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, 13.

¹³¹Ejder Okumuş, Ahmet Cihan, Mustafa Avcı, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme* (İstanbul: Ark Yay., 2006), 38.

¹³²Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, 13-14.

¹³³Gürsoy Akça, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İktidar* (Konya: Palet Yay., 2010), 200.

¹³⁴Haksever, *Osmanlı'nın Son Döneminde Islahat ve Tarikatlar*, 39-59.

¹³⁵Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, 88.

¹³⁶Haksever, *Osmanlı'nın Son Döneminde Islahat ve Tarikatlar*, 53.

¹³⁷Mümtazer Türköne, *Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri* (İstanbul: Yeni Şafak Yay., 1995, 53-54.

adımların atılmasıyla devlet-tarîkat dolayısıyla da din-siyâset ilişkilerinde bir karşı karşıya gelme söz konusu olmuştur.

Modernleşme hareketlerinin başlangıcı olarak kabul edilen XVIII. asra kadar Osmanlı idaresinin, taşradaki tarîkat temsilcileri ile yakın siyasî münâsebetlere girdiği ve bunları devletin resmî kadroları olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Nitekim devlet sözü edilen aileleri ve çevreleri vakıf gelirleri ve vergi muâfiyetleri ile güçlendirmiştir. Bu durum manevî otorite ile siyâsî otoritenin bütünleşmesi sonucunu doğurmuştur. Fakat III. Selim'in reformlarıyla başlayan modernleşme süreci, söz konusu eski dengenin bozulmasına neden olmuştur.¹³⁸

Muslu'nun da ifade ettiği gibi, XVIII. asırda devleti idare eden padişahların tamamının tasavvufa ilgisi ve bazı şeyhler ile münâsebetleri olmuştur. Buradan hareketle genel anlamda her padişahın tasavvufa muhib ve meyilli olduğunu; özelde ise bir kısmının intisâp ettiğini söyleyebiliriz. Padişahların şeyhler ile münâsebeti çoğu zaman olumlu olmakla birlikte, bazen bu ilişkilerin şeyhler açısından menfi olarak geliştiği de olmuştur. Müspet olarak nitelendirilebilecek münâsebetler daha çok padişahların tekke yaptırımları veya tamir ettirmeleri, nakdî ve aynî yardımda bulunmaları veyahut şeyhlerin vaaz ve nasihatlerini dinlemeleri şeklinde ortaya çıkmaktadır. Menfi olarak değerlendirilebilecek gelişmeler ise önceki iki asırda olduğu gibi, daha çok sürgün şeklindedir. XVIII. asırda şeyhlerden bazıları için idam fermanı çıkartılmasına rağmen uygulanmaması, bu cezanın sürgüne çevrilmesi de dikkati çeken hususlardandır. Bu nedenle Kalenderî şeyhleri istisnâ edilirse, diğer tarîkatlara mensup şeyhler açısından idam olayı yaşanmamıştır denilebilir.¹³⁹

XIX. yüzyılda tüm dünyada coğrafi, fikrî ve teknik bakımdan hızlı değişmeler yaşanmıştır. Bu yüzyıl Devlet-i Âliye'nin de kuruluşundan beri en uzun yüzyıldır.¹⁴⁰

İslâm, yalnızca bireyin mistik dünyasına hitap eden spiritüel bir inanç olmayıp, onun devletle ilişkilerini belirleyip düzenleyen, yerine göre yaptırım uygulayan politik bir dindir.¹⁴¹ Diğer semâvî dinlerde olduğu gibi İslâmın da varlık sebebi, dine dayalı dünyevî bir devlet ve toplum düzeni oluşturmaktır. İslâm'da her tür egemenliğin kaynağı da sahibi de Allah'tır. Her tür iktidar alanı meşrûiyetini Allah'ın otoritesinden alır. Bu sebeple İslâm toplumlarında din ve devlet ayrımı görülmez. Gerek peygamber döneminde, gerek Emeviler ve Abbasiler döneminde, gerekse Selçuklular ve Osmanlılar döneminde, din ve devlet işleri, organik bir bütünlük içinde gelişmiş, din adamları devlet yönetiminin en üst kademesine kadar

¹³⁸Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*(18.yy.), 577.

¹³⁹Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*(18.yy.), 567.

¹⁴⁰Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf* (19.yy.), 53-59.

¹⁴¹John L. Esposito, *Islam and Politics* (New York: Syracuse University Press, 1987), 1-9.

gelebilmişlerdir. Dinî kurumlar oluşturularak din eğitimi bizzat devlet eliyle verilmeye çalışılmıştır.¹⁴²

Osmanlı, yargıda ve eğitimde dinî referanslara öncelik vermiştir.¹⁴³ Osmanlı'nın; İslâm dinini koruma ve yayma amacıyla olduğu, idarede örfî kurallar yanında şer'î kanunları da uyguladığı, hukukî işlemlerde dinî normları referans aldığı, İslâm dininin mirâsı olan kutsal emanetleri İstanbul'a getirerek emniyete aldığı ve Halifelik makamını ise padişah tarafından kullandığı bir gerçektir. Aynı şekilde kamu yönetiminde de dinî bürokrasinin etkin olduğu, hatta İlmîye sınıfından olan; Şeyhülislam'ın, Kazasker'in, Sadrazam'la birlikte dönemin Bakanlar Kurulu'nun bir üyesi olduğu gerçeği göz önüne alındığında, tüm bunlar Osmanlı'da din ve devlet işlerinin ne kadar iç içe olduğunu göstermektedir.¹⁴⁴ Rustow'un da söylediği gibi "Osmanlı'da din kurumu devletten hiçbir zaman ayrılmamıştır."¹⁴⁵

1.1.2. Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları

Ondokuzuncu asırda, bütün dünyayı saran milliyetçilik hareketleri neticesinde Osmanlı Devleti'nin bünyesinden de otuzdan fazla devlet ortaya çıktığı ve bu devletlerin milliyetçiliklerinin büyük oranda Osmanlı aleyhtarlığından beslendiği kaydedilmektedir.¹⁴⁶ Devlet-i Aliye'nin dağılmasını önlemek kaygısıyla uzun bir süreyi sentez arayışıyla geçiren hakim unsur Türklerin de ister istemez, diğer unsurların milliyetçiliklerine milliyetçilikle karşılık vererek, bu imparatorluktan ayrılma kervanına katılan son millet oldukları ifade edilir.¹⁴⁷

Trablusgarp ve Balkan Savaşları akabinde Avrupa devletleri arasında başlayan gruplaşma neticesinde gelişen olaylar Devlet-i Aliye'nin de Almanya'nın yanında I. Dünya Savaşı'na girmesine neden olmuştur.¹⁴⁸ Birinci Dünya Savaşı sonrasında Mondros Mütârekesi'nin imzalanmasıyla ortaya çıkan tablo ile Anadolu işgâl edilmiş, ülkenin kurtuluşu için farklı reçeteler üretilmiştir. İşgâllere karşı tepki olarak gelişen Millî Mücâdele fikrini, fiilî olarak sahada temsil eden ise Müdafaâ-i Hukuk Cemiyetleri olmuştur.¹⁴⁹ Millî Mücâdele'nin altyapısını oluşturan sivil teşkilâtlanmalar olan Müdafaâ-i Hukuk Cemiyetleri'nin içinde veya

¹⁴²M. Zeki Duman "Türkiye'de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, sy. 7/2 (2010): 291-301

¹⁴³Davut Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din* (İstanbul: İşaret Yay., 1989), 420.

¹⁴⁴Duman, *a.g.m.* s.292.

¹⁴⁵Dankwart A. Rustow, *Politics and Islam in Turkey 1920-1955*, Islam and the West, Edt. R. N. Frye (Lahey: Mouton, 1957), 50.

¹⁴⁶Prof.Dr.Erol Güngör'ün Anısına Armağan, haz.Ahmet Sevgi (Konya: SÜTAE Yay., 1998), 115.

¹⁴⁷Sevgi, *age.* 115.

¹⁴⁸Yavuz Ercan, *Bloklar Arası Çatışmalarda Osmanlı Devleti Topraklarının Stratejik Önemi, Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askerî ve Stratejik Açından Türkiye '23-25 Ekim 1995-İstanbul'* (Ankara: Gn. Kur. Başk. Yay., 1996), 122.

¹⁴⁹Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952* (İstanbul: Arba Yay., 1995), 435-437.

başında din adamı (müftü, müderris, hoca, vâiz, âlim, tekke şeyhi veya müntesibi) bulunmayanı yoktur.¹⁵⁰ Millî Mücâdele'nin güçlü dinî muhtevâsı İslâm dünyasında da tesir uyandırmış ve birçok ülkede camilerde duâlar edilmiş, yardımlar toplanmış, şâirler 'kâfirlere karşı cihad eden' Mustafa Kemal'i öven şiirler yazmışlardır.¹⁵¹

Din adamlarının bu dönemde yalnızca kongreleri değil Anadolu'da başlatılan tüm mücâdeleyi de örgütlediklerini görülmektedir. Mustafa Kemal Anadolu'da Milli Mücadele'yi başlattığında en güçlü taraftarlarını din adamları arasından bulmuştur. Mustafa Kemal'i Samsun'da ilk karşılayanlar arasında da, Amasya'ya geldiğinde etrafında toplananlar arasında da, Sivas Kongresi'nde bulunanlar arasında da din adamları etkin rol oynamışlar, mücâdeleye katılım ve desteklerini açıkça göstermişlerdir. Zaten yapılan bu kongrelerde yayınlanan bütün beyannâmeler ile alınan tüm kararlarda dinî motiflerin ağırlıklı olarak kullanılması da bu sebeptedir. Onlara göre, padişah(halife) tarafından (Padişah vekili gibi hareket etmesini sağlayan) bir ferman ve hazineden paralarla görevlendirilen Mustafa Kemal, onun vekili konumundadır. Ona destek ve yardım sağlamak aynı zamanda halifeye yardım ve destek sağlamak anlamına gelmektedir.

Din adamları Anadolu'da başlatılan bu mücâdele kapsamında halkın örgütlenmesinde de büyük çaba sarfetmişlerdir. Örneğin Azamat'ın naklettiğine göre; Hâkî Baba Dergâhı ile Hatûniye Dergâhı şeyhliğini yapan Nakşibendî Sâdeddin Ceylan Efendi, Millî Mücâdele başladığında oğlu Hüseyin Nazmi Efendi (Kâdirî Şeyhidir) ile birlikte, Osmanlı ordusuna ait silâh ve cephanenin Anadolu'ya geçişinin sağlanması ve halkın düşman saldırılarından korunması amacıyla kurulan Mim Mim(M.M.)¹⁵² adlı gizli istihbârat teşkilâtına katılıp faâl olarak çalışmıştır. Nazmi Efendi, gizli bir silâh nakli sırasında işgâl kuvvetleri tarafından yakalanıp günlerce ağır işkencelere uğramıştır. Bu olaydan sonra, Anadolu'ya silâh sevkiyatını yönettiği anlaşılacak, meşihat görevinden azledilen Sâdeddin Ceylan Efendi ancak Cumhuriyet'in ilânından sonra dergâhtaki görevine dönebilmiştir. Sâdeddin Ceylan Efendi ve Nazmi Efendi, Millî Mücâdele sırasındaki hizmetlerinden dolayı "İstiklâl Madalyası" almaya lâyık görülmüşlerdir. Fakat Sâdeddin Ceylan Efendi "Biz derviş adamlarız, vatan ve din yolunda vâcip olan bir hizmetin karşılığı olarak madalya almak bize yakışmaz" diyerek madalya teklifini reddetmiştir.¹⁵³

¹⁵⁰Recep Çelik, *Milli Mücadelede Din Adamları* (İstanbul: Emre Yay., 2004), 13.

¹⁵¹Qassam Kh. Al-Jumaily-İzzet Öztoprak, *Irak ve Kemalizm Hareketi* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999), 13.

¹⁵²*Mim Mim: Müsellâh Müdâfaa-i Milliye adlı istihbarat grubunun kısa adıdır.*

¹⁵³Nihat Azamat, "Hüseyin Nazmi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt.32, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 459-460.

Taşyürek'in anlattığı bir başka örnekte ise; Mondros Mütârekesi arefesinde Denizli Müftüsü Ahmet Hulûsi Efendi; "Her ne pahasına olursa olsun Yunanlılara karşı koymak gerekir, Yunanlıların işgâl ettiği memleketler halkı için kavgaya girişmek farz-ı ayn'dır. İşgâle uğramayan memleketler halkı içinse farz-ı kifâyedir. Ben fetva veriyorum. Silah ve cephane azlığı ve yokluğu hiçbir zaman kavgaya mâni olmayacaktır. Hiçbir müdafaâ vasıtası olmayan bir Müslüman dahi yerden üç taş alarak düşmana atmaya mecburdur." fetvasını vermiş ve daha sonraları bizzat kendi bölgesindeki mücâdeleyi örgütleyerek bizzat çalışmaların başına geçmiştir.¹⁵⁴

Sûfi şeyhlerin TBMM'ye destekleri sadece üye olmakla sınırlı kalmamış, TBMM'nin kuruluşu ve halk nezdinde meşrûluk kazanmasında da en büyük yardım ve destek yine bu kesimden gelmiştir. Örneğin; Nakşibendî meşâyihundan Şeyh Şerâfeddin Dağstânî'nin, İstanbul ve Ankara hükümetleri arasında aracılık yaptığı, Sultan'la görüşerek onu Anadolu'daki kurtuluş hareketinin samîmiyetine inandırmaya çalıştığı, Meclis'i ziyaret ederek müritleri gözünde TBMM'yi meşrulaştırdığı, bazen de bizzat kendilerinin mâiyetleri ile birlikte cephede ilk saflarda yer aldıkları görülmektedir.¹⁵⁵

Cumhuriyetin ilânının da din adamlarınca desteklendiği görülmektedir. Örneğin Açıkgenç'in naklettiğine göre Cumhuriyeti "Adâlet ve meşveret ve kanunda inhisâr-ı kuvvetten ibârettir." şeklinde tanımlayan Said Nursî; "Vahye dayalı bir medeniyet anlayışı ile oluşan toplumun devlet şekli Cumhuriyet olmalıdır." der.¹⁵⁶

Nitekim Doğan; "1.Büyük Millet Meclisi'nin mebuslar listesindeki en kalabalık sivil grup müftülerdir. Listede 21 müftü yer almaktadır. Onları müderrisler 15 kişi ile takip etmektedir. 2 ulema, 2 kadı, 2 din öğretmeni, 2 vaiz, 7 şeyh (nakşî, bektâşî, mevlevî, bayramî vs.) yanında dinî kimlikleriyle öne çıkan 4 aşiret reisi de göze çarpan diğerleridir."¹⁵⁷ derken, Çoker; 1. Büyük Millet Meclisi'ni teşkil eden vekillerin 78'inin ise medrese mezunu olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁸

Seçimle oluşturulmayan ilk TBMM'de Türkiye'nin tüm bölgelerinin temsîlinin gözetildiği, güç ve etkiye dikkat edildiği, bunun sonucu olarak mecliste İttihatçı Cemiyetlerin

¹⁵⁴Mustafa Taşyürek, *Kemalist Laikliğin Temelleri* (Erzurum: İhtar Yay., 1994), 193.

¹⁵⁵Bkz.:Hülya Küçük, *Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler* (İstanbul: Kitap Yay., 2003); bkz.:Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA), 2 Haziran 1337;

bkz.: Arif Ekim, *Şeyh Şerafettin Efendi ve Kurtuluş Savaşı*, erişim 6 Ekim 2017, <http://seyyahin.blogcu.com/seyh-serafeddin-efendi-ve-kurtulus-savasi/949454>

¹⁵⁶Alparslan Açıkgenç, "Said Nursî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.35, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 569.

¹⁵⁷D.Mehmet Doğan, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihine Giriş* (Ankara: Yazar Yay., 2014), 23-24.

¹⁵⁸Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi* (Ankara: TBMM Yay., 1995), 1011.

yanı sıra, ulemânın, tarîkat ve tekkelerin temsiline azami dikkatin gösterildiği, sivil toplum önderlerinin, kanaât oluşturuşu şahsiyetlerin de Meclis'te yer almasına Mustafa Kemal Paşa'nın özel bir önem atfettiği ifade edilmektedir.¹⁵⁹

Milli Mücadele'yi başarıya ulaştıran bu gerçekçi siyâset ve stratejinin, Cumhuriyet'in ilanından sonra terk edildiğini söyleyen Doğan'a göre ise; din geri plana itilmiş, mücadele boyunca hâkim olan birleştirici dinî üslûp tersine dönmüş, koyu bir din karşıtlığı hâkim olmuştur. Dış düşmanın yerini iç düşman almış, iç düşman da zaferin kazanılmasındaki tartışmasız rolü bilinen din ve din adamları olmuştur. İçeride bu muhtevaya uygun düzenlemeler, "inkılaplar" yapılırken, dış siyâseti etkileyen keskin adımların da atıldığı kaydedilmiştir.¹⁶⁰ Cumhuriyetin ilk senelerinde yaşanan zorunlu ve kesif kültür değişmesine karşı dindarlar, değişimin hızını kesmek adına muhafazakâr ve gelenekçi bir tutumla, din adı altında toplanabilecek ne varsa onu korumaya çalışmış, bazı değerleri elde tutabilmek ve bozulmaya mani olmak amacıyla çoğunu elden çıkarmaya, bozulmaya bir dereceye kadar tahammül etmeye razı olmuşlardır.¹⁶¹

Aynı hususa dikkat çeken Ocak da; Cumhuriyet'in, savaş zamanı birlikte mücadele edilen İslâmcıları büyük bir hayal kırıklığına uğrattığını, bir kısmının memleketini terk edip gittiğini, bir kısmının köşesine çekilerek sessizliği tercih ettiğini, bazılarının ise, garip bir şekilde kimlik değiştirerek yeni rejimin en ateşli savunucularından olduğunu söyler.¹⁶²

Lozan'dan önce Saltanatın kaldırılması (1Kasım1922), Osmanlı Devleti'nin sona erdirildiği anlamına gelmesinin dışında, sembolik olarak "Osmanlı mirasının davacısı olunmayacağı" gibi bir anlam da ifade etmektedir.¹⁶³

Cumhuriyet'in ilânı sonrasında gerçekleşen modernleşme çabalarının tezâhürü olan inkılâplar ve çıkartılan kanunlarla pek çok yeniliğe kapı aralanırken, Şeyhlerden bir kısmı yeniliklere karşı tavırlarını müspet ya da menfi, net bir şekilde ortaya koymuş, diğer bir kısmı da sessiz kalmayı tercih etmişlerdir.¹⁶⁴

Karaca, "Yaklaşık iki asırdan beri toplumumuzda devam eden batılılaşma sürecinde, bir kısım aşırı batılılaşma taraftarlarının, doğrudan dine cephe almak yerine halkın arasında yaşayan bu tür inanç ve değerlere yöneltmiş oldukları aşırı eleştirilerin, bu tür inançların kuvvetlenip

¹⁵⁹Doğan, *age*,23.

¹⁶⁰Doğan, *age*,43.

¹⁶¹İsmet Özel, *Üç Mesele 'Teknik, Medeniyet, Yabancılaşma'* (İstanbul: Çıdam Yay., 1988), 23.

¹⁶²A.Yaşar Ocak, "Türkiye'de Kemalizm-İslâm -Yahut Şeriat- Kavgası", *Türk Yurdu*, sy. 17/ 116-117, (1997): 24.

¹⁶³Ö.Kürkcüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri(1919-1926)* (Ankara: AÜSBF Yay., 1978), 260.

¹⁶⁴Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf(18.yy.)*, 572.

daha da yaygınlaşmasına zemin hazırladığını söylemek mümkündür. Çünkü heterodoks inanç ve davranışlara yapılan eleştirilerin, batı hayranları tarafından yapılması, dindarları eleştirilen şeylerden yana muhâfazakâr bir tavır almaya yöneltmektedir. Bunun sonucunda ise dindarlar, istemedikleri halde (veya farkında olmadan), heterodoks inanç ve anlayışların savunucusu konumuna düşmekte ve bu tutum, aynı doğrultuda birçok davranışı da beraberinde getirmektedir." demektedir.¹⁶⁵

'Siyâsal İslâm' ya da 'İslâmcılık' Cumhuriyet Dönemi'nde "İslâm'ın içinden" çıkartılmış bir siyâsî ideolojidir. Türkiye'de cemaatlerin tamamının siyâsete doğrudan angaje oldukları söylenemez. Bazı cemaatler kendilerini korumak adına devletin dikkatini çekmeksizin varlıklarını devam ettirme yolunu seçmişlerdir. Fakat siyâsete çok fazla angaje olmuş cemaatler de vardır. Örneğin Millî Nizam Partisi ve Millî Selâmet Partisi'nin kuruluşu, yani Milli Görüş Hareketi'nin kuruluşu, Nakşibendîlerin İskender Paşa kolunun o dönemdeki şeyhi Mehmet Zaid Kotku'nun bilgisi, onayı ve teşvikiyle olmuştur. Başka cemaatlerden de insanlar gelmiştir ama Milli Görüş'ün ilk yılları, esas olarak İskender Paşa'nın ürünüdür. Ama bazı cemaatler de bunun dışında kalmıştır. Ya da Nurculuk hareketi siyâsetle hep ilgili olmuş, ama siyâseti kendisi yapmak yerine merkez sağ partileri desteklemeyi tercih etmiştir. Bu, Demokrat Parti'den Adalet Partisi'ne, daha sonra Doğru Yol Partisi'ne şeklinde evrilmiştir.¹⁶⁶

Cumhuriyet, Osmanlı'dan epistemolojik ve paradigmal açıdan radikâl bir kopuş yaşamıştır. İnkılaplar da, bu kopuşu hem politik ve kültürel ekseninde derinleştirmiş, hem de yeni bir "tarih", "toplum" ve "devlet" yaratmanın ideolojik zeminini hazırlamıştır.¹⁶⁷

1.2. OSMANLI VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE SİYASİ OLUŞUMLAR

Bu bölümde siyâsal partilerin Türkiye'de nasıl teşekkül ettiği Nakşibendîlik bağlamında irdelenmiştir. Ayrıca, Türk diplomasi ve siyâsî tarihinde Nakşibendîlikle doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkisini tespit ettiğimiz önemli şahsiyetlerin hayatı, kişiliği, diplomatik ve siyâsî faaliyetlerine uzun uzun değinmeden; Cumhuriyet Dönemi Türk siyâsî tarihinde milletvekili, bakan vb. siyâsî görevlerine, hangi dönemlerde hangi partilerden seçildiklerine ve Nakşibendîlikle alâkalarına dâir kısa değerlendirmeler yapılmıştır.

Modern siyâsal alanın başat unsurlarından biri olan siyâsal partilerin tarihsel kökleri Yunan ve Roma dönemindeki hizipler, çıkar ve baskı grupları gibi ilk oluşumlara dayandırılrsa

¹⁶⁵Faruk Karaca, Heterodoks İnanç Ve Davranışlar Ölçeği Üzerine Bir Deneme, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,(2001): 145-168.

¹⁶⁶Ruşen Çakır, *Türkiye'de İslam, İslamcılık ve Cemaatler*, medyascope.tv, erişim 28 Eylül 2016, <http://rusencakir.com/Turkiyede-Islam-Islamcilik-ve-cemaatler/6314>

¹⁶⁷Duman, *a.g.m.* 294.

da, siyâsal partilerin ilk örneklerine daha yakın bir tarihte¹⁶⁸ XIX. yüzyılda Avrupa'da ve Birleşik Devletlerde rastlanmaktadır. Parlamenter sistemin geçmişi daha eski olmakla birlikte, ilk siyâsî partinin 1795-1800 yılları arasında ABD'de kurulan Cumhuriyetçi Parti olduğu kaydedilmektedir.¹⁶⁹

1789 Fransız Devrimi, 1830 Endüstri Devrimi, 1848 İşçi Hareketleri gibi büyük olaylar kendilerinden sonra meydana gelen tarihsel, toplumsal, siyâsal olayların şekillenmesinde etkili olmuşlardır. Bu olaylar toplumsal yaşamın neredeyse her alanını ilgilendiren önemli değişimleri doğurmuştur.¹⁷⁰ 1950'den sonra ise partilerin, Batı dışındaki coğrafyada da hızlı bir şekilde yaygınlaştıkları, siyâsetin ve iktidarı ele geçirmenin en önemli aracı haline geldikleri görülür.¹⁷¹

Türk toplumlarında kurdukları ilk devletlerden bu yana "Meclis" kavramı vardır. Bununla birlikte Türkiye'de kurulan siyâsal partiler sisteminin geçmişi, Osmanlı'dan devralınan parlamenter geleneğinin oluşum süreçlerinde gizlidir. 1808 Sened-i İttifak, 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı gibi denemeler anayasa sürecine geçişte önemli adımlar olsa da XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı'da görülmeye başlayan parlamenter sistemin oluşumu Kanun-i Esasi (1876) ile başladığı değerlendirilir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde değişime öncülük eden isimler Osmanlı'nın gerilemeye çözüm ararken yurt dışına eğitim ve araştırma amacıyla gönderdiği öğrencilerdir.

Osmanlı Devleti'nde de, Türkiye Cumhuriyeti'nde de partilerin oluşumunun, yönetici elit ile yönetilenler arasındaki çatışmadan doğduğu ifade edilebilir.¹⁷²

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlenen âyanlar¹⁷³, XVIII. yüzyılda bürokrasi ile orta sınıf arasındaki huzursuzluk neticesinde vucut bulan Sened-i İttifak (29 Eylül 1808) ile demokrasiye giden ilk yolu açmıştır.¹⁷⁴ Tımar arazileri yerini taşra zenginlerinin çiftliklerine bırakmış,¹⁷⁵ II. Mahmut Dönemi'nde kurulan modern tarzda okullar vasıtasıyla yeni

¹⁶⁸Ergun Özbudun, *Siyasi Partiler* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 1977), 19.

¹⁶⁹Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, çev: Ergun Özbudun (Ankara: Bilgi Yay., 1974), 15.;bkz. Ali Öztekin, *Siyaset Bilimine Giriş* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2007), 76-77.

¹⁷⁰Baykan Sezer vd., *XIX. Yüzyıl, Türkiye Sosyolojisi 2, Sosyoloji Yıllığı Kitabı 8*, haz. Ertan Eğribel, (İstanbul: Kardeşler Matbaası, 2001), 32.

¹⁷¹Gökhan Göktürk, *Siyasal Partilerin Doğuşu: Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri, Sosyoloji Konferansları* sy. 2/ 54 (2016): 245-273.

¹⁷²Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Demokrasi ve Politik Partiler* (Bursa: Alfa Yay., 2001), 34.

¹⁷³Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s.10.

¹⁷⁴Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller* (Ankara: İmge Kitabevi Yay., 2008), 36.

¹⁷⁵Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı İktisat Sistemi, Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/ Medeniyet/Kültür 5*. (İstanbul: Ağaç Yay. Ltd. Şti., 1993), 33.

bir bürokrasi zümresi meydana gelmiş,¹⁷⁶ Orta sınıf içinde oluşan aydınlar sınıfı da bürokraside etkili olmaya başlamıştır.¹⁷⁷ II. Mahmut'un reform siyâseti, sonrası gelişmeler,¹⁷⁸ Mora İsyanı ve Mısır Meselesi (Mehmet Ali Paşa sorunu) gibi konular Sultan Abdülmecid döneminde, 3 Kasım 1839'da padişahın yetkilerini sınırlandıran Tanzimat Fermanı'nın (Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nu) ilânını doğurmuştur.¹⁷⁹ Fermanla, Osmanlı tebeası kanun önünde eşit sayılmıştır. Can, mal ve namus dokunulmazlığı devlet güvencesi altına alınmıştır. Ferman, Batılı devletler tarafından yeterli bulunmamış, Müslüman ve gayrimüslim tebea arasında bazı siyâsî ve hukûkî farklılıklar olduğu iddia edilmiştir. Bunun üzerine 1856'da Islahat Fermanı ilân edilmiş, gayrimüslimlere özel haklar tanınmıştır. Devlet-i Âliye'de kazandıkları maddi varlıklara, siyâsî kazanımlar da eklenince, hâkim millet olma vasfının yitirildiğine inanan Müslümanların tepkisine yol açmıştır.¹⁸⁰

Tanzîmât Fermanı ve Islahât Fermanı neticesinde Osmanlı Devleti'nde yeni siyâsal görüşler şekillenmeye başlamıştır. Bütün tebeanın eşit sayılması fikrinden hareketle 'Osmanlılık' düşüncesi sorunların çözüm yolu olarak ortaya çıkmıştır.(1876/Kanun-i Esâsi)¹⁸¹

Bu dönemde oluşan cemiyetleri ve dernekleri siyâsal partilerin doğuşuna giden yolda sürece ilişkin ilk örnekler olarak değerlendirebiliriz.

Meşrûfî idare isteyen aydınlar siyâsî reform taleplerine dış destek de bularak II. Abdülhamit'in 23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-i Esâsî'yi ilan etmesini sağlamışlardır.¹⁸² Böylece, Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebûsan'dan oluşan ikili bir meclis yapısına da geçilmiştir. Fakat Abdülhamit 1877'de açılan parlamentoyu 1878'de kapatarak istibdâdını ilân etmiştir.¹⁸³ Hürriyetleri ortadan kaldıran ve Kanûn-i Esâsî'yi askıya alan bu istibdâd rejimi, 1876 Anayasasını tekrar yürürlüğe koymak isteyenlerin, (Jön Türkler) içerde ve dışarda gizli cemiyetler kurmasına neden olmuştur.¹⁸⁴

Anayasanın ve parlamentonun kaldırılmasıyla oluşan tepkilerle kurulan cemiyetlerin ilki Abdülhamit'in yerine V. Murat'ı getirmek amacıyla Ali Suavi'nin gizli bir cemiyet olarak kurduğu Üsküdar Cemiyeti'dir. V. Murat'ı Abdülhamit'in yerine tahta geçirmek üzere cemiyet

¹⁷⁶Gökhan Göktürk, *a.g.m.* 245-273.

¹⁷⁷Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 39.

¹⁷⁸Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 104.

¹⁷⁹Mümtaz'er Türköne, *Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt, Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/ Medeniyet/ Kültür 6.* (İstanbul: Ağaç Yay. Ltd. Şti., 1993), 33.

¹⁸⁰Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 19; (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları): 185,

¹⁸¹Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 106.

¹⁸²Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 108.

¹⁸³Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952* (İstanbul: Doğan Kardeş Yay., 1952), .97.

¹⁸⁴Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 108-109.

üyeleri ile birlikte Çırağan Sarayını basan Ali Suavi, Yedi Sekiz Hasan Paşa tarafından öldürülür, diğer arkadaşları ise sürgün cezasına çarptırılırlar.¹⁸⁵

1.2.1. Osmanlı Döneminde Siyasi Fırkalar

Aldıkları kararlar ve faaliyetleri ile sadece bugünü değil, yarının düzenini de şekillendiren yönetici elitler olarak tanımlanan devlet ve siyâset adamları, Türkiye'nin bugününü inşâ eden veya yarınını inşâ edecek olan insanlardır.¹⁸⁶

Türkiye'de siyâsi partilerin bir modernleşme veya sınıf mücâdelesinin sonucu ortaya çıkmadığı gibi parlamenter zeminde, legal olarak da kurulmadıkları ifade edilmektedir. Ayrıca Türkiye'deki siyâsi partilerin önemli bir bölümünün cemiyet ve cemaat temelli olarak şekillendiği ve bunun etkilerinin günümüzde de devam ettiği belirtilmektedir.¹⁸⁷

Padişahın yetkilerinin sınırlandırılması ve kanunların her gücün üstünde olduğunun ifâde edilmesi yönüyle demokrasiye geçişin ilk adımı kabul edilen 3 Kasım 1839 Tanzimat Fermanı “Gülhane Hatt-ı Hümayunu” ile birlikte Osmanlı'da görülen ilk siyâsi yapılanmalar “cemiyet, komite, fırka” isimleri ile ortaya çıkmışlardır.

1.2.1.1. Fedailer Cemiyeti(1859)

Bu anlamda Osmanlı Dönemi siyâsi tarihinin siyâsi parti niteliğindeki ilk cemiyeti Fedailer Cemiyeti'dir. Üyeleri; bazı askerî ve sivil memurlar, orta rütbeli subaylar ile ilmiye ve tarikat kökenli hoca ve şeyhlerden müteşekkil, her türlü eyleme ve gösteriye katılmaya, ayaklanmalarda aktif rol almaya gönüllü, gerektiğinde şiddet kullanabilecek kişilerden oluştuğu için bu cemiyete 'Fedailer' Cemiyeti ismi verilmiştir. Abdülmecit'i tahtan indirecek çeşitli eylemleri organize etmek amacıyla kurulan Fedailer Cemiyeti'nin yaklaşık 50 üyesi olduğu ve cemiyete üye kabulünde bir de 'ahd' imzalatıldığı bilinmektedir.

Nakşibendi Şeyhi Süleymaniyeli Ahmet Efendi¹⁸⁸ başkanlığında, 1859 yılında İstanbul'da kurulan cemiyetin Genel Sekreteri; Tophane-i Amire Katibi Didon Arif Bey¹⁸⁹, Üyeleri; Ferik Çerkes Hüseyin Daim Paşa, Arnavut Cafer Dem Paşa, Binbaşı Rasim Bey,

¹⁸⁵Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, 98-99

¹⁸⁶Tekin Önal, "Kâmran İnan: Hayatı ve Siyasi Kişiliği", (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2014), vi.

¹⁸⁷Doç. Dr. Hakkı Uyar'la *Türk Siyasal Hayatı üzerine bir e-mülakat*, erişim 26 Şubat 2018, <http://politikaakademisi.org/2015/03/03/doc-dr-hakki-uyarla-turk-siyasal-hayati-uzerine-mulakat/>

¹⁸⁸Merve İremYapıcı, "Rusya'da ve Osmanlı'da Askeri Reformun Paradoksu: 'Aralıkçılar' (Dekabristler) ve 'Fedailer' ", *Alternatif Politika*, SY. 8/2, (2016) :291. ayrıca bkz. Cem Düzen, "Kuleli Vak'ası", (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2015), 31-32.

¹⁸⁹"*Cemiyetin en faal mensubu ve Didon Ârif diye de bilinen Ârif Bey, Alparslan Türkeş'in dedesidir.*" *Modern Darbelerin Provası, Kuleli Vakası*, erişim 26 Şubat 2018, bkz.: <http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=725>

Tophane Müftüsü Bekir Efendi¹⁹⁰, Çerkes Ahmet, Çerkes Şuayip, Hoca Nasuh Efendi, Tophane Mızika Başçavuşu Erzurumlu Mehmed, Nakşibendi Şeyhi Hezergradlı Şeyh Feyzullah Efendi¹⁹¹, Kütahyalı Şeyh İsmail Efendi gibi askeriye, ulema ve kalemiye kökenli kişilerdir.¹⁹²

Fedailer Cemiyeti'nin Genel Başkanı; 1859'da Sultan Abdülmecid'e suikast düzenleyip yerine veliahd Abdülaziz'i tahta çıkarmaya çalışan ve tarihimizde "Kuleli Vak'ası"¹⁹³ olarak anılan oluşumun en önemli önderlerinden Nakşibendî-Hâlidî kimliği ile bilinen Süleymaniyeli Şeyh Ahmet Efendi'dir.¹⁹⁴ Şeyh Ahmed'in daha önce Kırım Harbi'ne katılarak beraberindeki üç bin civarında aralarında müridânın da bulunduğu silahlı bir topluluk ile Osmanlı ordusuna destek olmak amacıyla Kars cephesinde savaştığı bilinmektedir. Bu savaş sırasında edindiği dostlukların yanı sıra Nakşibendî-Hâlidî kimliği ile ısrarcı, gözü pek ve azimli oluşu onun cemiyet içerisindeki liderliğini pekiştirmiş ve İstanbul'daki nüfuzunu artırmıştır.¹⁹⁵

Tanzimat Fermanı'ndan neredeyse yirmi yıl, Islahat Fermanı'nın ilanından ise yaklaşık üç yıl sonra ortaya çıkan bu hareket Tanzimat'ı kaldırmayı ve şer'i kuralları tekrar hâkim kılmayı amaçlamaktadır. Mensuplarının özellikle saray harcamalarındaki israftan rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁶ Tanzimatın ilk "cürm-i siyâsîsi" şeklinde nitelendirilen Kuleli Vakası'na¹⁹⁷ yol açan ana saik, Islahat Fermanıyla birlikte tahkim edilen ve garanti altına alınan Müslüman-Hristiyan eşitliği meselesidir.¹⁹⁸

Kuleli Vak'asının sonunda idam cezası alanlardan birisi de Nakşibendi Şeyhi Süleymaniyeli Ahmet Efendi'dir. Fakat Şeyh Ahmet'in idam cezası Sultan Abdülmecid

¹⁹⁰ "Komitenin bir başka mensubu Tophane Müftüsü Bekir Efendi de Fevzi Çakmak'ın dedesidir." *Modern Darbelerin Provası, Kuleli Vakası*, erişim 26 Şubat 2018,

bkz.: <http://www.ekrebugraekinci.com/makale.asp?id=725>

¹⁹¹ "tarikat-ı aliyye-i Nakşibendiyye"dendir. bkz.: <https://feyzullahefendi.wordpress.com/>

¹⁹² Cem Düzen, "Tanzimat Dönemine Karşı Bir Suikast Teşebbüsü: Kuleli Vak'ası", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 19/1(2017): 112-115.

¹⁹³ *Giriştikleri eylemlerden sonra yakalanınca bugün İstanbul Çengelköy'de bulunan Kuleli Askeri Lisesi binasında yargılanmışlardır. Bu yüzden bu olaya "Kuleli Vakası"denmektedir.*

¹⁹⁴ Muharrem Varol, *Siyasi Bir Lider Olarak Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi, Türk Tarihinde Lider ve Liderlik Anlayışı*, ed.:Ali Arslan (İstanbul: Kitabevi Yay., 2014), 65-76.

**Hâlidiliğin ortaya çıkışı, yayılışı ve tesirleri için*; bkz. Butrus Abu-Manneh, *Studies on Islam and The Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)* (İstanbul: Isis Yay., 2001) Ayrıca bkz. Fatih M. Şeker, *Cumhuriyet İdeolojisinin Nakşibendilik Tasavvuru Şerif Mardin Örneği* (İstanbul: Dergâh Yay., 2007)

¹⁹⁵ Muharrem Varol, "Kahramanlıktan Kalebendliğe: Kuleli Vak'asının Baş Aktörü Süleymaniyeli Şeyh Ahmed'e Dair Bilinmeyenler", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 35/1 (2015): 100

¹⁹⁶ Varol, a.g.m. 97-143.

¹⁹⁷ Abdurrahman Adil, *Tanzimatta İlk Cürm-i Siyâsî-Kuleli Vak'ası ve Ahmed Rasim Bey, Hâdisât-ı Hukukiyye* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1340), XV/208-216. Ayrıca bkz. Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler* (İstanbul: Say Yay., 1984), 315-320.

¹⁹⁸ Roderic H. Davison, *Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century, The Modern Middle East*, ed. A. Hourani-P.S. Khoury-M.C. Wilson, (London: y.e.y., 1993), s. 75. Ayrıca bkz. İsmail Kara, *Müsavât mı, Eşitsizlik mi?, Mete Tunçay'a Armağan*, der. M. Ö. Alkan-T. Bora-M. Koraltürk (İstanbul: İletişim Yay., 2007), 163-189.

tarafından müebbet kalebentliğe çevrilmiştir.¹⁹⁹ Sultan Abdülmecid'in vefatından sonra Sultan Abdülaziz de sürgün cezasını affetmiştir.²⁰⁰ Padişahı hedef alan “devlet aleyhine alenî ihânet cinâyeti”²⁰¹ fiilinin suçlularının çoğu affedilmiş, suçlular affedilirken bunun tek istisnası tutulan ve Kıbrıs Adası'nda ikamete mecbur kılınan Şeyh Ahmet'in bile affi bir şekilde Meclis-i Vâlâ'da gündeme getirilmiştir.²⁰² Şeyh Ahmet, sürgünden kurtulup, maaş bağlanmasına rağmen²⁰³ potansiyel bir suçlu gibi görüldüğünden²⁰⁴ tekrar tutuklanarak önce Bağdat,²⁰⁵ sonra Trablusgarp²⁰⁶ ve Magosa'ya²⁰⁷ sürgün edilmiştir.²⁰⁸

“Vatan şairi” olarak da tanınan ve 1.Meşrutiyet'in ilânında görev alan Nâmık Kemâl²⁰⁹ de 9 Nisan 1873'de kalebent olarak Magosa'ya gönderilmiş, otuz sekiz ay kadar sürgün hayatı yaşamıştır.²¹⁰ Nâmık Kemâl Magosa'da Şeyh Ahmed Efendi ile hücre arkadaşı olmuş, şiirleri ve düşünceleri hakkında onunla görüş alışverişinde bulunmuştur.²¹¹ Bu süre zarfında ikili arasında saygı ve muhabbete dayalı bir yakınlık hasıl olduğu kaydedilmektedir.²¹² Meşrutiyet'e giden yolda Kuleli Vak'ası'nın milat olarak görülmesinin belki de bu etkileşimden kaynaklandığı düşünülebilir.²¹³

Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi liderliğindeki bu muhalif hareket akim kalmasına rağmen teşebbüsün lideri ağır bir cezaya çarptırıldığı halde Şeyhin Nakşibendî-Hâlidî kimliğinin etkisi, bazı devlet adamlarının gayretleri veya doğrudan doğruya yeni padişahın iradesiyle iki yıl içerisinde serbest bırakılması da dikkat çekicidir.

1.2.1.2. Yeni Osmanlılar Cemiyeti(1865)

Sadrazamın yönetiminden memnun olmayan bir grup Osmanlı aydını, milletin siyâsî haklarını savunmak amacı ve Osmanlı Devleti'ne anayasal bir düzen getirme çabası ile 1865

¹⁹⁹Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi V.*, trc.Nilüfer Epçeli- Kemal Beydilli (İstanbul: y.e.y., 2005), 431.

²⁰⁰*Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi X*, haz.: M. Münir Aktepe (Ankara: TTK Yay., 1988), 26-27.

²⁰¹Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Zaptiye, (C.ZB), nr. 2316.

²⁰²Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MVL, nr. 788/34, 17 Haziran 1862-19 Z 1278.

²⁰³Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), nr. 469/21253, 18 Temmuz 1862-20 M 1279.

²⁰⁴Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.MKT.MHM, nr. 410/31, 10 Haziran 1868-18 S 1285.

²⁰⁵Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.MKT.MHM, nr. 400/28, lef 3.

²⁰⁶Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.MKT.ŞD, nr. 1/75, lef 2, 17 Haziran 1868-11 S 1285.

²⁰⁷Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-i Şûrâ-yı Devlet (İ. ŞD), nr. 19/796, 11 Ağustos 1870-13 Ca 1287.

²⁰⁸Varol, *a.g.m.* 97-143.

²⁰⁹Musa Çadırcı, "Namık Kemal'in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy.2 (1991): 39.

²¹⁰Varol, *a.g.m.* 125.

²¹¹Feyziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları I* (Ankara: TTK Yay., 1967), 240-,256.

²¹²Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında, II./I.* (İstanbul: MEB Yay., 1949), 364-366.

²¹³Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve “Jön Türkler”* (İstanbul: Tan Matbaası, 1945), 7.

tarihinde Yeni Osmanlılar adıyla bir cemiyet kurmuştur.²¹⁴ Cemiyet üyeleri Batılılaşmayı ve uygarlaşmayı savunurken, bunun İslam hukukuna bağlı kalınarak, İslami temel üzerine oturtulması noktasında fikir birliği etmişlerdir.²¹⁵

Cemiyet; Kırım Savaşı yüzünden devletin borçlandığını, Islahat Fermanıyla gayrimüslimlere verilen tavizlerin aşırı olduğunu, Tanzimatla birlikte şeriata aykırı davranıldığı hatta şeriata hükümleri dışında kanunlar çıkarıldığı gerekçeleriyle, basını da kullanarak etkili, örgütlü bir muhalefete başlamışlardır.²¹⁶ Fakat takip eden süreçte Avrupa'ya kaçanlardan ya da sürgün edilenlerden fikirleri değişenler, Meşrutiyet hatta Cumhuriyet kavramlarını dahi dillendirenler görülmüştür.²¹⁷ Yeni Osmanlılar böylece Meşrutiyetin ilanında büyük pay sahibi olmuşlardır.

Mustafa Fazıl Paşa başkanlığında, 1865'te İstanbul'da kurulan cemiyetin Kurucuları; Namık Kemal, İskender Beyzâde Reşat Bey, Gürcü Yusuf Paşazâde Hacı Nuri, Sagır Ahmet Bey-zâde Mehmet, Mir'at Mecmuası sahibi Refik, Suphi Paşazade Ayetullah, Üyeleri; Ziya Paşa, Ali Suavi, Agah Efendi, Ebüzziya Tefvik'tir.²¹⁸

Nâmık Kemâl'in, Magosa'daki sürgündeyken Nakşibendi Şeyhi, Şeyh Ahmed Efendi ile tanışmalarına ve aralarında hasıl olan muhabbete daha evvel değinmiştik. Bundan başka, Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyesiyken ihbar edilmeleri üzerine Namık Kemal ve Ziya Beylerin tayinlerle İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenmeleri ve bu nedenle Paris'e kaçmalarından sonra İstanbul'da ulemadan dört kişi sürgün edilmiştir. Bunlardan birisi, Nakşibendiliğin Hâlidî koluna mensup²¹⁹ Sarıyerli Şeyh Sâdık Efendi'dir ki; İstanbul'da vaaz verdiği camide hükümetin uyguladığı politikaları eleştirmekten ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne üye olmaktan mahkeme dahi edilmeden 1869'da sürgüne gönderilmiştir.²²⁰ Yeni Osmanlılar'ın yayın

²¹⁴Ahmet Oğuz, "Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II.Abdulhamid Dönemi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 2 (2013): 110, Ayrıca bkz. İhsan Sungu, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, Tanzimat I-II*, (İstanbul, M.E.B. Yay., 1999), 777.; Ebuzziya Tefvik, *Yeni Osmanlılar* (İstanbul: Pegasus Yay., 2006)

²¹⁵Gül Akyılmaz, "Birinci Jön Türk Hareketinin (Yeni Osmanlılar Cemiyeti) İdeolojisine Bir Örnek: Namık Kemal ve Fikirleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, sy.2.(1999): 236. Ayrıca bkz.İhsan Sungu, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar,Tanzimat-I* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 777-857.

²¹⁶Oğuz, *a.g.m.* 109-120.

²¹⁷İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar, cilt, 1-5* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2012), 361.

²¹⁸Fazlı Arabacı, "Osmanlı Modernleşmesinde "Yeni Osmanlılar"ın Din ve Siyaset Anlayışları", *Dini Araştırmalar Dergisi*, sy. 2/5 (1999): 64-87. Ayrıca bkz. M.Kaya Bilgegil, *"Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I, Yeni Osmanlılar* (Ankara: Baylan Matbaası, 1976), 355.

²¹⁹Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri I* (İstanbul: Matba-i Âmire, h.1333), 344.

²²⁰Ahmet Şamil Gürer, "Tanzimat Döneminde Sarıyerli Hoca Sâdık Efendi Vakası", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, sy. 9/7 (2014): 41-50.; erişim 8 Şubat 2017,

organlarından Londra'da yayımlanan Hürriyet Gazetesi de olayı uzunca bir süre gündemde tutmuştur.²²¹ Diğer üçü; Hoca Veliyüddin Efendi, Kemeraltı Tahsin Efendi ve Aksaraylı Şeyh Hasan Efendi'nin sürgün edilmeleri ise yine Yeni Osmanlılarla Nakşi-Halidi bağımlı gösteren bir olgudur.²²² Ayrıca Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin ortaya koyduğu fikri miras ilerde II. Jön Türk Hareketini yani İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni doğuracaktır.²²³

1.2.1.3. İttihat ve Terakki Cemiyeti(21 Mayıs 1889)

Tanzimât Dönemi ile birlikte Türkiye'de siyâsal partilerin oluşumuna imkân veren gelişmeler yaşanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti de bu dönemde kurulmuştur.²²⁴ Çavdar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Tanzimat ile başlayıp, 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve önce Yeni Osmanlı Hareketi, sonra da Jön Türkler olarak bilinen bir grup aydın ve bürokratin etkisi ile ortaya çıktığını kaydeder.²²⁵ 1878'te II. Abdülhamit tarafından Meşrûtiyet'in kaldırılmasının ardından artan muhâlif çalışmaların kısa zamanda kendini göstererek, 21 Mayıs 1889 yılında sonradan İttihâd-i Osmanî kurulur.²²⁶ Bu cemiyet sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alır. 1908 yılına kadar da sırası ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Mustafa Kemal'in de üyesi olduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılır.²²⁷

Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet Dönemi'nden önce kurulan siyâsî parti benzeri bütün oluşumlar, gizli dernekler şeklinde örgütlenmişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamîd'i tahttan indirerek, Osmanlı Devleti'nin özerkliğini sağlayıp coğrafi bütünlüğünü korumayı²²⁸ ve Meşrutiyeti yeniden ilân etmeyi hedefleyen bu gizli örgütlerin en etkinidir. Eğitimli genç memur ve zabıtlar arasında rağbet görmüş ve İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra firkalaşarak devrin en mühim siyâsî teşekkülü haline gelmiştir.²²⁹

https://www.academia.edu/38104993/TANZİMAT_DÖNEMİNDE_SARIYERLİ_HOCA_SADIK_EFENDİ_VAKASI

²²¹Hürriyet'in 11 Janvier 1869, No. 29, s. 4-5; 25 Janvier 1869, No. 31, s. 4; 15 Fevrier 1869, No. 34, s.677; 22 Fevrier 1869, No. 35, s. 4-6 nüshalarında isimsiz olarak yayımlanan bu yazılar Mithat Cemal'e göre Namık Kemal tarafından yazılmıştır. Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında* (İstanbul: Maarif Vekaleti Yay., 1944), 198.; Ayrıca bkz. Ahmet Şamil Gürer, *a.g.m.* 41-50.

²²²Kudret Emiroğlu, *Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi, Padişahlık Kültürü ve Demokrasi Ülküsü* (İstanbul: İletişim Yay., 2015)

²²³Gül Akyılmaz, *a.g.m.* 234. / Bkz. *Birinci Jön Türk Hareketinin (Yeni Osmanlılar Cemiyeti) İdeolojisine Bir Örnek, : Namık Kemal ve Fikirleri*, erişim 8 Şubat 2017,

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/selcuksbmyd/article/view/5000084401>

²²⁴Barbaros Dündar, "Atatürk Dönemi Siyasî Parti Programlarının Karşılaştırmalı Analizi", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), .ii.

²²⁵Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki* (İstanbul: İletişim Yay., 1994), 10.

²²⁶İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları* (İstanbul: Arba Yay., 1987), 13.

²²⁷Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, 21-22

²²⁸Orhan Örs, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 51 (2013): 679-716.

²²⁹Dündar, *agt*, s.16

İttihat ve Terakki, askeri tıbbiye öğrencilerinden İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukûti ve Mehmet Reşit tarafından kurulmuştur.²³⁰ Şerefeddîn Mağmûmî kâtip, Âsaf Derviş ise muhâsib olarak cemiyette görev almıştır. Cemiyet Ali Rüşti'nün Genel Başkanlığı'nda, 1889'da, İstanbul'da kurulmuştur. Cemiyet kısa sürede şubeleşmiş: 1889'da Paris Şubesi, 1897'de Cenevre Şubesi ve Kahire Şubesi, 1908'de ise Selanik Şubesi'ni açmıştır.²³¹

Meşrutiyet düşüncesi ile ortaya çıkan başka bazı siyasi gruplar da vardır. Bunlar Prens Sabahattin'in desteklediği ve 1908 yılında kurulan Osmanlı Ahrar Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve Ahali Fırkası'dır.²³²

1908 yılında yeniden yürürlüğe konan Kanun-i Esasi'nin antidemokratik uygulamaları devam etmiş ve bunun sonucunda da 31 Mart Olayı meydana gelmiştir. Olayın bastırılmasından sonra 8 Ağustos 1909'da Kanun-i Esasi'de bazı değişikliklere gidilmiştir. Basın ve düşünce özgürlüğü alanlarında önemli kısıtlamalar yapılmış, artan siyâsî partilerin büyük kısmı zamanla kapatılmıştır.²³³

Rumeli'deki ordunun ayaklanması sonucunda 23 Temmuz 1908'de II. Abdülhamit Anayasayı tekrar yürürlüğe koymak zorunda kalmış²³⁴, böylece İttihat ve Terakki, ülkenin geleceğinde karar verebilecek bir konuma gelmiştir.²³⁵ Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulup Aralık ayında yapılan ara seçimleri kazanması, ardından yaşanan Trablusgarp ve Balkan Savaşları'ndaki ağır bozgunlar siyâsî ortamı gerip,²³⁶ İttihat ve Terakki içinde karmaşaya yol açmışsa da, İttihat ve Terakki, 1912'de yapılan genel seçimlerde tekrar başarılı olmuştur. İttihat Terakki karşıtı hükümet tarafından Londra'da toplanan barış konferansında Edirne'nin gözden çıkarılması kararının alınması üzerine 23 Ocak 1913'te İttihat ve Terakki, 'Babiâli Baskını' olarak bilinen darbeyle tekrar iktidara gelerek Birinci Dünya Savaşı sonuna dek sürecek iktidarını kurmuştur.²³⁷ Savaştan sonra toplanan olağanüstü kongrede fırka feshedilmiş ve siyâsetten çekilmiştir. Böylelikle Türk siyâsî fırkalarının tekâmülünde yeni bir dönem başlamıştır. İttihat ve Terakki Fırkası iktidarına rağmen, İkinci Meşrutiyet döneminde Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Ahrar Fırkası gibi etkin fırkalar faal olarak siyâsî hayatta yer almış, çok partili bir siyâsî hayat sürdürülmüştür. Fakat aynı durum tek parti

²³⁰Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi* (Ankara, TTK Basımevi, 1991), 64.

²³¹TBMM Kütüphanesi ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, *Siyasi Partiler*, https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html

²³²Sina Akşin, *Siyasal Tarih (1908–1923), Türkiye Tarihi IV* (İstanbul: Cem Yay., 2002), 37.

²³³Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri* (Ankara: Yetkin Yay., 1993), 105.

²³⁴Ahmet Mumcu, *Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi* (İstanbul: İnkılâp Yay., 1996), 16.

²³⁵Suna Kili, *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2003), 111.

²³⁶Dündar, *agt.*16.

²³⁷Akşin, *Siyasal Tarih (1908–1923)*, 40.

rejimi nedeniyle, Cumhuriyetin ilanından sonra devam ettirilememiştir.²³⁸ 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesinin imzalanması sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun fiilen ortadan kalkması ile de İttihat Terakki dağılma sürecine girmiştir.²³⁹

Sarıkoyuncu'nun naklettiğine göre; Elmalılı Hamdi Yazır, Adanalı Hayret Efendi ve Osmanlı'nın son Şeyhülislamlarından Tokat Mebusu Mustafa Sabri Efendi'nin²⁴⁰ yanı sıra İttihat ve Terakki Fırkası'ndan Konya mebusu seçilen ve daha sonra Ayan üyeliğinde de bulunan Nakşibendî Şeyhi Muhammed Zeynelâbidin Efendi²⁴¹ de İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerindedir.²⁴² Lazarev'e göre, Jön Türk yönetiminin ilk yıllarında, yeni iktidar ile imparatorluğun yeni sahiplerinin ulusal azınlıklara haklarını vereceklerini ümit eden Kürt liderler; Emin Ali Bedirhan, Nakşibendi Şeyhi Übeydullah'ın oğlu Seyit Abdülkadir Nehri, Şerif Paşa vd.'nin araları da İttihad ve Terakki ile iyidir, hatta Seyyit Abdülkadir, "Âyan Meclisi" başkanı bile seçilmiştir.²⁴³

Nakşibendi Şeyhi, ulemâdan Mustafa Taki Efendi de "*Kırk Hadis*" isimli eserinde belirttiği üzere milletvekilliğinden önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üyedir.²⁴⁴

Bediüzzaman Said Nursi, "onların bir kısmı selamet-i millet fedaileridir" dediği İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin istibdatçı uygulamalarını eleştirirken, hürriyetleri önemseyen meşrutiyetçi eğilimlerini desteklemiştir. Enver Paşa da, Bediüzzaman'ın *İşaratü'l-İ'caz* adlı kitabının yayımlanmasına gerekli olan kâğıdını vermek suretiyle, "basılma şerefine hissedar olmak" isteğiyle destek olmuştur. Bediüzzaman, İttihat ve Terakki'nin istibdatçı uygulamaları ile bilhassa dini konularda gördüğü laubali tatbikatı eleştirmekte ve bu hususları, "İttihatçıların bozuk kısmının cinayetleri" olarak ifade etmektedir.²⁴⁵

²³⁸Dündar, *agt.*16.

²³⁹Dündar, *agt.* 21.

²⁴⁰Mahir İz, *Yılların İzi* (İstanbul: Kitabevi Yay., 1979), 38-39.

²⁴¹Mustafa Sabri Efendi ve Muhammed Zeynelâbidin Efendi; *Cumhuriyet'in ilanından sonra çıkarılan bir kararname ile adı yüz ellilikler arasında yer almıştır.* bkz.: İlhami Soysal, *Yüzellilikler* (İstanbul: Gür Yay., 1985), 148.; Ayrıca bkz.: Mehmet Nam, "Son Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'ye Göre Din-Devlet-Hilâfet İlişkisi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 4/16 (2011): 298-305.

²⁴²Ali Sarıkoyuncu, Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkılapları Karşıtı Tutum ve Davranışları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sy. XIII/39, Ankara (1997): 787-812.

²⁴³Bkz.:Lazarev, M.S& Mihoyan, Ş.X, *Kürdistan Tarihi*, çev.: İbrahim Kale (İstanbul: Avesta Yay., 2001), 172.; Ayrıca bkz.: Orhan Örs, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kürt Politikası 1908-1914, (Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2012), 75.

²⁴⁴Mustafa Takî, *Kırk Hadis Yahut İlmihal Siyâsi ve İçtimâi* (İstanbul: Mithat Paşa Sanayi Mektebi Matbaası, 1922), 11.; bkz. Fatih Çınar, "Milli Mücadelenin ve ilk Meclisin Manevi Mimarlarından Sivahlı Bir Alim Mustafa Taki Efendi(D.1873/V.1925)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. IX/2 (2005): 172. bkz: Mustafa Takî, *age*, 1.

²⁴⁵<http://www.bediuzzamansaidnursi.org/merakedilenler/bedi%C3%BCzzaman%C4%B1n-ittihat-terakkinin-uygulamalar%C4%B1-kar%C5%9F%C4%B1s%C4%B1ndaki-tutumunas%C4%B1ld%C4%B1r> bkz; <http://www.haber7.com/yazarlar/meryem-aybike-sinan/502237-bediuzzaman-ile-enver-pasanin-arasi-nasildi>

Nakşî Şeyhi Feyzullah Efendi'nin müridlerinden ve Fatih Dersiâmlarından Tahir Efendi'nin oğlu Mehmet Akif²⁴⁶ de "*İstibdat*" adlı şiirinde Sultan Abdulhamid'in ardından :

"Yıkıldın, gittin amma ey mülevves devr-i istibdâd,

Bıraktın milletin kalbinde çıkmaz bir mülevves yâd! " derken,²⁴⁷

"Hürriyet" adlı şiirinde İttihatçıların Hürriyet ilânını coşkuyla karşılamaktadır:

"Söktü baktım ki hemen bir alay eftal öteden,

O nasıl mevkib-i şadi, o ne alem, görsen!"²⁴⁸

İslâmcı bir mütefekkir ve şâir olmasının yanı sıra kısa süreli de olsa²⁴⁹ İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi de olan Mehmet Akif'in de Said Nursi gibi diğer İslamcı düşünürlerle birlikte Osmanlı'nın kurtuluşunun İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin programının uygulanması suretiyle gerçekleşeceğine inandığı ifade edilmektedir.²⁵⁰

İttihatçılar, organik yapı ve fikir itibariyle daima Türkçülüğe(Turancılık) daha yakındırlar ancak İslamcılığı da hiçbir zaman reddetmemişlerdir. İslâm'ı resmî devlet ideolojisi olarak da görmeseler de, cemiyetin kadroları içerisinde önemli makamlarda bulunan İslamcılar vardır. Toplumun ümmetçi yapısını koruduğunu bilen İttihatçılar dini; ideolojik bir yapılanma olarak değil birleştirici bir unsur olarak görmüşlerdir. Halkın İslamî hassasiyetlerini çok iyi saptayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, dini; halka kendini anlatmanın, tepki çekmemenin²⁵¹, toplumsal konularda uzlaşma sağlamanın vasıtası olarak görmüşlerdir. İslâm'ın bu birleştirici yönünü en iyi şekilde kullanmak istemişlerdir. İstibdada son vermeleri nedeniyle önceleri İttihatçıları destekleyen İslamcılar ise cemiyetin uygulamaları yüzünden desteklerini çekmişlerdir.²⁵²

1.2.1.4. İttihâd-ı Muhammedî Fırkası(Fırka-i Muhammediye)(3 Nisan 1909)

Cem'iyet-i Muhammediyye adıyla da anılan siyâsî fırka, Otuzbir Mart Vak'ası'ndan on gün önce 3 Nisan 1909'da İstanbul'da kurulmuştur. Bir müddet sonra kapatılmıştır.

²⁴⁶<http://blog.milliyet.com.tr/mehmet--kif-islam-cumhuriyeti-istiyordu/Blog/?BlogNo=451013>, Ayrıca bkz.: <http://www.haber7.com/edebiyat/haber/823035-mehmet-akif-ersoyun-son-roportaji>

²⁴⁷Mehmet Akif Ersoy, *Safahat* (İstanbul: Beyan Yay., 2009), 168.

²⁴⁸Ersoy, *age*.184.

²⁴⁹Hakan Arslanbenzer, *Akif'ten Asım'a*, ed.:Sezgin Çevik (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2007), 12.

²⁵⁰Şakir Gözütok, *İttihadçılar ve İttihadçılık Sempozyumu (23 Kasım 2014), Bildiriler, Cilt III., VIII.Dizi-Sayı:17.* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 2015), 1-15

²⁵¹**Örneğin dinin potansiyel gücünün farkında olarak 1909'da Abdulhamid'i tahttan indirirken de ulemanın desteğini ve yasal bir karar olarak Şeyhülislâm'dan fetva almışlar,bu yolla da meşruiyet kazanmışlardır.* bkz.:Hülya Küçük Sevil, "İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005), 60.

²⁵²Küçük, *agt*, s.146-148.

Kurucusu, Nakşibendi tarikatı müntesibi Derviş Vahdetî'dir.²⁵³ Yayın organı dinî muhtevası ile muhalefet yapan, Said Nursi başta olmak üzere, cemiyeti içerisinde yer alan ulema ve meşayihin de etkili olduğu Volkan Gazetesi'dir.²⁵⁴ Fırkanın, kurucu ve üyeleri arasında Feyzullah Efendizâde, Mehmed Sâdık Efendi, Beyazıt dersiâmlarından Mehmed Emin Hayretî, Fâtih dersiâmlarından Divrikî Kadızâde Abdullah Ziyâeddin Efendi ve Bedüzzaman Said Nursi gibi isimler bulunmaktadır.²⁵⁵

Klerikal, gizli ve ihtilâlcî eğilimli bir parti olan İttihâd-ı Muhammedî, 1908 seçimlerinden sonra kurulup 31 Mart olaylarından sonra kapatılmıştır.²⁵⁶ Kırk gün süreyle faaliyet gösteren ve İttihatçılara karşı şiddetli bir muhalefeti temsil eden fırka, Parlamentoda temsil edilememiş olduğu halde; Türk siyasi hayatında önemli gelişmelere neden olmuş, Ayan ve Mebusan meclislerinde etkisini hissettirmiştir.²⁵⁷

Dinî yönü ağır basan ve Osmanlı'yı yüceltmeyi, dünya Müslümanları arasında birlik ve yardımlaşma sağlamayı amaçlayan İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Gerek Volkan'daki yazıları, gerekse parti programı ve tanıtımı öncelikle ilmiye mensuplarına hitap etse de cemiyetin daha çok halk ve askerler arasında taraftar bulduğu kaydedilmektedir. Kuruluşundan kısa bir süre sonra Otuzbir Mart Vakası meydana gelmiştir. Olaya karışan askerlerin elinde İttihâd-ı Muhammedî'nin açılış gününde dağıtılan bayraklardan bulunmaktadır. Volkan'ın 104. sayısında (1 Nisan 1325 / 14 Nisan 1909) yer alan ve II. Abdülhamid'i İttihatçılar'ın bulunmadığı tarafsız bir kabine kurmaya davet eden Vahdetî imzalı açık mektup halkı ve askerleri tahrik edici bulunmuştur. Otuzbir Mart'a sebebiyet verdiği gerekçesiyle Derviş Vahdetî tutuklanmış ve cemiyet üyesi on iki arkadaşıyla beraber 19 Temmuz 1909'da idam edilmiştir.²⁵⁸

1.2.1.5. Hürriyet ve İtilâf Fırkası (21 Kasım 1911)

21 Kasım 1911'de, İstanbul'da kurulmuştur. Fırka'nın Kurucu Üyeleri; Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa, Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur, Sivas Mebusu Dr. Dagavaryan, Tokat Mebusu Mustafa Sabri, Volçentrinli Hasan, Abdülhamid Zöhravi, Ayan Azası Müşir Fuat Paşa, Damat

²⁵³Komisyon, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi IV* (İstanbul: Anadolu Yay., 1990), 1730.; bkz. Komisyon, *Cumhuriyet Ansiklopedisi IV* (İstanbul: Arkin Kitabevi, 1969), 112.

²⁵⁴Zekeriya Kurşun - Kemal Kahraman; "Derviş Vahdetî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. IX (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994): 200.

²⁵⁵Volkan, nr. 75, 23 Safer 1327 / 3 Mart 1325 (16 Mart 1909)

²⁵⁶Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler I* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1988), 183.

²⁵⁷Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1996). 76., bkz. Bayram Kodaman, *31 Mart Hadisesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1994), 80.

²⁵⁸Azmi Özcan, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti", (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998): 475-476.

Ferit Paşa, Ferik Süleyman Paşa, Miralay Sadık, Konyalı Şeyh Zeynel Abidin Efendi(Nakşibendi Şeyhi),²⁵⁹ Tahir Hayrettin'dir.²⁶⁰

II. Meşrutiyet devrinin en güçlü muhalefet partisidir. İttihat ve Terakki'ye yönelen muhalefet Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda toplanmıştır. Milliyetçi yönü öne çıkan İttihat ve Terakki'ye karşı, Osmanlı'nın birliğinden yana görünen Bulgar, Rum, Arnavut, Ermeni ve Arap milletvekillerinin büyük bir kısmı ile İttihatçıların devre dışı bıraktığı bir grup ilmiye mensubu ile bazı sosyalistler bu firkaya geçmiştir.²⁶¹

Hürriyet ve İtilaf Fırkası kasım 1911'de kurulmasına rağmen Aralık ayında yapılan ara seçimleri kazanmış, İttihat ve Terakki içinde karmaşaya yol açmıştır. Bu karmaşanın ardından, 1911–1912 Trablusgarp ve 1912–1913 Balkan Savaşları'ndaki ağır hezimetler de gelince siyâsî ortam iyice gerilmiş ve 1913 Babiâli Baskını ile İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı sonuna dek sürecek iktidarını kurmuştur.²⁶²

21 Kasım 1911 de, büyüyen muhalefetin temsilcisi olarak kurulan "Hürriyet ve İtilaf Fırkası" tüm çabalarına karşın iktidar partisi olamamış, birleştirici bir rol de oynayamamıştır.²⁶³

1.2.1.6. Kürt Teâli Cemiyeti (17 Aralık 1918)

I. Dünya Savaşı'nın kaybeden tarafında yer alan Devlet-i Âliye'nin Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamasının ardından 17 Aralık 1918'de, İstanbul'da kurulmuştur.²⁶⁴ Cemiyetin kurucusu Seyit Abdulkadir, 1880-82 yıllarında İran'ı da etkileyecek şekilde ayaklanan²⁶⁵ Nakşibendi Şeyhi Hakkârili(Şemdinanlı) Şeyh Ubeydullah'ın küçük oğludur.²⁶⁶

1908'de kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları arasında da yer alan²⁶⁷ Nakşibendi Şeyhi Seyyid Abdülkadir'in kuruculuğunu yaptığı,²⁶⁸ Kürt Teâli Cemiyeti'nin üyelerinden bazıları; Dr.Abdullah Cevdet, Tabip Yüzbaşı Mehmet Sükrü Sekban,

²⁵⁹Konyalı Şeyh Zeynel Abidin Efendi Nakşibendi Şeyhi'dir. Bkz.:Mehmet Ali Uz, *Konya Alimleri ve Velileri* (Konya: Alagöz Yay., 1993), 153.

Ayrıca bkz.:Kamil Ejderha, *Yüzellilikler* (Ankara: TekinYay., 1998), 194.

²⁶⁰Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (İstanbul: Arba Yay., 1952), 315.

²⁶¹Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII-IX* (Ankara:Türk Tarih Kurumu Yay., 1996), 151.

²⁶²Barbaros Dündar, *agt.* 16.

²⁶³Mehmet Burak Durdu, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", *OTAM/Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 14 (2003): 308. erişim 19 Mart 2018, <http://dergipark.gov.tr/otam/issue/11089/132450>

²⁶⁴Zeynep Karadiş, "II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşmasına Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri", (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2006), 75.Ayrıca bkz. Sedef Bulut, "Paris Konferansında Şerif Paşa'nın Faaliyetleri ve Doğu Anadolu Ahalisinin Durumu," (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1998), 90.

²⁶⁵Hasan Yıldız, *XX. yüzyıl başlarında Kürt siyasi ve Modernizm* (İstanbul: Nujen Yay., 1996), 29.

²⁶⁶Zeynep Çamsoy, "Milli Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teali Cemiyeti(1918–1927) (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 16.

²⁶⁷Karadiş, *agt.* 81.

²⁶⁸"Şeyh Ubeydullah Kürt liderlerinden Mahmut Berzenci'nin akrabası olan büyük Seyyid Taha'nın oğludur."Bkz. Ugur Mumcu, *Kürt- İslam Ayaklanması* (1919–1925) (İstanbul: Tekin Yay. 1991), 61.

Kamuran Ali Bedirhan, Bitlis Mutki Maden aşiretinden Halil Hayali, Babanzade İsmail Hakkı, Mülkiye Profesörü Şükrü Baban, Muhammed Mihri ve Memduh Selim Begi'dir.²⁶⁹

Teâli sözcüğü âli olma, yükselme, yücelme, ilerleme, yukarı çıkarma, varma anlamlarına gelmektedir. Siyasal bir parti olmadıklarını söyleseler de eylemleri zamanla İstanbul hükümetiyle ters yönde gelişmiştir.²⁷⁰ Doğu illerinde bağımsız bir Kürt devleti kurma arzusundadır. Bu amaçla doğuda pek çok ilde şubeleşmiştir. Seyyit Abdülkadir'in 1919 Mayıs'da özerk bir Kürdistan için İngiliz himayesini talep etmesinden²⁷¹ de anlaşıldığı üzere cemiyetin kurucuları bağımsız bir Kürdistan kurmak istemektedir.²⁷² Bununla birlikte bu tarz cemiyet ve örgütlerin bölge halkının tamamını temsil etmediği de bir gerçektir. Örneğin Öke; Mardin, Erzurum ve Diyarbakır'dan aynı dönemlerde Sadrazama telgraf çekerek Osmanlı'ya bağlılıklarını bildirip, Doğu ve Güneydoğu'nun Osmanlı'nın ayrılmaz parçaları olduğunu vurgulayanların da bulunduğunu ifade etmektedir.²⁷³

Kürt Teâli Cemiyeti, Anadolu'da başlayan Milli Mücadele Hareketi'nin karşısında olduğu gibi o dönemde örgütlü bir şekilde cereyan eden Kürtçülük hareketlerinin de en etkin yönlendiricisi konumundadır. Millî Mücadele döneminin en zararlı örgütlerinden olan Kürt Teali Cemiyeti²⁷⁴ Ali Galip Olayı ve Koçgiri Ayaklanması'nda da etkin bir rol oynamıştır.²⁷⁵ I. Dünya Savaşı'nda Araplar üzerinden oynanan oyunlar, mütâreke döneminde Kürtler üzerinden sahnelenmiştir. İngilizler tarafından Osmanlı aleyhine kışkırtılan Kürt aşiretleri sayesinde İngiliz ordularının Mezopotamya'daki operasyonlarının önü açılmıştır.²⁷⁶

Seyyid Abdülkadir'in önce "muhtariyet" sonra da aşamalı olarak "tam bağımsızlık" fikrini savunduğu²⁷⁷ ve Cemiyet aracılığıyla Wilson İlkelerini gerekçe göstererek, bölgede bağımsız bir Kürt devleti kurmayı istediği kaydedilmektedir.²⁷⁸

²⁶⁹Çamsoy, *agt.* 70-101.

²⁷⁰Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II*, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1986), 189-190.

²⁷¹Bülent Özdemir, *İngiliz İstihbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2008), 94.

²⁷²Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I*, (İstanbul: MEB Yay., 1991), 129-130.

²⁷³Mim Kemal Öke, *Musul - Kürdistan Sorunu 1918-1926* (İstanbul: İz Yay., 1995), 82-83.

²⁷⁴*Koçgiri İsyanı; Sivas, Erzincan ve Dersim havalisinde 1920 Ekim'inde başladı. Ayrılıkçı unsurların kışkırttığı bu isyan, Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa tarafından bastırılmıştır. Nurettin Paşa, "Koçgiri İsyanı'na destek olan ve iştirak edenler, din düşmanlarımıza yardım etmişlerdir. İsyan edenler bu hakikati bilerek yaptılarsa küfür içindedirler" diyerek ağır bir ithamda bulunmuştur.*

Bkz. *Vakit*, 11 Haziran 1337, No: 1259.

²⁷⁵Çamsoy, *agt.* i.

²⁷⁶M.S. Lazarev, M.S. Lazarev, *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, Çev.: Mehmet Demir (Ankara: Özge Yay., 1989), 26.

²⁷⁷Ahmet Emin, *Kürtler ve Kürdistan*, *Vakit*, 643, (14 ağustos 1919), s. 1.

²⁷⁸Cengiz Dönmez, "Millî Mücadele Döneminde Anadolu'da Faaliyet Gösteren Zararlı Cemiyetler", *Yeni Türkiye*, sy.8 (2002): 385.

Osmanlı mirasından bir pay kapma arzusunda olanlar için oldukça cazip olan Kürt ayrımcılığı²⁷⁹ iddiası üzerinden Kürtlere yaklaşmaya başlayan İngilizlerin, 1917'de kurulan ilişkiler neticesinde; "Kürdistan Kürtlerindir" sloganı ile bölgede çalışmalara başladığı,²⁸⁰ kimi Kürt aşiretlerini, Türklere karşı Ermeni-Kürt işbirliği yapılması gerektiğine inandırmaya çalıştığı ifade edilmektedir.²⁸¹ I. Dünya Savaşı yıllarında ciddi askerî hareketliliğe sahne olan bu bölgede, Bolşevik Devrimi sonucu Rusların çekilmesi neticesinde İngilizler'in, İran bölgesinde güçlenmek ve hâkim olmak için yerel Kürtlerin yardımını hedefledikleri belirtilmektedir.²⁸²

Dönmez, İngiliz taraftarlığı noktasında fikir birliğine varan Kürt Teali Cemiyeti ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti²⁸³ arasındaki ilişkiye vurgu yaparken, Kabacalı ve Karadiş, Seyyid Abdülkadir'in İngiliz ajanı olduğunun Nutuk'ta belgelerle ortaya konulduğunu²⁸⁴ ifade etmektedir.

İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurucusu Sait Molla'nın; "Bağımsız veya özerk" bir Kürdistan kurma arzusunda olan Kürdistan Teali Cemiyeti²⁸⁵ mensuplarıyla İngiliz politikaları doğrultusunda Milli Mücadele aleyhine faaliyetlerde bulunmak üzere çeşitli ilişkilerde bulunduğu ifade edilmektedir. Sait Molla'nın, Rahip Frew'e yazdığı bir mektubunda "Kürt Teali Cemiyeti'nden yakın dostlarımızla görüştim. Bir kaç gün sonra verilen talimat çerçevesinde Kürt aşiretlerini harekete geçirmek için doğu illerine gidecekler."²⁸⁶ demesi de Kürdistan Teali Cemiyeti ile olan ilişkisine işaret etmektedir.

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'un "çarpıcı biçimde İngiliz yanlısı"²⁸⁷ olarak nitelendirdiği, İngiliz Gizli Servisi'nin İstanbul Şubesi Başkanı Rahip Frew'in²⁸⁸ " elinden her

²⁷⁹Suat Zeyrek, *Milli Mücadele Sürecinde Türk-İngiliz Rekabeti: Kürt Sorunu*, bkz.erişim 18 Ağustos 2018, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/173092>

²⁸⁰Erol Kurubaş, *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye* (Ankara: Nobel Yay., 2004), 31.

²⁸¹"İngilizler, Musul merkez olmak üzere, İngiltere'nin himayesinde bir Kürdistan'ın kurulması ve bunun özerkliği için Cenevre'de görüşmeler başlatmışlardı. Lazarev, İngilizlerin samimi olmadığını, ikiyüzlü davrandıklarını, amaçlarının Türk ordusunun İran'dan ve Kafkasya'dan çıkarılması için Kürtlerden yararlanmak olduğunu söylemektedir." Bkz.: M.S. Lazarev, *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, Çev.: Mehmet Demir (Ankara: Özge Yay., 1989), 24.

²⁸²Lazarev, *Emperyalizm ve Kürt Sorunu*, age, s. 22-23.

²⁸³Cengiz Dönmez, *Milli Mücadele'ye Karşı Bir Cemiyet İngiliz Muhibleri Cemiyeti* (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1999), 173.

²⁸⁴Alpay Kabacalı, *Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları* (İstanbul: Cem Yay., 1991), 29. bkz. Zeynep Karadiş, "II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşmasına Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri", (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2006), 82.

²⁸⁵İsmail Gölbaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti* (İstanbul: Doz Basım, 1991), 150.

²⁸⁶İngiliz Muhipleri Kurucusu Sait Molla'nın Rahip Frew'ya yazmış olduğu mektuplardan 11. mektup., Bkz.: Dönmez, *Milli Mücadele'ye Karşı Bir Cemiyet*, 173; Ayrıca bkz.: Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1988), 88.

²⁸⁷Salahi Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri* (Ankara Türk Tarih Kurumu Yay., 2013), 13.

²⁸⁸Dönmez, *Milli Mücadele'ye Karşı Bir Cemiyet*, 63.

şey gelen sarıklı dostum"²⁸⁹ dediği, İngilizlere yaptığı hizmetlerden dolayı İngilizlerden maaş aldığı bilinen²⁹⁰, İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurucusu Sait Molla; Milli Mücadeleye karşı olup, bu mücadeleyi bir çete hareketi olarak görmüştür.²⁹¹ Milli Mücadele taraftarları tarafından Yeni İstanbul Matbaası önünde dövülmüş, evi yakılmış ve en nihayetinde de yüzelliliklerden sayılmıştır.²⁹²

Pek çok kaynak, Seyit Abdülkadir ve Kürt Teali Cemiyeti'ni Koçgiri İsyanı'nı örgütleyen ve fitilini ateşleyen odaklar olarak gösterir. Seyit Abdülkadir ismi yakın tarihteki Kürt hareketlerinin neredeyse tamamında üst düzey yönetici olarak geçmektedir. Seyit Abdülkadir, Şeyh Sait İsyânı ile bağlantısı olduğu gerekçesiyle 27 Mayıs 1926 günü Diyarbakır'da idam edilmiştir.²⁹³

1.2.1.7. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri (A-RMHC)(7 Eylül 1919)

Mondros Ateşkes Anlaşması sonrasında Trakya ve Anadolu'da başlayan işgaller neticesinde Müdâfaa-i Hukuk, Muhafaza-ı Hukuk, Redd-i İlhak isimleriyle yerel direniş cemiyetleri ortaya çıkmıştır. Bu cemiyetler, işgalleri protesto etmiş, mitingler ve gösteriler düzenlemiş, basın-yayın faaliyetlerinde bulunmuş ve halkı direnişe çağırmıştır. Bu sivil örgütlenmenin siyasi kanadını Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri oluştururken, askeri kanadını ise dağınık da olsa Kuvayı Milleye oluşturmuştur. Buldukları bölgenin kurtuluşunu hedefleyen cemiyetlerin aynı zamanda Kuva-yı Milliye'ye asker topladıkları da kaydedilmektedir.²⁹⁴

1.Dünya Savaşı'nın kaybeden tarafında yer alan Osmanlı Devleti'nde, Mondros Mütarekesi'nden bir ay sonra başlayan ve önceleri bölgesel nitelikte olan Müdafaa-i Hukuk hareketi, 1919 yılının ikinci yarısında Karadeniz ve Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin girişimleri neticesinde toplanan Erzurum Kongresi'nde Doğu Anadolu'daki cemiyetler Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirilmiştir.²⁹⁵ Batıdaki cemiyetler ise Balıkesir ve Alaşehir Kongreleriyle bir çatı altında toplanmaya

²⁸⁹Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.,1988), 82.

²⁹⁰Necdet Sevinç, *İstiklal Harbinde Etnik İhanet* (İstanbul: Bilgeoğuz Yay., 2011), 394.

²⁹¹Dönmez, *Milli Mücadeleye Karşı Bir Cemiyet*, 73

²⁹²*Yüzellilikler, Kurtuluş Savaşı sonrası düşman işbirlikçisi ve vatan haini olarak görülen ve ülkeden sürgün edilen, üst düzey makamlarda yer alan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına verilen sismdir.* Sevinç, *İstiklal Harbinde Etnik İhanet*, 407,503.;Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, 127-131.

²⁹³Mehmet Şükrü Sekban, *Kürt Sorunu*, haz. Ş. Vedat (İstanbul: Kamer Yayınları, 1998), 169.

²⁹⁴Fahri Kılıç, "Bolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti ve Faaliyetleri", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy.11/1 (2011): 30. ; Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler: 1859- 1952* (İstanbul: Doğan Kardeş Yay., 1952), 478-527.

²⁹⁵*Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*, haz.,Kurul (Ankara: T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yay., 1981), 32. bkz. İhsan Güneş, *Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkasına Geçiş*, erişim 21 Haziran 2018, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-08/mudafaa-i-hukuk-cemiyetinden-halk-firkasina-gecis>

çalışılmıştır.²⁹⁶Amasya Tamimi çerçevesinde 4-11 Eylül 1919 tarihinde toplanan Sivas Kongresi'nde ise ülkedeki "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri", Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirilmiştir.²⁹⁷ Sivas Kongresi ile Milli Mücadele merkezî hâle gelmiştir. İşgallere karşı başlayan direniş hareketlerinin tek bir elden tüm ülkeyi kapsamı açısından da Sivas Kongresi kararları ehemmiyetli bir yere sahiptir.

Kılıç, 15 Mayıs 1919'da İzmir'deki Yunan işgaline gösterilen tepkiler ile Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışının, bu cemiyetlerin bölgesel örgütlenmelerden ulusal örgütlenmeye dönüşmesinde oldukça önemli rol oynadığını ifade etmektedir.²⁹⁸ Heyet-i Temsiliye Başkanı olan Mustafa Kemal illere gönderdiği tamimle cemiyetin il ve ilçelerde de teşkilatlandırılmasını istemiştir.²⁹⁹

12 Ocak 1920 tarihinde Altıncı Osmanlı Meclis-i Mebusân'ı toplanmış, ancak çalışmalarını, yaklaşık üç ay sürdürebilmiştir. 28 Ocak 1920'de Altıncı Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Misak-ı Milli'yi kabul etmesinin ardından Milli Mücadele yanlılarının başkentte güçlenmeleri karşısında endişeye kapılan İtilaf Devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal edip, Meclis-i Mebusan'ı feshetmişlerdir. Bunun üzerine tekrar edilecek seçimler sonucunda Anadolu'da yeni bir Meclisin toplanmasına karar verilmiştir. Yeni Meclisin açılabilmesi maksadıyla 19 Mart 1920'de vilayetlere gönderilen tamimle seçimlerin yapılması sağlanmış, gerçekleştirilen seçimler neticesinde seçilenler ve son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı üyelerinden Ankara'ya gelebilenlerden oluşan TBMM, 23 Nisan 1920'de toplanarak çalışmalarına başlamıştır.³⁰⁰

Çoğunluğu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerinden oluşan;1.Büyük Millet Meclisi'nin mebuslar listesi; müftüler, müderrisler, ulemâlar, kadılar, din öğretmenleri, vâizler ve şeyhler (nakşî, bektaşî, mevlevî, bayramî vs.) gibi mücâdeleye destek olan dinî kesimlendendir. Örneğin, Erzincan Ulu Cami kürsü şeyhi³⁰¹, Erzincan Müftüsü³⁰², Osmanlı Meb'usan Meclisi'nde ve I.Dönem TBMM'de Erzincan Milletvekiliği ve bir dönem Erzincan Müdafaa-i

²⁹⁶Güneş, a.g.m. erişim 21 Haziran 2018, bkz. Hacim Muhittin Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları (1919-1920)* (Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., 1967)

²⁹⁷*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (A.T.T.B.) IV, (1917-1938)*, haz.,Kurul (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2006), 60-67/Bkz. Güneş, a.g.m. erişim 21 Haziran 2018,

²⁹⁸Kılıç, a.g.m. 30.

²⁹⁹Veysi Akın, *Doktor Fuat Umay (Bir Devrin Cemiyet Adamı)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000), 7.

³⁰⁰Barbaros Dündar, *agt.18. ; Hilal Karavar Öz, "Birinci Meclis İçindeki Tartışmalar ve Halk Fırkası'nın Kuruluş Süreci"*, 7/3 (2017): 363-374./Bkz. İsrail Kurtcephe, Aydın Beden, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (Ankara: Alp Yay., 2007)

³⁰¹TBMM Arşivi, Dosya No: 154

³⁰²TBMM Arşivi, Osmanlı Meb'usan Meclisi Azaları, Dosya No: 92

Hukuk Cemiyeti başkanlığı yapan Müftü Osman Fevzi Efendi (Topçu)³⁰³, Erzurum Kongresi üyesi, Kuruçay ve Refahiye Müftüsü, Kadı Şevki Efendi (Yurtbaşı), TBMM Dönem Erzincan'dan Milletvekili Mehmet Tevfik Bey (Kütükhaşı),³⁰⁴ Abbas Uşağı Aşiret Reisi Mir Hüseyinzâde Seyyid Ali Ağa'nın oğlu TBMM: 1. Dönem Milletvekili Hüseyin Bey (Aksu),³⁰⁵ Mevlevî tarikatıyla irtibatlı olduğu rivâyet edilen Erzurum Kongresi Sivas merkez delegesi, TBMM' de milletvekili olarak yedi dönem Sivas'ı temsil etmiş olan³⁰⁶ Yusuf Ziya (Başara) Bey,³⁰⁷ Isparta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Mevlevi Şeyhi Ali Dede³⁰⁸, Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Şeyh Ziyaettin Efendi,³⁰⁹ Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Şeyh Cemaleddin Efendi³¹⁰ gibi dönemin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi önemli isimlerin ve din adamlarının yanı sıra Heyet-i Temsiliye Üyesi ve T.B.M.M. 1. Dönem Erzincan Milletvekili, Nakşibendi dergâhı Postnişini Şeyh Hacı Fehmi Efendi'nin oğlu³¹¹ Şeyh Hacı Ahmed Fevzi Efendi³¹² (Baysoy)³¹³; 1919'da Amasya'daki Mustafa Kemal Paşa ile yakın ilişki kurmuştur.³¹⁴ Milli Mücadele yıllarında Atatürk ile birlikte çalışmış Erzurum Kongresi'ne Erzincan delegesi olarak katılmıştır. Erzurum Kongresi'nce Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilmiştir.³¹⁵ Sivas Kongresi'ne Heyet-i Temsiliye üyesi olarak katılmıştır.³¹⁶

³⁰³Milli Mücadele'nin amaç ve hedefleri hakkında hazırlanan "Ankara Fetvası"nın onaylayanlardan olduğu söylenir. Ayrıca, Koçgiri Ayaklanması sırasında halkı aydınlatmak göreviyle Meclis tarafından bölgeye gönderildiği de ifade edilir. bkz.: Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM 1. Dönem, III*. (Ankara: TBMM Vakfı Yay., 1995), 383. ; Ayrıca bkz.: Hüseyin Bulut, *Erzurum Umumi Kongresi'ne Katılan Erzincan Murahhasları*, Makale,(y.y.,y.e.y.,t.y.) s.166-167.

³⁰⁴TBMM Arşivi, Dosya No: 156

³⁰⁵TBMM Arşivi, Dosya No:153; Bkz.:Ali Kemali, *Erzincan Tarihi* (İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1932), 323.

³⁰⁶İbrahim Aslanoğlu, *Sivas Meşhurları I*. (Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür Turizm Müd. Yay., 2006), 192-193.

³⁰⁷Bayram Ali Çetinkaya, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi İdeal Aydın ve Bürokratı Yusuf Ziya (Başara) Bey ve Ziyabey Yazma Eserler Kütüphanesi, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.XII/1 (2008): 63-90.

³⁰⁸Nuri Köstüklü, *Isparta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, erişim 22 Haziran 2018,

<http://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-vi-temmuz-1990-sayi-18>

³⁰⁹ *Kurtuluş Şaşında Kastamonu'da Kurulan Cemiyetler*, erişim 22 Haziran 2018,

<https://www.kastamonu.com/kurtulus-savasi-sirasinda-kastamonuda-kurulan-cemiyetler/>

³¹⁰ *Amasya Tamimi ve Atatürk'ün Amasya'daki Faaliyetleri*, erişim 22 Haziran 2018,

<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-40/amasya-tamimi-ve-ataturkun-amasyadaki-faaliyetleri>

³¹¹TBMM Arşivi, Dosya No: 155

³¹² *Erzurum Kongresi'nde Erzincan Delegesi olarak katılmıştır. Temsil Heyeti'ne Erzincan adına seçilip, Sivas Kongresi'ne, Erzincan Sancağı mümessili olarak katıldığı ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsil Heyeti'ne seçildiği ifade edilmektedir.* bkz.: Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi III*. (Ankara: Kültür Ofset, 1993), 222-223.

³¹³Kazım Öztürk, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü* (Ankara: TBMM Vakfı Yay., 1972), 26.

³¹⁴Fahri Çoker, *age*, s.377.

³¹⁵Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum* (Ankara: Kaynak Yay., 1946), 110; bkz.: Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi* (Ankara: Kültür Ofset, 1993), 223.; bkz.: Hüseyin Bulut, "Kurucu Meclis'te Erzincan Milletvekilleri", Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy.10 (1998) :227-258. <http://dergipark.gov.tr/ataunitaed/issue/2850/39398>

Milli Mücadele ruhunun canlanmasında ve sonuca ulaşmasında önemli rol oynayan bu cemiyetlerin ilerleyen dönemlerde Türkiye'nin kurucu siyasal iradesine dönüştüğünü söylemek de yanlış olmaz.

1.2.2. Cumhuriyet Döneminde Siyasi Partiler

Cumhuriyetin ana hedefi; kurucu elit önderliğinde, aklın ve bilimin öncülüğünde batılılaşma³¹⁷ ve modernleşmedir.³¹⁸ Modernleşme yolunda, ekonomik ve toplumsal değişimi hızla gerçekleştirmek için de devrimlerin araç olarak kullanıldığı ifade edilmektedir.³¹⁹

Cumhuriyet Dönemi'nde zaman zaman ordunun siyâsete müdâhalesi de söz konusudur. Ordunun, ilk olarak 27 Mayıs 1960'da idâreye müdâhale ettiği ve sonrasında sürekli siyâsetin içinde olduğu ifade edilmektedir.³²⁰

Türk siyâseti 1960 İhtilâli'nden 1980'e kadar oldukça hareketli bir dönem geçirmiştir. Bu hareketlilik, kendini hem iç, hem de dış politikada göstermiştir. 1960 İhtilâli'nden sonraki siyâsî olaylardan olan; Kıbrıs'taki gelişmeler, 1968 öğrenci olayları, 1971 Muhtırası, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı, koalisyon hükümetleri ve toplumsal hareketlilik bu dönemde görülen önemli gelişmelerdir.³²¹

Cumhuriyet'in ilanından sonra, TCF ve SCF ile gerçekleştirilen çok partili hayata geçiş denemeleri başarısız olmuştur. Ancak uzun zaman sonra İsmet İnönü döneminde çok partili hayata geçilebilmiştir.³²² Milli Kalkınma Partisi'nin 5 Eylül 1945'te ve DP'nin 7 Ocak 1946'da kurulmasıyla çok partili hayata geçiş süreci başlamıştır. DP, demokrasi, özgürlük ve refah vaatleriyle, çok geçmeden ülkenin en büyük siyâsal partisi konumuna gelmiştir. 14 Mayıs 1950 seçimleri de DP iktidarının önünü açmış, 27 yıllık CHP iktidarı bitmiştir.³²³

³¹⁶Kemal Atatürk, *Nutuk* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1982), 83.; bkz. Mahmud Goloğlu, *Sivas Kongresi* (Ankara: Goloğlu Yay., 1969), .69.; Ayrıca bkz. *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası I.* (Ankara: T.B.M.M. Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay.; Türkiye Bankalar Birliği, 1993), 59.

³¹⁷Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II 1920-1960* (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2012), .xix.

³¹⁸Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller*(Ankara: İmge Kitabevi Yay., 2008), 567.

³¹⁹Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998), 122-123.

³²⁰Halit Kaya, "Adalet Partisi ve Ragıp Gümüşpala (1961–1965)", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014), I.

³²¹Mustafa Altunbaş, "Ferruh Bozbeyle ve Siyasi Hayatı", (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2015), 1.

³²²Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş* (Ankara: İmge Kitabevi, 2003), 52-60.; bkz.: Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi 2.(1938-1945)* (İstanbul: İletişim Yay., 1986), 561.; Ayrıca bkz: Oğuz Ünal, *Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu* (İstanbul: Milliyet Yay., 1994), 15-115.;bkz. Cem Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*(Ankara: A.Ü.S.B.F. Yay., 1970), 56.

³²³Erol Tuncer ve Necati Danacı, *Çok Partili Dönemde Seçimler ve Seçim Sistemleri* (Ankara: Tesav Yay., 2003), 32.

Şimdi sırasıyla Cumhuriyet Dönemi ilk yıllarına damgasını vurmuş siyâsî fırkalardan bahsedilecektir.

1.2.2.1. Halk Fırkası (23 Ekim 1923)

TBMM'nin oluşturulmasından sonra Meclisteki muhalif düşünceler, temsil edilebilecekleri siyâsî partilerin kurulmasının yolunu açmıştır. Atatürk'ün liderliğinde 23 Ekim 1923 tarihinde kurulan A-RMHC'nin devamı niteliğinde olan Halk Fırkası, Cumhuriyet Türkiye'sinde kurulan ilk siyâsî partidir.³²⁴ CHF'nin tarihsel köklerine bakıldığında, temellerinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne, daha öncesinde de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dayandığını ifade edilmektedir.³²⁵

Doğan, M. Kemal Paşa'nın Lozan müzakereleri devam ederken, Anadolu ve Rumeli Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı mahiyetinde, TBMM içinde Birinci Grup adını verdiği mebusları içine alacak şekilde "Halk Fırkası" adıyla bir parti kurma niyetini açıkladığını, hatta 8 Nisan 1923'te Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi sıfatıyla halka bir beyannâme yayınladığını, böylece iktidarı kendi etrafında merkezleştirecek mekanizmalar oluşturmaya yöneldiğini belirtmektedir. Ayrıca II. Meclis seçimlerini de etkilediğini, Meclis'e seçilen mebusların tamamına yakınının Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin teklif ettiği isimler arasından seçildiğini kaydeder.³²⁶ Halk Fırkası'nın, kendisine rakip olarak çıkan Terakkiper Cumhuriyet Fırkası'nı ortadan kaldırdıktan ve ismindeki "Cumhuriyet" kelimesini de aldıktan sonra totaliter bir "Tek parti"ye dönüştüğü, Devlet yöneticileri ve memurları, devlete ait kurumlarda çalışanlar ve devletle işi olan serbest meslek sahiplerinin partinin üye ve idareci kadrosunu oluşturdukları ifade edilmiştir.³²⁷

Avcıoğlu, İsmet Paşa'nın, illerde bulunan A-RMHC merkezlerine yolladığı yönerge ile yeni fırkanın eski İttihat ve Terakki Fırkası ile bir ilgisinin bulunmadığını ve artık cemiyetlerin illerde fırkanın şubesi olarak faaliyet göstereceklerini belirttiğini kaydetmektedir.³²⁸ Özbudun, dönemin tek partisi CHF'nin, bir elit örgütü olarak kaldığını, köylü kitleleri üye yapmak suretiyle kendi sosyal temelini genişletemediğini söylerken,³²⁹ Ekinci ise 1930 yılına gelindiğinde, küçük çıkarların peşinden koşan devlet bürokrasisi ve halktan kopmuş

³²⁴Faruk Alpaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu* (1923-1924) (İstanbul: İletişim Yay., 1998), 45.; bkz. Dündar, *agt.* ii.

³²⁵Dündar, *agt.* 19.

³²⁶Mehmet Doğan, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihine Giriş* (Ankara: Yazar Yay., 2014), 226-227.

³²⁷Doğan, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihine Giriş*, 232.

³²⁸Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün - Bugün - Yarın I.* (İstanbul: Tekin Yay., 1977), 361.

³²⁹Ergun Özbudun, *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma* (Ankara: Ankara Üniv. Hukuk Fak. Yay., 1975), 37.

görüntüsüyle, halkın CHF örgütünden uzaklaşmaya başladığına dikkat çekmektedir.³³⁰ Kirby, İnönü Dönemi'nde İslâmî geleneğin, arzu edilen yeni insan prototipinin karşısındaki en önemli mani olduğuna inanıldığını³³¹ bu nedenle örgün eğitim kurumları olan Köy Enstitüleri ve yaygın eğitim kurumları olan Halkevleri kurulduğunu ifade eder. Devrim aracı olarak kurulan³³²örgün eğitim kurumları olan Köy Enstitüleri'nin, Cumhuriyet devrimlerinin topluma tümüyle yerleştirilmesi yolunda eşsiz bir vasıta olarak görüldüğünü,³³³ tekke kültürüne karşı yeni bir yaşam anlayışı aşılacak,³³⁴ "İrticaya" ve "taassuba" karşı pozitif aklın öğretileri doğrultusunda mücadele yürütmek³³⁵ iddiasında olduklarını belirtir. Programında dine yer verilmeyen, öğretmenleri de özel olarak seçilen bu kurumlarda yetişen öğrencilerin inkılabın dinamizmiyle, dinî liderlerin ve hocaların konumuna gelebileceklerine inanıldığı kaydedilir.³³⁶ Halkevleri ve Halkodaları ise birer yaygın eğitim kurumları olarak devlet politikalarını taşrada yaşayan insanlara aktarabilmek ve aşılabilen maksadıyla birer araç olarak kullanılmıştır.³³⁷

Pozitivizminin yoğun tesirinde olduğu düşünülen bu anlayış din düşmanlığı şeklinde anlaşılmalı ve din-dışı/sekülerlik ve dine-karşı/ateizmle özdeşleştirilmiştir.³³⁸ Dönemin resmî ideolojisine göre dinin, çağdaşlaşmanın ve kalkınmanın önünde bir engel olarak telâkki edildiği³³⁹, tepkilere rağmen önceki düzenlemelerin üstüne pek çok yasal tedbir alınıp uygulandığı ifade edilmektedir. Bu dönemde, Arapça ezan okuyanların cezalandırılması, Kur'an öğretiminin men edilmesi ve matbuatın yasalarla denetim altına alınmaya çalışılması gibi uygulamalarla karşılaşıldığı dile getirilmektedir.³⁴⁰ Ancak Başgil'in ifadesiyle "muhalif görülen cenah, ıslak bir keçe misali tepildikçe sıklaşmış, tepildikçe sertleşmiştir!"³⁴¹

³³⁰Necdet Ekinci, *Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay., 1997), 77.

³³¹Ergün Yıldırım, *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam* (İstanbul: İnsan Yay., 1995), 86.

³³²Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, çev. Niyazi Berkes (İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2010), 379.

³³³Semih Kalkanoglu, *İsmet İnönü: Din ve Laiklik* (İstanbul: Tekin Yay., 1991), 160.

³³⁴Mahmut Makal, *Köy Enstitüleri ve Ötesi* (İstanbul: Literatür Yay., 2009), 8.

³³⁵Ali Dikici, "Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy.42 (Kasım 2008): 181.

³³⁶İsmail Hakkı Tonguç, *Canlandırılacak Köy* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1947), 419.

³³⁷Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi II (1938-1945)* (İstanbul: İletişim Yay., 1996), 104-105.; bkz. Şerafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri 1032-1951* (Ankara: Anı Yay., 1987), 32-33.; Ayrıca bkz. Zeynep Özcan, *Psiko-Sosyal Açından İnönü Dönemi Dinî Hayatla İlgili Bazı Değerlendirmeler*, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 3, No. 2, (2014): 66.; erişim 25 Haziran 2017, <http://kutaksam.karabuk.edu.tr/index.php/ilk/issue/view/12/showToc>

³³⁸Ali Bulaç, *Modern Ulus Devlet, Bütün Eserleri-13* (İstanbul: Çıra Yay., 2012), 55-84.

³³⁹Ali Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dinî Normlar* (İstanbul: Dem Yay., 2005), 97-99.

³⁴⁰Muhammed R. Feroze, *Laiklikte Aşırılık ve İlmiçlik*, *Türkiye'de İslam ve Laiklik*, Derleme (İstanbul: İnsan Yay., 1995), 34.; Resmi Gazete, 4827, 6 Haziran 1941.

³⁴¹"*Fikir ve kanaat, ıslak keçeeye benzer, tepildikçe sıklaşır ve sertleşir*" Bkz.:Ali Fuat Başgil, *Yakın Maziden Hatıra Kıvrıntıları* (İstanbul: Yağmur Yay., 2012), 112.

Ekmeğin bile hane sayısındaki kişi kadar karneyle alınabildiği dönemde halk bunaltan vergilerle ezilmiş, sâri hastalıklar ve tahripkâr depremlerin üstüne bir de savaş kaygısı eklenmiş, (ABD ve SSCB arasında cereyan eden soğuk savaş), yaşanan bu olumsuz tablo iyice ağırlaşmıştır.³⁴²

Modern ve geleneksel arasındaki gerilim Tanzimat'ın batılılaşma çabalarıyla başlamış, Cumhuriyet'in çağdaşlaşma projeleriyle derinlik kazanmıştır. “İslamcı-Batıcı”, “gerici-ilerici”, “kamusal alan-özel alan”, “laiklik-demokrasi” gibi döneme damga vuran çatışmalar yaşanmıştır.³⁴³

1.2.2.2. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TPCF) (17 Kasım 1924)

Savaşın kazanılmasının ardından vatanın yeniden ihyâ ve inşâsı noktasında izlenecek yolda, Millî Mücadeleyi gerçekleştiren bu kadronun içerisinde görüş ayrılıkları ortaya çıktığı söylenir.³⁴⁴

Yapılan köklü değişiklikler ve saltanatın kaldırılması, CHF muhaliflerinin artmasını ve muhalif seslerin de yükselmesine neden olmuştur. Milli Mücadelenin önemli liderleri ve Atatürk'ün yakın silah arkadaşları olan Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Rauf Bey (Orbay) ve Refet Bey (Bele) önderliğinde 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Çok partili hayata geçişin ilk denemesi olan TpCF, altı buçuk ay sonra; 13 Şubat 1925 tarihinde Elazığ, Diyarbakır ve Tunceli illerini kapsayan bölgede çıkan Şeyh Sait isyânı yüzünden çıkarılan Takrîr-i Sükûn yasası gereğince 3 Haziran 1925'te kapatılmıştır.³⁴⁵ Ülker, Cumhuriyetin ilk muhalif hareketi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın oluşumunun, dostlukları daha okul sıralarında başlayan ve Milli Mücadeleyi gerçekleştiren bir kadro tarafından kurulması açısından yakın tarihin dikkate değer hadiselerinden birisi olduğunu ifade eder.³⁴⁶

Çok partili hayata geçiş için ikinci deneme TpCF deneyiminden yaklaşık beş yıl sonra Atatürk'ün arkadaşı Fethi Okyar başkanlığında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası ile yapılmıştır. Başarılı olamayan fırkanın ömrü de ancak doksan dokuz gün sürmüştür.³⁴⁷ Atatürk

³⁴²Korkut Boratav, *İktisat Tarihi 1908-1980*, haz. Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980* (Ankara: Cem Yay., 1989), 85.; Ayrıca bkz.: Mahmut Goloğlu, *Millî Şef Dönemi (1939-1945)* (Ankara: Turhan Kitapevi, 1974), 59-60.

³⁴³Zeynep Özcan, *a.g.m.* 74.

³⁴⁴Cafer Tayyar Eğilmez, “Cumhuriyet'te İlk Teşkilatlı Muhalefet: Terakkiperver Hareketi” *Millet Dergisi*, sy..6/154 (1949): s.5.

³⁴⁵Dündar, *agt*, s.19.

³⁴⁶Nurdan Seda Ülker, "Türk Basınında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (Son Telgraf, Tevhid-i Efkâr, Tanin, Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Milliye)", (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2012), 1.

³⁴⁷Dündar, *agt*, s.ii.

döneminde Halk Fırkası ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan başka siyâsî partiler de kurulmuş ancak hiç biri TBMM'de temsil edilememiştir.³⁴⁸

Orbay, TpCF'nin beyannâmesi ve programından, liberâlizmi ve millî hâkimiyeti benimseyen fırkanın cumhuriyeti ve demokrasiyi öncelediğinin, istibdat rejimini ise en büyük tehlike olarak ise gördüğünün anlaşıldığını belirtmektedir.³⁴⁹

Atay'a göre ise fırka üzerinde asıl tartışma irticâi unsurları kışkırtacağı gerekçesiyle programındaki; "hissiyât-ı diniye" den bahseden madde üzerinde kopmuştur.³⁵⁰

1.2.2.3. Serbest Cumhuriyet Fırkası (13 Ağustos 1930)

Cumhuriyet tarihinde ilk denemesi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile başarısız olan ve ülkede sancılı günler yaşanması ile sonlanan çok partili hayata geçişin ikinci denemesi, Serbest Cumhuriyet Fırkası ile yapılmıştır. İlk çok partili siyâsî hayat deneyiminin ardından, 5 yıl süren CHF tek parti iktidarının devam etmesi ve pek çok alanda önemli reformlar yapılarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen kültürün yıkılmaya çalışılmasıyla, yeni bir ulus oluşturulmaya çabaladığı belirtilmektedir. Ancak bu beş yıl içinde CHF iktidarının denetimsizliği hem ülke içinde, hem de CHF içinde bir muhâlefet oluşumuna sebep olmuştur.³⁵¹

Mustafa Kemal Paşa'nın SCF'yi kurdurarak, CHF içinde ve ülkede gitgide güçlenen İsmet Paşa'yı, Fethi Bey'le dengelemeyi hedeflediği,³⁵² Yıllardır artarak devam eden sosyal muhalefet potansiyelini kontrol edilebilir ve rejim karşıtı olmayan bir siyâsî partiye (SCF'na) yönlendirmeyi amaçlamıştır.³⁵³ Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulmasının bizzat Mustafa Kemal tarafından tasarlanıp kararlaştırıldığını ve Ali Fethi Bey'in (Okyar) bu karar doğrultusunda görevlendirildiğini, hatta Fırkanın diğer kurucularının ve bazı üyelerinin de Mustafa Kemal tarafından seçildiğini söyler.³⁵⁴ Buradan hareketle SCF'nin, Atatürk'ün yönlendirmesiyle kurulan, güdümlü bir parti,³⁵⁵ yapay bir girişim olduğu ifade edilir.³⁵⁶

³⁴⁸Dündar, *agt*, s.ii.

³⁴⁹Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni 'Siyâsî Hatıralarım'* (İstanbul: Emre Yay., 1993), 165-167.; bkz.: Stanford J. Shaw - E. Kural; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye 2* (İstanbul, E Yay., 1983), 452.

³⁵⁰Falih Rıfık Atay, *Çankaya* (İstanbul: Bateş Yay., 1984), 395.

³⁵¹Dündar, *agt*, 19.

³⁵²Esat Öz, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi ve Siyasi Katılım (1923-1945)* (Ankara: Gündoğan Yay., 1992), 103.

³⁵³Tevfik Çavdar, *Serbest Fırka, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 8* (İstanbul: İletişim Yay., 1983), 2052-2059.

³⁵⁴Çetin Yetkin, *Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi : Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay., 1997), 39.

³⁵⁵Cem Ermence, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası* (İstanbul: İletişim Yay., 2006), 25.

³⁵⁶Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2005), 247.

Bu koşullar altında SCF, eski Başbakan, TBMM Başkanı, Paris Büyükelçisi Ali Fethi Okyar'ın önderliğinde, 12 Ağustos 1930 tarihinde resmen kurulmuştur. Kütahya milletvekili Nuri Conker'in genel kâtipliğini üstlendiği, lideri milletvekili olmayan partinin kurucu üyeleri 13 milletvekilini kapsıyordu. Kısa sürede Ege Bölgesinde, Doğu'da ve değişik illerde partinin şubeleri açılarak üye sayısı hızla arttı. İzmir Örgütünün başına Dr. Ekrem Hayri Üstündağ, İstanbul örgütünün başına Prof. İsmail Hakkı Baltacıoğlu getirildi. Üyeleri arasında Mustafa Kemal'in kız kardeşi Makbule Hanımefendi de vardı.³⁵⁷Başar'a göre; Kurtuluş Savaşı'ndan yoksulluk içinde çıkan halkın, 1929 Dünya Ekonomik Krizinin de etkisiyle ekonomik sıkıntılarının artması da SCF'nin güçlenmesini kolaylaştırmıştır.³⁵⁸

Henüz yolun başında güçlü bir iktidar adayı olan Fırka, Fethi Okyar'ın İzmir gezisinde halktan büyük ilgi görmesinin de etkisiyle, mevcut CHF iktidarını ürkütmüştür.³⁵⁹ On dört vekille, toplam on üç oturuma katılabilen fırka faaliyetinde bulunduğu sürede herhangi bir seçime girememiştir.³⁶⁰ Ve nihâyet kuruluşundan 99 gün sonra SCF yöneticileri, Fırkayı feshetmeye iknâ edilmiş, 18 Aralık 1930 tarihinde de Fırka kendisini feshetmiştir.³⁶¹

1.2.2.4. Demokrat Parti (7 Ocak 1946)

Filên savaşa girmemiş olsa da Türkiye'de, II. Dünya Savaşı(1939-1945)'nin getirdiği sıkıntılarının, hem toplumsal hayat üzerinde hem de siyâsî hayat üzerinde birtakım etkileri olduğu ifade edilmektedir.³⁶²

1946 sonrasında Türkiye'de kurulan muhâlefet partileri ile çok partili hayata geçiş sürecinin hızlandığı, yürütülen sistemli muhâlefet çalışmaları sonucu 1950 yılında 27 yıllık Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının sona erdiği ve on yıl süreyle devam edecek olan Demokrat Parti iktidarı başladığı kaydedilmektedir.³⁶³ Sarier, 14 Mayıs 1950 seçimlerini CHF'nin kaybetmesi ile birlikte tek parti döneminin sona erdiğini; Demokrat Parti ile birlikte çok partili hayatın ilk zaferini kazandığını ifade etmektedir.³⁶⁴

³⁵⁷Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM 3.Dönem* (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., 1993), 1: 346.

³⁵⁸Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye* (İstanbul: Tan Matbaası, 1945), 83 - 85.

³⁵⁹Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler* (İstanbul: Vakıf Matbaası, 1964), 142.

³⁶⁰Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara: İmge Kitabevi, 1993), 210.

³⁶¹Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005), III: 382.

³⁶²Tekin Önal, "Kâmrân İnan: Hayatı ve Siyasi Kişiliği", (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2014), 2.

³⁶³Önal, *agt*, s.2.

³⁶⁴İlker Sarier, "Zaferden Hezimete", *Sabah*, (Yazı Dizisi: 21-24 Nisan 1999), 21 Nisan 1999, s. 23.

DP'nin Doğudaki kültürel kısıtlamaları ve baskıcı jandarma uygulamalarını azaltma sözü³⁶⁵üzerine Kürtlerin, CHF dönemindeki Kürt kimliği üzerindeki baskıların azalması arzusu ve dini hassasiyetlerin de etkisiyle 1950 seçimlerinde DP'ye yöneldikleri kaydedilmektedir.³⁶⁶ Ayrıca DP, tek parti döneminde sürgün edilmiş bölgenin önemli ailelerinden bazı isimlere aday listelerinde yer vereceğini de vaad etmiştir.³⁶⁷ Bu ve benzeri vaatlerle Kürtler muhalefet partisi olan DP'ye oy vermiştir.³⁶⁸Nitekim bu bölgeden çıkardığı milletvekillerin, dolayısıyla aldığı oyların çoğu tezimizdeki bahse konu ailelerdendir. Böylece DP, 1950 seçimlerinde ezici bir çoğunlukla iktidara gelmiştir.³⁶⁹ Bu politikayı daha sonra Adalet Partisi (AP) de devam ettirmiştir.³⁷⁰

Bu durumu Altan Tan'ın, "Kürt Sorunu" isimli kitabından nakille örneklendiren Uçar'ın ifadesiyle; 1930 Ağrı İsyanı'na katılan Sipkan aşiret reisi Abdülmecit Bey'in oğlu Halis Öztürk, Ensarilerden Celal Yardımcı ve sürgünde ölen Şeyh Abdülbaki'nin oğlu Kasım Küfrevi, Erzurum'dan Şeyh Said'in torunu A. Melik Fırat, Elazığ'dan Suriye Kürdistan Demokrat Partisi Başkanı Dr. Nurettin Zaza'nın kardeşi Suphi Ergene, Muş'tan Oksin şeyhlerinden Gıyaseddin Emre, Bitlis'ten Kamuran İnan'ın babası Şeyh Selahaddin İnan, Bingöl'den Said Göker (Said Ağa), Mardin'den Savur'lu Hacı Bey'in torunu Hacı Burhaneddin Erdem (Zeynel Abidin Erdem'in amcası), Diyarbakır'dan Mustafa Remzi Bucak, Yusuf Azizoğlu, Mustafa Ekinci, Urfa'dan Necmettin Cevheri'nin babası Ömer Cevheri ile Hakkari'de Şeyh Selim Seven'in oğlu Şeyh Ubeydullah Seven ve bölgede etkin aileler ile bütün Nakşibendi şeyhlerinin çocuklarını milletvekili olarak aday göstermiştir.³⁷¹

Bunların en önemlisi daha sonra devlet bakanı olan Yusuf Azizoğlu; Mustafa Ekinci (Lice), Edip Altunakar (Diyarbakır), Mehmet Tefvik Bucak (Siverek) ve Nejat Cemiloğlu (Diyarbakır)'dur. Örneğin; 1954 seçimlerinde DP milletvekili olan Kamuran İnan, Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra sürgüne gönderilen Hizan'lı Şeyh Selahaddin'in oğludur. İnan, daha sonra AP milletvekili ve Bitlis senatörü olmuştur. Parti liderliği için 1978'de Süleyman Demirel'e rakip çıkmıştır. 1980'li yıllarda ANAP'ta yer almış, GAP'tan Sorumlu Devlet Bakanı olarak

³⁶⁵Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi* (Ankara: İmge Kitabevi, 1990), 49.

³⁶⁶Altan Tan, *Kürt Sorunu* (İstanbul: Timaş Yay., 2011), 316.

³⁶⁷Graham E. Fuller - Henri J. Barkey, *Türkiye'nin Kürt Meselesi*, çev. Hasan Kaya (İstanbul: Profil Yay., 2013), 37.

³⁶⁸Naci Kutlay, *Kürt Kimliği'nin Oluşum Süreci* (Ankara: Dipnot Yay., 2012), 28-29.

³⁶⁹Fuat Uçar, *Demokrat Parti Dönemi'nde Kürt Sorunu: Gelişimi ve Etkileri*, *The Journal of Academic Social Science Studies*, s.178.; erişim 25 Haziran 2017, http://www.jasstudies.com/Makaleler/2020296473_11Yrd.%20Do%C3%A7.%20Dr.%20Fuat%20U%C3%87AR.pdf

³⁷⁰Uçar, *a.g.m.* 179.

³⁷¹Uçar, *a.g.m.* 175-200; Ayrıca bkz.; Altan Tan, *Kürt Sorunu* (İstanbul: Timaş Yay., 2011), 317.

görev yapmıştır. 1993'te Turgut Özal'ın ölümü üzerine Cumhurbaşkanlığı için yine Demirel'e rakip olmuştur. Said Nursi'nin müridi olduğu söylenen Kinyas Kartal da 1960'larda Van milletvekilliği de yapan bir aşiret ağasıdır. Sürgünden geri çağrılan ağalardan Yusuf Azizoglu (Diyarbakır), Ekrem Alican (Erzurum) ve Şeyh Kasım Küfrevî (Kars) yanlarına çok sayıda Kürt'ü de alarak DP'den ayrılarak Özgürlük Partisi'ni kurmuşlardır.³⁷²

Bu dönemde üretim artmış, ticarî yaşam canlanmış, ülke genelinde tarım alanında köklü değişiklikler yapılmış, özel sektör desteklenmiş ve hızlı bir ekonomik büyüme başlamıştır. Bu durumun doğurduğu ekonomik kutuplaşma kırsaldan kente kitlesel göçlerin başlamasına neden olmuştur.³⁷³

Bunun dışında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde toprak ağalarına verilen kredi, makine, traktör ve yakıt desteği ile güçlü bir Kürt ticaret burjuvazisi meydana gelmiştir.³⁷⁴ 1950'li yılların sonuna doğru yaşanan bu iktisadî hareketlenme ile 1960'lara kadar çeşitli etnik ve bölgesel topluluklar birbirlerini tanıma fırsatı bulmuştur.³⁷⁵ Fakat bu durum büyük toprak ağalarına, aşiret reislerine ve varlıklı köylülere yaramıştır. Topraklarını işleyemeyen köylüler buraları satıp, ırgat olmuşlardır.³⁷⁶

Yaşanan bu sosyo-ekonomik gelişmeler doğu illerinden büyük kentlere doğru göçlere neden olmuştur. Kürt Burjuvazisi eğitimin önemini anlamış, çocuklarını okutmaya başlamış, bu da siyâsal farkındalıkları artmış bir Kürt aydın tabakasını ortaya çıkarmaya başlamıştır. Kürt kimliği konusunda bilinçlenen üniversite eğitimi gören bu gençlerle birlikte 1938 Dersim (Tunceli) İsyanı'ndan 1950'ye kadar sessizlik dönemi yaşayan Kürtler arasında Kürt aydınları ile öğrenci gençliğinin başını çektiği tepkisel hareketler meydana gelmeye başlamıştır.³⁷⁷ Sayıları giderek artan bu gençler, Kürt sorunu ile ilgilenmeye başlamışlardır.³⁷⁸ Bu durum Kürt hareketinin önderi konumunda olan dinî liderler ve feodal şeflerin yerini bu öğrencilerin almasının da zeminini oluşturmuştur.³⁷⁹

Demokrat Parti döneminde, bölgeye okullar, yollar ve hastaneler yaptırılmış³⁸⁰ çocuklar okuyarak avukat, doktor ve öğretmen olmuşlardır.³⁸¹

³⁷²Uçar, *a.g.m.*175-200; Ayrıca bkz.; David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, çev. Neşenur Domaniç (Ankara, Doruk Yay., 2004), 528-540.

³⁷³Martin Van Bruinessen, *Kürdolojinin Bahçesinde*, çev. Mustafa Topal (İstanbul: Vate Yay., 2009), 63.

³⁷⁴Aytekin Gezici, *Kürt Tarihi* (Ankara: Tutku Yay., 2013), 164.

³⁷⁵Ömer Laçiner, *Kürt Sorunu Henüz Vakit Varken* (İstanbul: Birikim Yay., 1991), 45.

³⁷⁶Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, çev. Sedat Cem Karadeli (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay. 2010), 200.

³⁷⁷Tarık Ziya Ekinci, *Türkiye'nin Kürt Siyasetine Eleştirel Yaklaşımlar* (İstanbul: Cem Yay., 2004), 7.

³⁷⁸Eyüp Demir, *Yasal Kürtler* (İstanbul: Tevn Yay., 2005), 25.

³⁷⁹Ahmet Özer, *Türkler ve Kürtler* (İstanbul: Hemen Kitap Sis Yay., 2009), 564.

³⁸⁰Turan Yavuz, *ABD'nin Kürt Kartı* (İstanbul: Milliyet Yay., 1993), 32.

DP Eskişehir Milletvekili İsmail Hakkı Çevik tarafından Meclis gündemine taşınması ve Nakşibendîlerin de perde arkasından bastırmasıyla, 1950 seçimlerinden önce 19 Ocak 1949'da soruşturulmasına başlanılan³⁸² Van-Özalp'da meydana gelen Mustafa Muğlalı Olayı (33 Kurşun Olayı) üzerinden yedi yıl geçtiği (1943), üç yıl önce (1947) paşa emekli olmuş olduğu halde bir anlamda DP'nin Kürtlerle barışma, tabanını genişletme girişimi neticesinde -DP'de Kürt kimlikleriyle siyâsete katılmanın karşılığı olarak-³⁸³ Orgeneral Mustafa Muğlalı yargılanıp cezalandırılmıştır.³⁸⁴ DP'nin Kürt isyanlarının bastırılmasında önemli bir rol oynayan Muğlalı'yı yargılatması sonucu paşanın idama mahkûm edilmesi Kürtçü aydınları cesaretlendirmiş ve Kürtçülük hareketine de ivme kazandırmıştır. DP'nin bu tavrına karşın ordu ve istihbarat Kürtçülük hareketlerini takip etmiş, 1950-1956 arası Kürtçülük faaliyetlerine yönelik geniş tutuklamalar yapılmıştır.³⁸⁵

DP iktidarının "Kürt Sorunu" nun gelişmesine neden olduğu; bölgede daha önce görülen düzensiz halk hareketlerinin bu dönemde şuurlu illegal faâliyetlere dönüştüğü, ideolojik faaliyetler neticesinde teşkilatlanma çabalarının yoğunluk kazandığı, 1954'ten itibaren bölgesel cemiyet ve kuruluşlar kurulması ve çeşitli yayın organları çıkarılması vasıtasıyla 1960 sonrasında meyvelerini vermeye başlayacak yapılanmalarının temelinin atıldığı dönem olarak görüldüğü³⁸⁶ ifade edilmiştir.

1950'den sonra Bakanlar Kurulu'nun 5680 Sayılı Basın Kanunu³⁸⁷ ile bazı Kürtçü yayınlar yasaklamıştır.³⁸⁸ Akabinde Kürtçülük mevzuundaki tüm yayınlar yasaklanmıştır.³⁸⁹ Ayrıca 1956'da İçişleri Bakanlığı'nın denetiminde kurulan, Ad Değiştirme İhtisas Komisyonu, tarafından yer adlarının "Türkçeleştirilmesi" görevi ifa edilmiştir.³⁹⁰ Hatta bu gelişmeler sonrasında Devrimci Doğu Kültür Ocakları, Halkın Emek Partisi, Mezopotamya Kültür Merkezi ve İstanbul Kürt Enstitüsü'nün kurucularından olan³⁹¹ Musa Anter'in DP'yi CHP'ye dönüşmekle suçladığı kaydedilmektedir.³⁹²

³⁸¹Tori (M. Kemal Işık), *Kürtler* (İstanbul: Doz Yay., 2005), 232.

³⁸²Ayşe Hür, *İnönü ve Bayar'lı Yıllar (1938-1960)* (İstanbul: Profil Yay., 2015), 74-76.

³⁸³Uçar, *a.g.m.* 183.

³⁸⁴Bilal Şimşir, *Kürtçülük II (1924-1999)* (İstanbul: Bilgi Yay., 2009), 489-490.

³⁸⁵Altemur Kılıç, *Büyük Kürdistan Küçük Türkiye* (Ankara: Akasya Kitap, 2007), 164.

³⁸⁶Abdülhaluk M. Çay, *Kürt Dosyası* (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yay., 2010), 488.

³⁸⁷Resmi Gazete, Sayı: 7564, Kabul Tarihi: 15.7.1950; İlan Tarihi: 24.7.1950.

³⁸⁸Yasaklama kararları için bkz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (1950-1960). 030.18.01. Ek: 52-193; Ek: 52-233; 128.29.13; 129.44.4; 129.63.20 Ek: 52-272; 130.75.13; 139.42.2; 147.60.11. Ek: 52-63; 153.58.5. Ek: 52-90.

³⁸⁹Yavuz Çamlıbel, *49'lar Davası* (İstanbul: Siyam Kitap, 2015), 18, 20.

³⁹⁰Joost Jongerden, *Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler*, çev.. Mustafa Topal (İstanbul: Vate Yay., 2008), 76-77.

³⁹¹Musa Anter *Biyografisi*, erişim 28 Haziran 2017, <https://www.haberler.com/musa-anter/biyografisi/>

³⁹²Musa Anter, *Hatıralarım* (İstanbul: Avesta Yay., 1999), 137.

27 Mayıs 1960 Darbesi'ni yapan cunta; Doğu'nun silahlandığını tespit eden bir rapor sunulması üzerine "Doğu'da eski devir hortluyor" ifadesiyle, DP'yi insanları silahlandırmak ve gizli örgüt kurmakla itham etmiştir.³⁹³

1.2.2.5. Adalet Partisi (11 Şubat 1961)

60'lı yıllar Türk siyâsetinde ideolojik zıtlıklar doğrultusunda partilerin sağ/sol ekseninde sınıflandığı fikrî ayrımların belirginleştiği bir dönem olarak nitelendirilmektedir.

27 Mayıs 1960 askeri müdâhalesi sonrasında Orgeneral Cemal Gürsel başkanlığında kurulan Milli Birlik Komitesi'nin (MBK) yeni bir anayasa yapmayı ve iktidarı sivillere devretmeyi amaçladığı belirtilmektedir. Bu amacını yerine getirip, yeni bir anayasa yapıp 1960'ta iktidarı sivillere devrettiği kaydedilmektedir. Ancak yeni anayasanın, iki meclisli bir yapının altında (Birisi askerlerin oluşturduğu MBK, diğeri ise sivillerin oluşturduğu "Temsilciler Kurulu" adıyla bir kurucu meclis) demokratik olmayan bir ortamda tasarlandığı ifade edilmiştir.³⁹⁴ İhtilâlden sonra DP kapanmıştır. DP'li siyâsetçilerin çoğu tutuklanarak Yassıada'da kurulan mahkemede yargılanmışlardır. Bu durum 1957 seçimlerinde DP'ye oy veren yaklaşık 4,5 milyonluk seçmenin hangi mecraya yöneleceği sorununu da beraberinde getirmiştir.³⁹⁵ DP'nin mirasına talip üç siyâsî parti ortaya çıkmıştır. Bunlar: Ragıp Gümüşpala tarafından kurulan Adalet Partisi (AP), Osman Bölükbaşı'nın önderliğindeki Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CMKP) ve Ekrem Alican'ın başında bulunduğu Yeni Türkiye Partisi'dir (YTP). Bu partilerden döneme damgasını vuran parti AP olmuştur.³⁹⁶

Adalet Partisi, bu miras üzerinde böylesi hassas bir dönemde, MBK³⁹⁷ tarafından Genelkurmay Başkanı yapılan ve daha sonra ordudan emekli edilen Ragıp Gümüşpala tarafından 11 Şubat 1961 tarihinde kurulmuştur. Ragıp Gümüşpala Adalet Partisi'nin kurucusu ve ilk Genel Başkanıdır.³⁹⁸ AP'nin kurucular listesinde ismi görünenler: Ragıp Gümüşpala (Emekli Genelkurmay Başkanı, Orgeneral), Necmi Ökten (Emekli General), Şinasi Osma (Em.Kurmay Albay), Etem Menemencioğlu (Prof.Dr.), Cevdet Perin (Doç.Dr., Yazar), İhsan

³⁹³Ahmet Yaşar Akkaya, *Türkiye'de Darbeler ve Azınlıklar* (İstanbul: Ufuk Yay., 2014), 236.

³⁹⁴Ergun Özbudun, *Türk Siyasi Hayatı* (Ankara: Anadolu Üniversitesi Yay., 2010), 49-50.

³⁹⁵Ferit Salim Sanlı, "Türk Sağındaki Politik Çatallaşmaya Adalet Partisinden Bakmak: 1961-1967 Yılları Arası AP İçerisinde Yaşanan "Müfrit-Mutedil" Mücadelesi ve Bu Mücadelenin "Türkeş Hareketi" ile Olan Münasebeti", *CTAD*, sy. 13/25 (2017): 4-49.

³⁹⁶Hüseyin Çavuşoğlu, "Türk Siyasi Hayatında Merkez Çizgisinin Tarihi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.19/2 (2009): 268.

³⁹⁷*Millî Birlik Komitesi, 27 Mayıs 1960 tarihinde Demokrat Parti hükümetini askeri darbe ile devirerek siyasi iktidarı ele alan ve sonradan başına Orgeneral Cemal Gürsel'in getirildiği Türk Silâhlı Kuvvetleri'ne mensup 38 kişilik bir cuntadır.*

³⁹⁸Halit Kaya, "Adalet Partisi ve Ragıp Gümüşpala (1961-1965)", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2014)

Önal (Doktor), Mehmet Emin Yorgancıoğlu (Tüccar), Muhtar Yazır (İktisatçı), Kamuran Evliyaoğlu (Gazeteci), Emin Acar (Avukat) ve Tahsin Demira'dır. (Yayımcı)³⁹⁹

Partiyi emekli bir generalin kurması MBK üyelerince güvenle karşılanmıştır. Parti programı bakımından DP'nin devamı özelliğini taşımıştır.⁴⁰⁰ Komünizme ödün vermeyeceği düşünülen, gerici hareketlere karşı olan ve ⁴⁰¹sağın türlü öğelerini barındıran ayrışık bir kimlik sunan AP; Eski DP'liler, ordudan emekli edilen askerler, Türkiye Köylü Partisi kökenliler, muhtelif milliyetçi ve İslâmcı çevrelerden oluşmuştur.⁴⁰²

DP oylarına tâlip olan⁴⁰³ AP, çok partili hayata geçişle birlikte CHP karşısında yer alan birçok sağ kökenli siyâsetçiyi barındırmış ve 1961 seçimlerinde oyların yüzde 34.80'ini elde ederek, DP'nin vârisi olduğunu ispatlamıştır.⁴⁰⁴

Bu dönemin Nakşi kökenli Milletvekilleri arasında belki de en önemlisi; Geçmişte DP milletvekili de olan Kâmuran İnan'dır. Hizan'lı Şeyh Selahaddin'in oğlu olan İnan, AP milletvekili ve Bitlis Senatörü olmuş, GAP'tan sorumlu devlet bakanlığı görevinde bulunmuştur.⁴⁰⁵

Kâmuran İnan'ın babası Selahattin Bey'in, Birinci Dünya Savaşı'nda Van ve Bitlis'i işgâl etmek amacıyla ilerlemelerine karşı, gönüllü milis birliği oluşturarak Ruslarla savaşa giriştiği⁴⁰⁶ve burada sağ gözünü kaybettiği kaydedilir.⁴⁰⁷Dönemin Bitlis Vali Vekili Memduh Bey'in raporlarına göre, Kürt gönüllü birlik kumandanları arasında Küfrevî Şeyhi Şeyh Abdülbaki, Norşinli Şeyh Ziyadeddin, Said-i Nursî gibi isimlerle birlikte adı geçen Selahattin İnan'ın,⁴⁰⁸ Kurtuluş Savaşı sırasında da önemli faaliyetlerde bulunarak Mustafa Kemal Atatürk'ün dikkatini çektiği ve Cumhuriyet'in ilk döneminde Hizan Kaymakamlığı'na atandığı

³⁹⁹Adalet Partisi, *AP 1962 Büyük Kongresi* (Ankara: Orijinal Matbaa, 1962), 6.; Ayrıca bkz. *AP'nin Doğuşundan Bugüne*, haz: Osman Şahinoğlu (Ankara: Seden Yayınları, 1966), 65.; bkz. İlhami Soysal, *Türk Siyasal Yaşamında Yer Almış Başlıca Siyasal Dernekler, Partiler ve Kurucuları, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yay., 1983), 8:2017.; bkz. Tanel Demirel, *Adalet Partisi İdeolojisi ve Politika* (İstanbul: İletişim Yay., 2004), 32, 33.;bkz. Milliyet, 12 Şubat 1961, s.1.

⁴⁰⁰Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1950-1995* (Ankara: İmge Kitapevi, 2000), 120.

⁴⁰¹Suavi Aydın-Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* (İstanbul: İletişim Yay., 2014), 83.

⁴⁰²Sanlı, *a.g.m.* 4-49.

⁴⁰³Hanife Kuru; "Türk Siyasal Yaşamında Adalet Partisi", (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1996), 14.; bkz.:Celalettin Güngör, *27 Mayıs ve Partilileşme Sorunu* (Ankara: Nurol Matbaası, 1992), 110.

⁴⁰⁴Sanlı, *a.g.m.* 4-49.

⁴⁰⁵Uçar, *a.g.m.*183. ; David Mcdowall, *age.* 28-540.

⁴⁰⁶"Selahattin İnan ile ilgili, 12/9/964 tarihinde Adalet Bakanlığı tarafından Ceza İşleri Genel Müdürlüğü'ne gönderilen nüfus kağıdı örneğine göre; "baba adı Ali, ana adı Fatma, doğum yeri Gayda, dini İslam, mesleği Zurra (Çiftçi), medeni hali dört evli ve doğum tarihi aslı 1312 tas. 303" olarak verilmiştir." Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA), 030.11.1307.32.19

⁴⁰⁷Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM IX. Dönem 1950-1954* (Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1998), VII:167-168.

⁴⁰⁸Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)* (İstanbul: İletişim Yay., 2013), 20.

da ifade edilir.⁴⁰⁹ Bu durum, İnan ailesi özelinde, vatanın düşman işgalinden kurtuluşu ve yeni Türk devletinin kuruluşu sırasında Kürt ailelerin katkısını ortaya koyması açısından da dikkat çekicidir. Selahattin İnan'ın Hizan Kaymakamı olarak atanmasının aileye yönetim kademesinde ciddi bir vasıf kazandırdığı ve aile bireylerinin siyâsî hayata intikal etmelerini kolaylaştırdığı belirtilir.⁴¹⁰

Cumhuriyet Senatosu Bitlis Üyeliği (14.10.1973-İstifa:7.6.1979), Diplomat -Birleşmiş Milletler Nezdinde Büyükelçi, Daimi Temsilci, XVII., XVIII., XIX., XX. Dönem Bitlis, XXI inci Dönem Van Milletvekilliklerinin yanı sıra, TBMM Dışişleri Komisyonu Başkanlığı,⁴¹¹ ve Süleyman Demirel Başbakanlığındaki 41.Hükümet'te 21/07/1977-05.01.1978 arası Enerji ve Tabii Kaynaklar, Devlet Bakanı olarak görev yapan⁴¹² Kâmuran İnan'ın büyük dedesi, Nakşibendi tarikatının Halidî kolunun Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki önemli mümessillerinden kabul edilen ve Gavs-i Hizanî adıyla tanınan, soyunun da Hz. Muhammed (SAV)'e dayandığı iddia edilen Seyyid Sıbgatullah Arvasi'dir.⁴¹³ Dedesi ise Bitlis'in en büyük Kürt aşiretlerinden birisinin aşiret reisi Seyyid Ali Efendi'dir.⁴¹⁴ Bağdat'tan Van'a⁴¹⁵ oradan da Bitlis'e⁴¹⁶ gelen

⁴⁰⁹"IX. Dönem Hal Tercümesi'nde Selahattin İnan, el yazısıyla şunları yazmıştır: "Nahiye müdürlüğü, kaymakamlık, mutasarrıflık ve vali vekilliği gibi muhtelif idari kademelerde bulundum. Katıldığım Birinci Cihan Harbinde Şark Cephesinde sağ gözümü kaybettim. Müteakiben Kurtuluş Mücadelesinde fiilen vazife aldım. Cumhuriyetin kuruluşunda Atatürk tarafından Hizan Kaymakamlığına tayin edildim. Son zamanlarda Bursa Vilayet İaşe Şefliği ve Milli Korunma Kontrolörlüğü vazifelerinde bulundum. Seçimden evvel memleketimde çiftçilikle iştiğal etmekteydim." T.B.M.M. Tercümeihal Varakası, Devre: IX, Dosya No: 1594. ; Öte yandan Selahattin İnan'a ait, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Tercüme-i Hal dosyasında, 1887 yılında doğduğu, Hizan Kaymakamlığı ve Bursa Vilayeti İaşe Şefliği görevlerinde bulunduğu, IX, X ve XI. Dönem Bitlis Milletvekili olduğu, evli ve 5 çocuk sahibi olduğunun yanında, ölüm tarihi de 11.10.1969 olarak kayıtlıdır." T.B.M.M. Âzasına Mahsus Zat ve Sicil Dosyası, Devre: IX, Defter No: 220, Sicil No: 1594. ; Selahattin İnan'ın Hizan Kaymakamlığı görevinden azlini emreden belgeler için Bkz Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA), 030. 10 64.430.8

⁴¹⁰Tekin Önal, "Kâmrân İnan: Hayatı ve Siyasi Kişiliği", (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2014), 13.

⁴¹¹TBMM'de görev yapmış milletvekilleri, erişim 21 Haziran 2017,

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillirimiz_sd.liste

⁴¹²Eski Bakanlarımız, erişim 21 Haziran 2017, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/EskiBakanlarimiz>

⁴¹³Önal, agt, 11.

⁴¹⁴"Seyyid Ali Efendi, II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Doğu Anadolu Bölgesi'nde baş gösteren birçok isyan sırasında Bitlis'in Hizan kazasında dini nüfuzu yüksek Molla (Şeyh) Selim ile birlikte Bitlis'te isyan hareketine girişmiştir. Bu isyan sırasında Kürt aşiretler ve Ermeni çetelerinin işbirliği yaptıklarını kabul eden Seyyid Ali'nin, bizzat Taşnaklarla görüşme talebinde bulunmuş olduğu ve Molla Selim'i Muş yakınlarındaki Surp Garabet Manastırı'na gönderdiği iddia edilmektedir." bkz.: F.Ünal, "II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri, Ermeni Araştırmaları Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Tarih Dergisi, sy.20-21 (2006): 110-113. ; "Ancak, bir başka makalede, isyanın elebaşları Molla Selim, Abdurrezzak Bedirhan, Simko, Şeyh Taha, Yusuf Kamil Bedirhan gibi isimlerin Rus yanlısı oldukları ve Osmanlı karşısında da Rus desteğine güvendikleri belirtilmekle birlikte, Seyyid Ali ismine rastlanmamaktadır." bkz.: Nurşen Gürboğa, "Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)", *Toplumsal Tarih Dergisi*", sy.35/208 (2011): 64-73.

⁴¹⁵Vatan, 15 Haziran 2010.

⁴¹⁶Tekin Önal. (2014, 7 Mayıs). Kâmrân İnan ile söyleşi, Kâmrân İnan'ın evi, Ankara.

ailenin seyyid soyundan olduğu ve aslen Arap kökenli olup Anadolu'da Kürt kimliği kazandığı da ifade edilmektedir.⁴¹⁷

1.2.2.6. Milli Nizam Partisi (26 Ocak 1970)

Demokrat Parti ve Adalet Partisi iktidarlarından sonra sağdaki boşluğu doldurmak amacıyla 26 Ocak 1970'te kurulan MNP,⁴¹⁸ milli görüş hareketinin ilk partisidir. Genel başkanlığını Necmettin Erbakan'ın yaptığı parti 1971 yılında kapatılana kadar "millî ve manevî kalkınma" söylemi ile siyâset sahnesinde yer almıştır. Daha sonra bu hareket tarafından farklı isimler altında partiler kurulmuş ve siyâsî faaliyetler sürdürülmüştür.⁴¹⁹

Amblemi, işaret parmağını kaldıran sağ bir yumruk olan Milli Nizam Partisi'nin Kurucuları: Necmettin Erbakan, Süleyman Arif Emre, Ekrem Ocaklı, A. Tefvik Paksu, İsmail Müftüoğlu, Ali Haydar Aksay, Fehmi Cumaloğlu, H.Tahsin Armutcuoğlu, Hüsamettin Fadiloğlu, Ömer Çoktosun, Mehmet Satoğlu, Saffet Solak, Hasan Aksay, Ali Oğuz, Hüseyin Abbas, Bahattin Çarhoğlu, Ö.Faruk Ergin, Hüsamettin Akmumcu, Rıfat Boynukalın, Nail Sürel, İkbâl Şen'dir.⁴²⁰

Milli Nizam Partisi, parti programında⁴²¹ muhafazakâr, ahlâkçı, maneviyatçı bir dünya tasviri yapmakta ve ideolojik çerçevesini İslâm üzerine oturtmakta⁴²² ve yeniden dünyaya örnek olacak üstün bir medeniyet kuracağını belirtmektedir.⁴²³

Milli Görüş'ün siyâsî örgütü MNP'nin kuruluşunda öncelikli rolün ve inisiyatifin, Türkiye'deki Nakşibendi tarikatı içerisinde etkin bir nüfuza ve güce sahip olan İskenderpaşa Cemaati'nin şeyhi Mehmet Zahid Kotku'ya ait olduğu söylenir. Ailesiyle birlikte İstanbul'a yerleştiği 1937 senesinden sonra, İskenderpaşa Cemaati'nin üyesi olan Necmettin Erbakan seküler eğitim geçmişine rağmen İskenderpaşa Cemaati'nden kopmamıştır. Kotku'ya olan zafî sadakatının onun, bizzat şeyhi tarafından Milli Görüş Hareketi'nin başına geçirilmesini sağladığı ifade edilmektedir.⁴²⁴

⁴¹⁷Tekin Önal, *agt*, s.11-12.

⁴¹⁸Fatma Demir, "Türkiye'de İslamcılık Söylemi Milli Görüş'ten Ak Parti'ye", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2012), 13.

⁴¹⁹İsmail Dursunoğlu, "Türk Siyasi Hayatında Merkez-Çevre İkilemi: Milli Nizam Partisi (MNP) Örneği", Bayburt Üniv. *International Journal of Academic Value Studies*, sy.2/2 (2016): 49.

⁴²⁰İşte Milli Görüş Partileri: Milli Nizam Partisi, erişim 21 Haziran 2017, <https://www.timeturk.com/tr/2011/02/27/iste-milli-gorus-partileri.html>

⁴²¹Milli Nizam Partisi, *Program ve Tüzük* (İstanbul: Haktanır Basımevi, y.y.), 5-7.

Ayrıca bkz. erişim 22 Haziran 2017, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.giris_q

⁴²²Gencay Şaylan, *Türkiye'de İslamcı Siyaset* (Ankara: Verso Yayınları, 1992), 101.

⁴²³Yaşar Ali Sarıbay, *Milli Nizam Partisi'nin Kurtuluşu ve Programının İçeriği*, Ed.: Yasin Aktay *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6 / İslamcılık*, (İstanbul İletişim Yay., 2011), 57.

⁴²⁴Efecan İnceoğlu, "Türkiye'de Siyasal İslamcılığın Evrimi", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009), 58.; bkz. Sami Zariç, "Söylem ve Belge Analiziyle Adalet ve Kalkınma Partisi ile Saadet Partisi

1969 seçimlerinde Necmettin Erbakan'ın Konya'dan bağımsız aday olarak seçilmesi için tüm ekonomik ve cemaatsel gücünü seferber edip, Erbakan'ın seçilmesini sağlayanın da yine İskenderpaşa Cemaati olduğu ifade edilmektedir.⁴²⁵

İskenderpaşa dışındaki Nakşi grupları ile bazı tarikatlar ve Nurculuğun önemli bir bölümünün de MNP'de ya başından itibaren yer aldığı ya da daha sonra dahil olduğu zikredilir.⁴²⁶ Erbakan'ın Konya'dan bağımsız milletvekili seçilmesiyle MNP parlamentoda, AP'den ayrılan Isparta Milletvekili Hüsamet Akmumcu ve Tokat Milletvekili Hüseyin Abbas'ın da katılımıyla üç milletvekili ile temsil edilmiştir.⁴²⁷ 1950'lerde Demokrat Parti ve 1960'da Adalet Partisi ile güçlenen merkez sağın, 1970'de Milli Nizam Partisi ile siyâsal İslâmcı akımı öne çıkardığı belirtilmektedir.⁴²⁸

Cumhuriyetin laik politikalarını ve Atatürk formlarını açıkça eleştiren Erbakan'ın konuşmaları, savcılarının dikkatini üzerine çekmiş⁴²⁹ ve MNP henüz hiçbir seçime katılmadan, 12 Mart 1971'deki Askeri Müdahale'nin hemen sonrasında (20 Mayıs 1971'de) Anayasa Mahkemesi tarafından laiklik karşıtı faaliyetlerinden dolayı kapatılmıştır.⁴³⁰

1.2.2.7. Millî Selâmet Partisi (11 Ekim 1972)

Dinî bir dünya görüşü, hızlı sanayileşme arzusu, ekonomik kaynakların halkın geneline mutlu edecek şekilde bölüşümü ve ahlaklı bir toplum yapısının tesisi olarak özetlenen duruşuyla⁴³¹ MSP, 11 Ekim 1972'de kurulmuştur.⁴³² 1970'lerin başında Necmettin Erbakan önderliğinde kurulan MNP ile başlayan Milli Görüş Hareketi, devamında Milli Selâmet, Refah, Fazilet ve Saadet partileri ile aynı söylem ve anlayışı temsil etmiştir. Millî Türk Talebe Birliği, Akıncılar gibi öğrenci ve gençlik örgütlerini de bünyesinde bulunduran hareket, İslâmcı

Arasında Laiklik Meselesine Yaklaşım Farkı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.28, (2017): 312.

⁴²⁵Hakan Yavuz, *Milli Görüş Hareketi, Milli Görüş Hareketi: Muhafız ve Modernist Bir Gelenek, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6-İslamcılık* (İstanbul: İletişim Yay., 2005), 591.

⁴²⁶Ruşen Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi* (İstanbul: Metis Yay., 1994), 21.

⁴²⁷İnceoğlu, *agt.*, 59.

⁴²⁸Tuğba Aydın Öztürk, "Muhafazakarlık İdeolojisi Çerçevesinde Gelişen Kültür ve Sanat Politikaları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy.7/ 34 (2014): 621-627.

⁴²⁹Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)* (İstanbul: Hil Yay., 2007), 488.

⁴³⁰F.O.Karaarslan, "Muhafazakâr Düşüncedeki Değişim ve Devamlılık: Adalet ve Kalkınma Partisi Örneği" (Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2011), 81.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yay., 2004), 105.; bkz. Mustafa Erdoğan, *Modern Türkiye'de Anayasalar ve Siyasi Hayat* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1997), 109.; Nuran Yıldız, *Türkiye'de Siyasetin Yeni Biçimi Liderler İmajlar Medya* (Ankara: Phoenix Yay., 2002), 127.; Ruşen Çakır, *Milli Görüş Hareketi*, İç. Ed.:Murat Belge, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-İslamcılık* (İstanbul: İletişim Yay., 2005), 6: 546.; M.Hakan Yavuz, Ed.: Murat Belge, *Milli Görüş Hareketi: Muhafız ve Modernist Bir Gelenek, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-6-İslamcılık* (İstanbul: İletişim Yay., İstanbul 2005), 592.; Kemal Haşım Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi* (İstanbul: Timaş Yay., 2011), 210.

⁴³¹Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yay., 2004), 105.

⁴³²Fatma Demir, *agt.*, 15.; Ayrıca bkz. Hakan Yavuz, Ed.: Yasin Aktay, *Milli Görüş Hareketi: Muhafız ve Modernist Gelenek, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-6-İslamcılık* (İstanbul: İletişim Yay., 2011), 594.

politikaları uygulamanın yöntemini siyâsal temsil ve devlet aygıtının kullanılmasında gören, Türkiye merkezli modern İslâmcı organizasyonların en önemlisidir.⁴³³ Maddî ve manevî alanda kalkınmayı hedefleyen millî bir şuurun oluşturulmasını arzulayan toplumsal ve siyâsî bir harekettir. Parti programını belirleyen siyâset kriterinin ahlâk ve maneviyat olarak temellendirildiği belirtilir.⁴³⁴

Millî Görüş kavramı Millî Selamet Partisi ile temellenmiş bir kavramdır. Necmettin Erbakan'ın dindar kişiliğini ve milliyetçi tavrını yansıttığı kaydedilir. Erbakan'ın milliyetçiliğinin etnisitiye dayalı olmayıp ülke bağımsızlığını ve refahını hedeflediği ifade edilmektedir.⁴³⁵ MNP ve MSP'nin, Millet kavramını etnik bir ifadeden ziyâde toplumsal unsurların bir arada kılınabileceği bir çatı olarak gördükleri belirtilir.⁴³⁶

MSP'nin en büyük desteği, gelir seviyesi düşük olan bölgelerden ve büyük şehirlerin kenar mahallelerinden aldığı ifade edilmektedir.⁴³⁷ Milli Selamet Partisi, Erbakan liderliğinde girdiği 1973 seçimlerinde % 12 oy oranı ile 48 Milletvekilliği ve 3 Senatörlük kazanarak 51 parlamenterle Meclis'e girmiştir.⁴³⁸ Seçimlerden altı gün sonra 20 Ekim 1973 tarihinde Süleyman Arif Emre MSP Genel Başkanlık görevini bırakarak, yerini Erbakan'a vermiştir. Ardından; önce CHP-MSP İkili Koalisyon Hükümeti, sonrasında; I. Milliyetçi Cephe olarak da adlandırılan AP-MSP-MHP ve CGP tarafından dörtlü bir koalisyon hükümeti ve AP, MSP ve MHP ile bir araya gelerek üçlü koalisyon hükümetleri kurulmuştur. 1978 yılı başından 12 Eylül 1980'e kadar muhalefette kalan MSP'nin Genel Başkanlığı'nı yürüten Erbakan, 12 Eylül İhtilali sonrasında arkadaşları ile yaklaşık 11 ay tutuklu kalmış ve 1987 Eylülüne kadar siyâsetten uzak kalmıştır.⁴³⁹

⁴³³Fulya Atacan, "Explaining Religious Politics at the Crossroad: AKP-SP", *Turkish Studies*, sy. 6/2 (2005): 189.

⁴³⁴Selman Yılmaz, "Millî Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, sy.5/4 (2016): 1165. bkz: *TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, Siyasi Partilerin Yayınları*, erişim 22 Haziran 2017, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.giris_q

⁴³⁵Resul Türk, "Türkiye'de Siyasal İslam'ın Örgütlenme Faaliyetleri", *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, sy. 2/3 (2015): 120.

⁴³⁶Tanıl Bora, *Türk Sağı'nın Üç hali, Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık* (İstanbul: Birikim Yay., y.y.), 113.

⁴³⁷Fatma Demir, *agt*, 15.; Ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler 3* (İstanbul: İletişim Yay., 2010): 135.

⁴³⁸Saadet Partisi Resmi İnternet Sitesi, <http://saadet.org.tr/>

⁴³⁹Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, <http://www.esam.org.tr/>

1973 seçimlerinden sonra bir ara CHP-MSP Koalisyon Hükümeti'nin kurulmasına (ve Erbakan'ın izlediği politikaya) karşı çıkarak MSP'den desteğini çekmiş olsa da, Necip Fazıl'ın da ilk kuruluşundan itibaren MSP 'yi destekleyen isimlerden olduğu kaydedilir.⁴⁴⁰

⁴⁴⁰Mehmet Doğan, *Nurettin Topçu*, Ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-İslamcılık* (İstanbul: İletişim Yay., 2011), 6:439.

İKİNCİ BÖLÜM

İKTİDAR VE MUHALEFET ODAĞI OLARAK NAKŞİBENDİLİK

2.1. NAKŞİBENDİLİĞİN DEVAM EDEN EKOLLERİ VE SOSYAL AKTÖRLERİ

Peygamber mirasçıları olarak kabul edilen din âlimlerinin pek çoğu muasırı olan insanlar tarafından değil kendilerinden sonra gelen nesiller tarafından kıymetleri takdir edilen insanlardır. Tabi bu âlim zatlar; doğru veya yanlış aldıkları kararlar, yetiştirdikleri insanlar ve nüfuz alanları itibariyle hem kendi dönemlerini hem de kendilerinden sonraki zaman dilimini müspet ya da menfi olarak etkilemektedirler.

Biz çalışmamızın bu kısmında önceki bölümlerde ismini zikrettiğimiz veyahut ilerleyen bölümlerde Nakşibendilikle bağlantılı olarak ele alınan konularda ismini zikredeceğimiz, Türkiye'deki Nakşibendi geleneğinin menbaini oluşturan dinî kişiliklerin doğum ve vefat tarihlerine, eğitim durumlarına, mesleklerine, tasavvufi geçmişlerine, tarikat silsilelerine, icâzet aldıkları şeyhlerine, hilâfet verdikleri halifelerine, yayıldıkları bölgelere, etki alanlarına, kısaca sosyo-kültürel hayata etkilerine ve medfun oldukları yerlere değineceğiz.

Dönem içerisinde yaşamış ve halen de yaşayan tasavvufi alandaki en belirgin muhâtap kitle olarak Nakşibendî meşâyihın yaşayan ekollerinin tarikat anlayışlarındaki tipolojileri irdelemek, tarikat içerisinde farklı niteliklere sahip insanların nasıl bir din anlayışına sahip olduklarını tespit etmek, onların sosyal hayat içerisinde gerek kendi dönemlerinde gerekse günümüzde meydana getirdiği etkileri anlamak bakımından önem arz etmektedir. Çalışmada ele alınan dinî kişiliklerin yaşam serüvenleri dikkate alındığında söz konusu tarikatın etkinlik alanı ve nüfuz gücü daha belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Bu dini kişilikler ile tarikata has nitelikler, o ülke açısından geleneksel bir hüviyete bürünmekte ve nesilden nesile aktararak korunup devam ettirilmektedir. Nakşibendî şeyhlerinin karizmatik liderlik özelliklerinin yanı sıra, sosyal doku ile ilişki ve etkileşimini ortaya çıkarmak, söz konusu isimlerin toplumsal etki alanlarını anlamak ve açıklamak açısından önem arz etmektedir.

İncelemelerimizde söz konusu dinî kişiliklerin pek çoğunun geniş halk kitlelerince benimsenen ve desteklenen birer karizmatik kişilik olarak karşımıza çıktığı söylenebilir. Nitekim bu insanların hâlâ isimleri saygıyla anılmakta, eserleri okutulmakta, talebelerine saygı gösterilmekte ve onların mânevî etkileri genişleyerek devam etmektedir. İsimler incelenirken alfabetik isim sırasına göre ele alınacaklardır.

2.1.1. Abdulaziz Bekkine

Nakşibendî-Hâlidî şehidir. İstanbul'un Mercan Sementi'nde doğmuştur. Babası Kazan'dan gelme tüccar Hâlis Efendi'dir. Beyazıt Kaptan Paşa Camisinden Halil Efendi'den

Arapça eğitimi almıştır. Dârütedris Mektebi'nden mezun olmuştur. Sonrasında sırasıyla, Kazan'da ve Buhara'da devrin tanınmış âlimlerinden dinî ilimleri okuyan ve bir süre Bakü'de kalan Şeyh, Sovyetlerdeki devrimden sonra kardeşleriyle birlikte 1921'de İstanbul'a gelmiştir. Bakkal dükkânı işleterek geçimini sağlamıştır. Daha sonra Beyazıt Medresesi'ne devam eden Abdulaziz Bekkine, Mehmet Zahit Kotku ile birlikte Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin halifelerinden Tekirdağlı Şeyh Mustafa Feyzi Efendi'ye intisap etmiştir. 1922'de Mustafa Feyzi Efendi'den icâzet almıştır. Tarikat silsilesi Mustafa Feyzi, Ömer Ziyâeddin Dağstânî ve Gümüşhânevî vasıtasıyla Nakşibendîliğin Hâlidîyye kolunun kurucusu Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşmaktadır. Şeyhinin vefatından sonra uzun yıllar Serezli Hasib (Yardımcı) Efendi'den istifâde ettiği ifade edilmektedir. Beykoz, Aksaray, Yazıcı Baba, Kefevî, Çivizâde Ümmü Gülsüm ve Zeyrek camilerinde imamlık yapmıştır. Özellikle üniversite öğrencileri üzerinde etkili olan ve Hacı Aziz Efendi adıyla da tanınan Abdulaziz Bekkine, tekke ve zaviyeler kapatılınca sohbet ve derslerini evine taşımıştır. Cumhuriyet devrinin öne çıkan fikir adamlarından Nurettin Topçu'nun ona intisap ettiği kaydedilmektedir. Bir hac dönüşü hastalanarak 2 Kasım 1952'de vefat etmiştir. Ölümünden sonra yerine tekkelerin kapatılmasından sonra bir süre memleketine dönen ve Cumhuriyet Türkiye'sinin en etkili şeyhlerinden olacak olan Mehmed Zahid Kotku geçmiştir.⁴⁴¹

Ona ait kolda cehri zikir, hafî zikire tercih edilmiştir. Mehmed Zahid Kotku; 1950'lerin nispeten daha cesaret verici atmosferinden de faydalanarak, göreve geldiği Fatih Sementindeki İskender Paşa Camii etrafında topladığı muhîbleriyle Cumhuriyet tarihinde adından sıkça söz ettirmiştir.⁴⁴²

2.1.2. Abdulhakîm Arvâsî

Nakşibendî-Hâlidî şeyhidir. Seyyid Abdulhakim Arvâsî, 1865'de Van Başkale'de doğmuştur. 1943'de Ankara'da vefat etmiştir. Babası Seyyid Mustafâ Efendi, Hakkârî'nin Yüksekova Kazâsı'nın Sâkitan Köyü'ndendir, Seyyid Tâhâ-i Hakkârî'nin oğlu Seyyid Ubeydullah'ın halifesidir. 9 oğlu 2 kızı olan Seyyid Mustafâ Efendi'nin en büyük oğlu Abdulhakîm'dir.⁴⁴³ Babası, Hindistân'lı âlim Abdülhakîm Siyâlkûtî'ye olan muhabbetinden oğluna Abdülhakîm ismini vermiştir.⁴⁴⁴ Lâkabı ise "Manzûr-i nazar-ı pîrân-ı kirâm"dır.⁴⁴⁵

⁴⁴¹Nihat Azamat, "Abdulaziz Bekkine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 05 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., t.y.), 365.

⁴⁴²Weismann, *age.* 290.

⁴⁴³Hüseyin Hilmi Işık, *Tam İlmihâl Saâdet-i Ebediyye* (İstanbul: Işık Kitabevi, 1968), 905.

⁴⁴⁴*Seyyid Abdulhakim Efendi'nin Hayatı, Eserleri, Hizmetleri*, erişim 13 Mayıs 2017, <http://ramazanayvalli.blogspot.com/2013/05/seyyid-abdulhakim-efendinin-1865-1943-h.html>

⁴⁴⁵Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, no: 2306, II, 59.

Anne tarafı Abdülkadir-i Geylânî'nin soyundan gelir.⁴⁴⁶ Şeyh Kâsım-ı Bağdâdî'ye bağlı "Arvâsî" âilesindedir.⁴⁴⁷ Dedeleri Seyyid Abdurrahman ve Seyyid Cemâleddin de ilim sahibi kişilerdir.⁴⁴⁸ Aile sırasıyla Musul, Urfa, Bitlis, oradan da Mısır'a gitmişlerdir. Ailesinden Molla Muhammed Van'ın güneyinde yüksek dağlar arasında Arvas isminde bir köy kurmuştur.⁴⁴⁹ Arvas'ta dergâh ve cami inşâ etmiştir. Altı yüz elli yıldır varlığını devam ettiren ve Arvas seyyidleri olarak tanınan aile o dönemde Kadirî tarikatına mensuptur.⁴⁵⁰ Abdülhakim Arvâsî, Irak'taki dönemin tanınmış âlimlerden icâzet alarak 1882 yılında döndüğü Başkale'ye bir medrese ve kütüphane kurmuştur. 1880 yılında intisap ettiği Hâlidîyye tarikatı şeyhi Seyyid Fehim'den Nakşibendiyye, Kübreviyye, Sühreverdiyye, Kadiriyye ve Çiştîyye tarikatlarından 1889 yılında hilâfet almıştır. Tarikat silsilesinin Seyyid Fehim, Seyyid Tâhâ vasıtasıyla Nakşibendiyye'nin Hâlidîyye kolunun kurucusu Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ye ulaştığı ifade edilmektedir.⁴⁵¹

1915'te Musul'un Sason Kazası'nda Müftü iken, müftülük görevini bırakıp aktif olarak savaşa katılmış ve gayretlerinden dolayı ödüllendirilmiştir.⁴⁵² Kâşgarî Dergâhı şeyhliğinin yanı sıra Kâşgarî Câmî'nde imâmlık yaptığı ve ailesiyle bu tekkede ikamet ettiği bilinmektedir.⁴⁵³ Süleymaniye Medresesi'nde (Medresetü'l Mütessisîn) tasavvuf müderrisliği,⁴⁵⁴ Vefa Lisesi'nde öğretmenlik yapmıştır.⁴⁵⁵ İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde ilmî ve manevî kişiliği sebebiyle birçok iltifata mazhar olmuştur.⁴⁵⁶ 1925'te tekkeler kapatıldıktan sonra tarikatla ilgili faâliyetlerini bırakarak, İstanbul'da; Beyoğlu Ağa, Bâyezid, Fatih ve Eyüp Sultan

⁴⁴⁶İbrahim Baz, *Seyyid Abdülhakim Arvâsî, Sahabeden Günümüze Allah Dostları* (İstanbul: Şule Yay., 1996), 408.

⁴⁴⁷Abdullatif Uyan, *Menkıbelerle İslâm Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul: Berekât Yay., 1983), I:37.

⁴⁴⁸Taha Üçışık, *Seyyid Abdülhakim Arvâsî , Büyük İslâm ve Tasavvuf Önderleri* (İstanbul: Vefa Yay., 1993), 342.

⁴⁴⁹Süleyman Kuku, *Son Halkalar ve Seyyid Abdülhakim Arvâsî'nin Külliyyâtı* (İstanbul: Damra Yay., 2009, I:178.; Ayrıca bkz. Nihat Azamat, "Abdülhakim Arvâsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 01 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1988), 211.

⁴⁵⁰Kuku, *age*, I:176-177.; Ayrıca bkz. Abdullatif Uyan, *Menkıbelerle İslâm Meşhurları Ansiklopedisi*, (İstanbul: Berekât Yay., 1983), I:37.; Nihat Azamat, "Abdülhakim Arvâsî ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 01 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 211

⁴⁵¹Nihat Azamat, "Abdülhakim Arvâsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 01 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 211.

⁴⁵²Sadık Albayrak, *Yürüyenler ve Sürünenler* (İstanbul: Medrese Yay., 1979), 160.

⁴⁵³Vassâf, *Sefîne*, II: 60; Kuku, *age*, 195.

⁴⁵⁴"8 Zilkade 1337/1918 ve 5 Ağustos 1335/1916 târihli "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Süleymâniye Medresesi'nde Münhal olan hadîs-i şerîf dersi müderrisliğine Debreli Fâik Efendi, tasavvuf dersi müderrisliğine Hakkârî ulemâsından Abdülhakim Efendi ta'yin olunmuştur."

Bkz. *Ceride-i İlmîyye*, sayı: 48, 1337, s. 1484. Vassâf, *Sefîne*, II, 60

⁴⁵⁵Hüseyin Hilmi Işık, *Eshâb-ı Kirâm* (İstanbul: Hakikat Kitabevi Yay., 2014), 292.

⁴⁵⁶Osman Gördebil, "Abdülhakim Arvâsî'nin er-Riyazü't-Tasavvufiyye İsimli Eseri (Metin Transkribe ve Tahlil)", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011), 4.

gibi bazı camilerinde vazifelerde bulunmuş⁴⁵⁷ ve evinde sohbetlerine devam etmiştir.⁴⁵⁸ Yaşadığı dönemde birçok insanı etkileyen ve onların manevî yaşantılarına yön veren Arvâsî ismi, günümüz insanı tarafından daha çok Necip Fazıl Kısakürek ve Hüseyin Hilmi Işık gibi isimlerle birlikte anılmaktadır.⁴⁵⁹

Şair, yazar, gazeteci, dergici ve teorisyen olmasının yanı sıra inandıklarını pratikte de yaşayan bir aksiyon adamı olarak nitelendirilebilecek Necip Fazıl; dinî ve tasavvufî bir dünyayla tanışmasını sağlayan kişi olan Abdülhakîm Arvâsî için “irşat edicim(mürşidim),⁴⁶⁰ kurtarıcı,”⁴⁶¹ demektedir. Ve Abdülhakîm Arvâsî 'yi "eşsiz veli"⁴⁶²olarak nitelendirmektedir. Hatta Necip Fazıl, İmam-ı Rabbânî'den aktardığı : “Müridin mürşidine, mürşidin hak olması şartıyla teslimiyeti, ölünün gaslediciye teslimiyeti gibi olmalıdır.”⁴⁶³sözü ile ölümsüzlüğe ulaşmanın yolunun “gassalın elindeki meyyit” gibi, bu tasavvuf ehline itaatten ve bağlılıktan geçtiğini ifade ederek, gerçek hürriyetin de bu kişilere köle olmaktan geçtiğini söylemektedir.⁴⁶⁴

1865-1943 yılları arasında yaşayan Abdülhakim Arvâsî Osmanlı'nın yıkılışına ve Cumhuriyet'in kuruluşuna şahitlik eden son dönem mutasavvıflarındandır.⁴⁶⁵

2.1.3. Abdülhakim el-Hüseyinî

Nakşibendi şeyhi Seyyid Abdülhakim El-Hüseyinî; Şeyh Ahmed-el Haznevî'nin halifelerindedir. Gavs-ı Bilvanisî olarak da tanınan Abdülhakim'in, seyid olduğu için Hüseyinî nisbesiyle anıldığı kaydedilmektedir. 1902'de Siirt'in Baykan İlçesi'nin Kermat Köyü'nde doğmuştur. 1972' de vefâtının ardından Adıyaman'ın Kâhta İlçesi'ne bağlı Menzil Köyü'ne defnedilmiştir.

Dedesinin yönlendirmesiyle 8-14 yaşları arasında Muhammed Diyâuddin Nurşinî'den ders alan Seyyid Abdülhakim El-Hüseyinî, hocasının vefâtından sonra Şeyh Ahmed-el Haznevî'nin tedris halkasına girmiş, ondört sene ders almıştır. İcâzet aldıktan sonra memleketine dönerek irşad faaliyetlerine başlamıştır. Önceleri fazla netice alamasa da Haznevî'nin vefâtından sonra itibar görmüştür. Bitlis ve Siirt'in köyleri'nde ders vermiştir. 25

⁴⁵⁷Uyan, *age*, I, 51.

⁴⁵⁸Necip Fazıl, *Başbuğ Velilerden 33 Altın Sisile* (İstanbul: Büyük Doğu Yay., 1993), 362.

⁴⁵⁹Gördebil, *agt.*, 5.

⁴⁶⁰“Mürşit”, *Arapça “rehber, kılavuz, yol gösteren” anlamındadır.* Bkz.:Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yay., 2005), 263.

⁴⁶¹Ramazan Şanlı, "Necip Fazıl Kısakürek'te Din Duygusu ve Tasavvuf", (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2011), 74.

⁴⁶²Necip Fazıl Kısakürek, *O ve Ben*, (İstanbul: Büyük Doğu Yay., 2009), 112.

⁴⁶³Necip Fazıl Kısakürek, *Batı Tefekkürü ve İslam Tasavvufu* (İstanbul: Büyük Doğu Yay., 2010), 134.

⁴⁶⁴Şanlı, *agt.*, 77.

⁴⁶⁵Nuran Çetin, *Abdülhakim Arvâsî ve Tasavvuf Anlayışı*, erişim 25 Haziran 2017, http://www.tasavvufdersi.net/Makaleler/653202074_33_8.pdf

Mayıs 1972'de Ankara'da vefât etmiş,, Menzil Köyü'ne defnedilmiştir. Vefâtından sonra yerine halîfesi Seyda Seyyid Muhammed Râşid geçmiştir.⁴⁶⁶

2.1.4. Açıkbaş Ömer Efendi (Ömer Şevki Altuniç)

Nakşibendî şeyhidir. Açıkbaş Ömer Efendi (Ömer Şevki Altuniç) 1880 senesinde, Artvin'in Salkım'lı(Tolgum) Köyü'nde doğmuştur. İleri derecede Fransızca bilmektedir. Fransızca ve Edebiyat öğretmenliği yapmıştır. Tayininin Trabzon İdadisi'ne çıkması üzerine, öğretmenlik mesleğinden istifa edip, kardeşi Ahmed Efendi ile sebze komisyonculuğu yapmaya başlamıştır. Zamanla bu işi büyüterek araziler satın aldığı, yarıcılarla (ortakçılar) çalıştığı, öyleki dönemlerinde onlar fiyat vermeden esnafın fiyat belirleyemez duruma geldiği ifade edilmektedir. Hacı Ferhat Efendi ile yolları kesince tasavvufu tanışmıştır.⁴⁶⁷ Bir süre sonra İstanbul'da, Gümüşhânevî Dergâhı postnişini Tekirdağlı Mustafa Feyzi Efendi'den hilafet almıştır. Samsun ve ilçeleri ile Karadeniz nahiyesinde irşâd faaliyetleri yürütmüştür. Tekkeler kapatıldıktan sonra evinde, bağ evinde ve bazı talebelerinin evinde yaptığı haftalık sohbetlerle eğitim vermeye ve mürit yetiştirmeye devam ettirmiştir. Bu nedenle kolluk kuvvetlerince takip edilip, gözetlendiği hatta şehir dışına çıkmasının dahi yasaklandığı ifade edilmektedir.

Halim Hoca, Cemil Hoca, Sulucalı Ali Efendi ile Mustafa Bağışlayıcı, Ömer Efendi'nin meşhur talebeleri arasında sayılmaktadır. Ömer Şevki Efendi 1950'de vefat etmiş, Seyyid Kutbuddin kabristanına defnedilmiştir. Kendisinden sonra irşad faaliyetlerini, Suluca'lı Ali Efendi namıyla bilinen Ali Galip Yücel'in yürüttüğü ifade edilmektedir.⁴⁶⁸

2.1.5. Ahıska Ali Haydar Efendi

Nakşibendî-Hâlidî şeyhidir. İsmet Efendi Dergâhının postnişinidir. Asıl adı Ali Haydar'dır. 1870' te Güneybatı Gürcistan'daki Ahıska'da (Ahaltşe) doğmuştur. 1960'da

⁴⁶⁶Metin Taşkesen, "Seyyid Abdülhakim El-Hüseynî'nin Hayatı ve Tasavvuf Anlayışı", (Yüksek Lisans Tezii Ankara Üniversitesi, 2007), 13-26.; bkz. Ahmet Çağıl-Mehmet İldırar, *Seyyid Abdülhakim El-Hüseynî (Seyyid Abdülhakim El-Hüseynî-i Bilvanisi)* (Menzil: Menzil Kitabevi, 1992), 18-34.; bkz. *Seyyid Abdülhakim El-Hüseynî'nin Hayatı*, erişim 23 Haziran 2017, <https://www.islamalimi.com/seyyid-abdülhakim-el-huseyni-hayati/>

⁴⁶⁷Muhammet Yılmaz-Ali Kumaş, "Trabzon'un Manevi Mimarlarından Hacı Ferhat Efendi'nin Hayatı ve Hizmetleri", Ed.:Şenol Saylan-Betül Saylan, I.Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu (İstanbul: Değişim Yay., 2016), 148.

⁴⁶⁸Mustafa Genç, *Samsun'un Manevi Mimarlarından Açıkbaş Ömer Efendi*, erişim 24 Haziran 2017, <http://www.habergazetesi.com.tr/yazarlar/4597/> bkz: Necdet Yılmaz, *Samsun'un Son Devir Dinamiklerinden Ömer Şevki Efendi; Nâm-ı Diğer Açıkbaş Ömer Efendi, Geçmişten Günümüze Samsun/Canik ve Değerleri*, Ed. Osman Köse (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yay., 2015), 2: 939-944; bkz. *Açıkbaş Ömer Efendi*, erişim 24 Haziran 2017, <http://manevimimarlarimiz.blogspot.com/2012/10/ackbas-omer-efendi.html>

İstanbul'da vefat etmiştir.⁴⁶⁹ İstanbul Beyazıt dersiâmlarından Çarşambalı Hoca Ahmed Efendi'den 1901 yılında icâzet almıştır. Ardından Fâtih Camii'nde dersiâmlık ve bir taraftan müderrislik yapmıştır. 1906'da dönemin şer'i hakimlerini, kadılarını yetiştiren Mekteb-i Nüvvâb'dan (Medresetü'l-Kudât) mezun olmuştur. Fetvahâne'de müsevvidlik, çeşitli medreselerde müderrislik, Te'lif-i Mesâil Heyeti'nde reislik görevlerinde bulunmuştur. 1916-1919 ve 1922-1923 yılları arasında önce muhatap, daha sonra da başmuhatap olarak huzur derslerine⁴⁷⁰ katıldığı da ifade edilmektedir. Medrese öğrencisi iken tasavvufa karşı olan Haydar Efendi, Şeyh Bezzâz Ali Efendi'yle tanışmasının ardından kendisine intisap etmek istemiş, o da İstanbul'da Hacı Ahmed Efendi'ye gitmesini salık vermiştir. Hacı Ahmed Efendi ise onu Topkapı'ya, Ali Efendi'ye göndermiştir. Tarikat silsilesi Ali Efendi, Halil Nûrullah Efendi, Mustafa İsmet Yanyavî ve Abdullah Mekkî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşan Haydar Efendi, 1914'te Ali Rızâ Efendi'nin vefatı üzerine Sultan Selim Camii yakınında bulunan İsmet Efendi Dergâhı'na şeyh olmuştur. Ancak Meclis-i Meşâyih, Tokat mebusu Şeyh Mustafa Hâki Efendi'yi bu göreve tayin etmiştir. Bu durum karşısında Ali Rızâ Efendi'nin Haydar Efendi'yi halife bıraktığını söyleyen müridleri Mustafa Hâki Efendi'nin meşihatını kabul etmemişlerdir.⁴⁷¹ Cumhuriyet'in ilânından sonraki dönemi hapiste ve gözaltında geçiren Haydar Efendi, İskilipli Mehmed Âtuf Efendi ile birlikte İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmıştır. 1 Ağustos 1960 tarihinde Fatih Çarşamba'daki evinde vefat etmiştir. Fâtih dersiâmlarından olup Fâtih Camii hazîresine defnedilmek istendiyse de izin verilmemiştir. Cenaze namazı Yavuz Sultan Selim Camii'nde vasiyeti uyarınca Mahmut Sami Efendi (Ramazanoğlu) tarafından kıldırılmış ve Edirnekapı'da Sakızağacı Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Hasib Efendi, Alvarlı Muhammed Lütü Efendi, Mahmut Sami Ramazanoğlu ve Mehmet Zahit Kotku gibi Hâlidî şeyhlerinden hürmet gören Haydar Efendi'nin Hüsrev Efendi, İstanbul Müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen ve Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'yi sevip takdir

⁴⁶⁹1926'da Ankara İstiklâl Mahkemesi'ndeki sorgulaması sırasında altmış yaşında olduğunu belirtmesi dikkate alınarak 1866'da doğduğu da söylenmektedir. bkz. Cemal Bayak, "Haydar Efendi, Ahıskalı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 17 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 27-28

⁴⁷⁰"Ahıskalı Ali Haydar Efendi'nin 1916 senesinden itibaren her ramazan ayında huzur dersleri (pâdişâh huzûrunda yapılan ilmî ders ve sohbet toplantıları) başmuhataplığı vazifesini yürüttüğü kaydedilmektedir. Bu vazifeyi 1923 senesine, pâdişâhlığın kaldırılma kadar sürdürdüğü söylenmektedir. Dört pâdişâh zamanında bilfiil vazife yaptığı ve bilhassa Sultan İkinci Abdülhamîd Han'ın iltifatlarına mazhar olduğu belirtilmektedir." Ayrıntılı bilgi için bkz. *Ali Haydar Efendi'nin Vefatı*, erişim 24 Haziran 2017, <https://www.ismailaga.org.tr/ali-haydar-efendinin-vefatinin-54-sene-i-devriyesi>

⁴⁷¹Bu arıza ve cevabî metin için bkz. Sadık Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası* (İstanbul: Sebil Yay. 1975), 199-203, vesika 17, 18.

ettiği belirtilmektedir. Silsilesi halifelerinden Mahmut Ustaosmanoğlu tarafından sürdürülmüştür.⁴⁷²

2.1.6. Ahmed Haznevî

Nakşibendî Hâlidî Şeyhidir. Suriye'de yetişmiştir. Babası Mardin ilinin İdil (Hazah) ilçesine bağlı Banihe Köyü'nden Hoca Murâd Efendi'dir. 1887'de Türkiye çok yakın olan Suriye'nin Kamışlı Kazâsı'nın Hızna(Hazne) Köyü'nde doğmuştur. Bu nedenle Haznevî nisbesiyle anılmıştır. Babası Molla Murat, annesi Âmine Hanımdır. Doğum ve ölüm tarihi ile ilgili farklı nakiller olmakla birlikte; 1949'da Suriye'de Kamışlı Kazâsına bağlı Tel Ma'rûf Köyü'nde vefât etmiştir.⁴⁷³

Ahmed-i Haznevî, Diyarbakır Silvan civarında meşhûr müderris Molla Hüseyin Küçük Efendi'den icâzet almıştır. Norşinli Şeyh Abdurrahmân Tâgî'nin halîfesi Hızanlı Şeyh Abdülkâdir Efendi ile Abdurrahmân Tâgî'nin oğlu Muhammed Ziyâüddîn Norşînî ve Silvanlı Molla Hüseyin Efendi'nin sohbetlerinde bulunmuştur. Muhammed Ziyâüddîn(Diyauddin) Norşînî'den de icâzet ve hilâfet almıştır.⁴⁷⁴

Suriye Kamışlı'nın Hazne ve Telma'rûf köylerinde ders okutup pek çok öğrenci yetiştirmiştir.⁴⁷⁵ Adıyaman'ın Kahta İlçesi'ne bağlı Menzil Köyü'nde medfun bulunan Abdülhakîm El- Hüseyînî onun yetiştirdiği zâtların en başında gelmektedir.⁴⁷⁶

2.1.7. Alvarlı Efe

Nakşibendî Hâlidî Şeyhidir. Hâce Muhammed Lütfî (Alvarlı Efe)⁴⁷⁷ 1868'de Erzurum'un Hasankale İlçesi Kındığı Köyü'nde doğmuştur. Babasının Hâce Hüseyin Efendi,

⁴⁷²Cemal Bayak,"Haydar Efendi,Ahıskalı",*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 17 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1998), 27-28.

⁴⁷³Kutbettin Akyüz, "Ahmed el-Haznevî ve Haznevîye Tarikatı", (Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, 2015), 11.

⁴⁷⁴Ramazan Ayvallı vd, "*Ahmed Haznevî*", *Evliyalar Ansiklopedisi-I* (İstanbul: Türkiye Gazetesi Yay., 1992); bkz. Hüsnü Geçer, "Büyük Meşale Şeyh Ahmed el-Haznevî", *İlim ve İrfan Dergisi*, sy. 1/8 (2013): 28-29.; Abdurrahman Candan, "Şeyh Ahmet El-Haznevî'nin Hayatı Ve Fetvalarında Takip Ettiği Metod", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2017): 19-37.

⁴⁷⁵Ali Yurtgezen, *Hacegan Sultanları* (İstanbul:Semerkand Yay., 2013), 18.

⁴⁷⁶Abdurrahman Candan, *a.g.t.* 19-37.; bkz. Muhammed Mu'tez Abdurrahim Haznevî, *Mektubâtü's-Şeyh Ahmet el-Haznevî*,(İstanbul,y.e.y., 2016), 78.bkz. Hüsnü Geçer, "Büyük Meşale Şeyh Ahmed el-Haznevî", *İlim ve İrfan Dergisi*,1/8(2013) ayrıca bkz. *Şeyh Ahmed El Haznevî'nin Hayatı*, erişim 2 Temmuz 2017, <http://www.naksibenditarikati.com/detay.asp?icerikID=21>

⁴⁷⁷"Hâce Muhammed Lütfî Efendi, Efe veya Alvarlı Efe lakaplarıyla meşhurdur. Efe ta'biri, Efendi ünvanından kısaltmadır. Erzurum Bölgesi'nde hâl ve kemâl; ilim ve irfan sahibi insanlara hürmet ve muhabbet ifâdesi olarak, Efe denildiği kaydedilmektedir. Kendilerine Hâce (Hoca) denilmesinin de, ilim sahibi ve Nakşibendî Tarîkati silsilesinin altın halkalarından birisi olmasından kaynaklandığı söylenmektedir." Bkz. Bünyamin Çalık, "Alvarlı Efe Hazretlerinin Ebu'l-Hasan Harakanî'yi Tasvir Eden Gazelinin Yorumu", *Harakani Dergisi*, sy. 2, (2014): 69-82; Ayrıca bkz.*Efe Hazretleri Kimdir?*, erişim 2 Temmuz 2017, <http://efehazretleri.org.tr/efe-hazretleri-kimdir/>

annesinin Hatice Hanım olduğu kaydedilir. Muhtelif kaynaklarda Seyyid olduğu ifade edilmektedir.⁴⁷⁸ Kutbu'l Arifin, Gavsu'l Vasilin lakapları ile de anıldığı ifade edilmektedir.⁴⁷⁹

Hasankale'nin Sivashlı Câmii'ne imamlık yapmıştır. Bitlis'te Hâce Muhammed Pîr-i Küfrevî'ye intisap edip, icazet almıştır. Sırasıyla Erzurum'un Dinarkom Köyü, Yavi Nahiyesi⁴⁸⁰ ve Hasankale'de bulunmuştur. Hasankale Müftülüğü kendisine teklif edildiği halde kabul etmediği, Alvar Köyü halkının ricasıyla oraya giderek uzun yıllar müderrislik yaptığı ve onlarca talebe yetiştirdiği⁴⁸¹ kaydedilen ve 1956 tarihinde vefat eden Hâce Muhammed Lütfi Efendi, Alvar Köyü'nde defnedilmiştir.

Alvarlı Muhammed Lütfi Efendi, vaiz ve mürşit oluşunun yanında, aynı zamanda dinî ve tasavvufî konuları müritlerine Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleriyle anlatan bir şairdir.⁴⁸² Onun Türk milletinin İstiklâl Mücâdelesinde Erzurum ve civarında büyük yararlılıklar göstermiş bir gâzi olduğu da ifade edilmektedir.⁴⁸³

2.1.8. Astarlızade Mehmet Hilmi Efendi

Nakşibendî Hâlidî Şeyhidir. 1876'da Çankırı'da doğmuş, 1962'de vefat etmiştir. Babası İsmail Efendi, annesi Sıddıka Hanım'dır. Tıp okumuştur. Çankırı'daki Mecbur Efendi Medresesi'nde eğitim görüp, icâzet almıştır. Seydişehirli Abdullah Efendi'nin halîfesi Çerkeşli Seyyid Mehmed Hilmi Efendi'ye intisap etmiştir. Şeyhi vefât ettikten sonra Çerkeş'te bulunan dergâhı, Çankırı'daki Büyük Cami'nin yanına taşıdığı ve irşâd faâliyetlerini burada yürüttüğü ifade edilmektedir.⁴⁸⁴

⁴⁷⁸Ayrıntılı bilgi için Bkz.Hâce Muhammed Lutfi, *Hulâsatü'l-hakâyık ve Mektûbât-ı Hâce Muhammed Lutfi*, nşr. Seyfeddin Mazlumoğlu (İstanbul: İrfan Matbaası, 1974), 508-512.; Hâce Muhammed Lutfi, *Hulâsatü'l-hakâyık ve Mektûbât-ı Hâce Muhammed Lutfi*, nşr. Hüseyin Kutlu v.d. (İstanbul 2011, s. 11; Selahattin Kıyıcı, "Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. II, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 552.

⁴⁷⁹Sadi Mazlumoğlu, Kurtuluş'da Alvarlı Efe Hazretleri; *Tarihi Erzurum Dergisi*, Sayı:1 (İstanbul: Erzurumlular Vakfı Yay., İmaj Reklam, 1991), 29-30.

⁴⁸⁰"Rus istilâsı süresince Tercan'ın Yavi Köyü'nde imamlık yaptığı, Ruslar'ın çekilmeye başlamaları ve Ermeniler'in katliama girişmeleri üzerine Yavi ve komşu köylerden topladığı altmış kişilik bir müfrezeyle Ermeniler'e karşı koyduğu kaydedilmektedir. Oyuklu Köyü yakınlarında Ruslar'a ait büyük bir silâh deposunu ele geçirip Haydari Boğazı'ndaki Zergide Köyü'nde Türk ordusuna katıldığı ve ordu ile birlikte Erzurum'a girdiği ve aynı gün babasının şehid düştüğü ifade edilmektedir."

Bkz.:Mazlumoğlu, a.g.e., 29-30.; Ayrıca bkz. *Alvar İmamı Muhammed Lütfi Efe Kimdir?*, erişim 3 Temmuz 2017, <https://www.haberler.com/alvar-imami-alvarli-muhammed-lutfi-efe-kimdir-6859042-haberi/>

⁴⁸¹*Efe Hazretleri Kimdir?*, erişim 2 Temmuz 2017, <http://efehazretleri.org.tr/efe-hazretleri-kimdir/>

⁴⁸²Veyis Değirmençay, "Alvarlı Lütfi Efendi ve Farsça Şiirleri", erişim 05 Temmuz 2017, <https://docplayer.biz.tr/111291119-Alvarli-lutfi-efendi-ve-farsca-siirleri.html>

⁴⁸³Ahmet Ersöz, *Alvarlı Efe Hazretleri* (İzmir: Nil Yay., 1991), 16-18.; Ayrıca bkz. Hüseyin Kutlu, *Hâce Muhammed Lutfi Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri* (İstanbul: Damla Yay., 2006), 39-45.

⁴⁸⁴Ahmet Cahid Haksever, "Çankırı'da Mevlevîler ve Mesnevîhanlar", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.11/22 (2012): 29-46.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Aşkar, *Çankırlı Astarlızade Mehmed Hilmi Efendi* (İstanbul: Kişisel Yay., 2005), 24.

Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş döneminin tam ortasına denk gelen yıllarda yaşamıştır. Yaşadığı dönemde Türk milleti iki büyük savaş yaşamış, yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuş, daha da önemlisi o, bir mutasavvıf olarak Tekke ve Zaviyelerin kapatılmasına şahit olmuştur. Mehmed Hilmi Efendi'nin Nakşibendilik tarikatının Halidiyye kolunun Çankırı'daki son temsilcisi olduğu ifade edilmektedir. Kendi döneminde yaşadığı topluma yön vermiş, birçok talebe yetiştirmiş, Çankırı'nın sevdiği ender şahsiyetlerden birisidir. Kendisini hem manevi hem de dünyevi ilimler açısından yetiştirmiştir. Tıp, astronomi, matematik ve hukuk gibi ilimleri tahsil etmiş. Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce gibi dilleri öğrenmiştir. Kendisine Fransızca bilgisinden dolayı, Fransız Büyükelçiliği tarafından takdir belgesi verilmiştir. Eserleri arasında "Mecmua, İnsan-ı Kâmil Tercümesi ve Mecmuâ-i Yâdigâr-Yâran ve Tâbirnâme-i İhvân" yer almaktadır.⁴⁸⁵

Milli Mücadele yıllarında Mehmet Akifle mektuplaştığı da anlatılan Astarlızade Mehmed Hilmi Efendi, Balcızade Müftü Ata Efendi başkanlığındaki Çankırı Müdafaa-ı Hukuk Teşkilatı'nda aza olarak görev yapmıştır.⁴⁸⁶

2.1.9. Ferşad Efendi

Nakşibendî Hâlidî Şeyhidir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1866 yılında Trabzon'a bağlı Çaykara Kazası'nın Yeşilalan Köyü'nde doğduğu söylenmektedir.⁴⁸⁷ Hacı İbrahim Hakkı Ferşad Efendi, yöresinde Ferşadzâde İbrâhim Hakkı ya da daha çok Ferşad Efendi diye tanınmıştır.

Müderriş Huşolu Numan Efendi'den ders görmüştür. Trabzon ve yöresindeki bazı illerde Vaizlik ve imamlık yapmıştır. Küçük yaşta verdiği vaazlar ve heyecanlı konuşmalarıyla kalabalık cemaatlerin ilgisini çekmiştir. İcâzet alarak gittiği İstanbul'da Ramazan ayında Ayasofya Camii'nde vaazlar vermiştir. Kondulu Yûsuf Şevki Efendi ile Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'yi ziyâret ettiği ifade edilmektedir. Yûsuf Şevki Efendi'den tarikat dersi almasının ardından, Yeşilalan Köyü'nde bir medrese kurarak kırk yıla yakın müderrişlik yaptığı

⁴⁸⁵Cahit Aktaş, "Çankırı Tasavvuf Tarihine Genel Bir Bakış", *Çankırı Belediyesi Dr. Rıfki Kamil Urgan Çankırı Araştırmaları Merkezi*, sy.2 (2011): 51.

⁴⁸⁶Mustafa Aşkar, *age.*,65; bkz. Mustafa Yeşilay, "Milli Mücadele Yıllarında Çankırı", (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2000), 35-39.; bkz. İbrahim Akyol, "*Mehmet Akif Ersoy'un Milli Mücadele Yıllarında Çankırı'ya Gelişi ve Çankırı Vaazı, I.*" Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu, (2008): 410; erişim 05 Temmuz 2017, <https://uam.mehmetakif.edu.tr/mehmetakif/files/sem/8.pdf>

⁴⁸⁷Muhammet Yılmaz-Ali Kumaş, "*Trabzon'un Manevi Mimarlarından Hacı Ferşad Efendi'nin Hayatı ve Hizmetleri*", Ed.:Şenol Saylan-Betül Saylan,I.Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu (İstanbul: Değişim Yay., 2016), 146.; bkz. Yunus Vehbi Yavuz, *Çaykaralı Hacı Hasan Efendi* (İstanbul: Feyiz Yay., 2008), I:174.

ve 300'den fazla öğrenciye icâzet verdiği belirtilmektedir. Of'ta müftülük, Samsun İdâdîsi'nde öğretmenlik yapmıştır. Çeşitli resmî komisyonlarda görevlendirilmiştir. Gümüşhânevî Ahmed Ziyâeddin adına Of, Rize ve Bayburt'ta kurulan vakıf kütüphanelerinin mütevelliliği görevini de yürüttüğü kaydedilmektedir.

Gümüşhânevî Tekkesi'nde postnişin olan İsmâil Necâtî Efendi'den hilâfet almıştır. İsmâil Necâtî Efendi'den sonra Gümüşhânevî Tekkesi'nin postnişinliğine getirilmesine rağmen "şöhret âfettir" diyerek bu görevi istememiştir. Mehmet Zahit (Kotku) Efendi'nin halffelerinden olan torunu Ahmet Ferşat'ın naklettiğine göre, şapka giymenin câiz olmadığına ilişkin fetvasından dolayı celbedilmiştir. 3 Eylül 1929' de vefât etmiş ve Yeşilalan'daki medresesinin yanına defnedilmiştir. Çaykara'da müderris ve müşid Hasan Râmi Yavuz, Of'ta Çalekli Dursun Feyzi Güven, yine Of'ta ünlü kıraat âlimi Mehmet Rüştü Âşıkutlu, Suluova'da daha çok irşâd faaliyetleriyle bilinen kayıbiraderi Ali Yücel, Samsun'da Açıkbaş diye tanınan Ömer Efendi ona mensup olan önemli kişiler arasında yer almaktadır.⁴⁸⁸

2.1.10. İhramcızâde İsmail Hakkı (TOPRAK)

Nakşibendî-Hâlidî şeyhidir. 1844'te Sivas'ın Sarışeyh (Nalbantlarbaşı) mahallesinde doğmuştur. Dedesi İhramcızâde Mehmet Efendi,⁴⁸⁹ babası Hüseyin Hüsnu Bey, annesi Ayşe Hanım'dır. Ailesi, Kâbe örtüsünün bakımı ve değişimi görevini üstlendiği için ataları İhramcıoğlu, Ehramcıoğlu, İhramcızâde, İhramcılar gibi adlarla anılmıştır.⁴⁹⁰ Sivas Adliyesi'nde mülâzımlık, Tokat'ta Düyûn-i Umûmiyye ve Müskirat Memurluğu, Sivas Düyûn-i Umûmiyye'de memurluk, Sivas İnhisar Dairesi'nde memurluk yapan İsmail Hakkı Toprak, 1931 yılında kendi isteğiyle emekliye ayrılmıştır.⁴⁹¹

Tarikat silsilesi Mustafa Takî Sivâsî, Mustafa Hâkî Tokadî vasıtasıyla Nakşibendî-Hâlidîyye'nin kurucusu Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşmaktadır. İhramcızâde İsmail Hakkı Toprak son şeyhi⁴⁹² Takî Efendi'nin vefatından sonra irşâd makamına oturmuştur. Sivas ve çevresinde

⁴⁸⁸Yusuf Şevki Yavuz, "Ferşad Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 12, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 414.; Muhammet Yılmaz - Ali Kumaş, "Trabzon'un Manevi Mimarlarından Hacı Ferşad Efendi'nin Hayatı ve Hizmetleri", Ed.; Şenol Saylan-Betül Saylan, I.Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu (İstanbul: Değişim Yay., 2016), 145-160.

⁴⁸⁹İsmail Hakkı Altuntaş, *Gavs-ül Âzam İhramcızâde Hacı İsmail Hakkı Toprak*, (Nakşî-Hâkî Tarikatı ve İlm-ü Ledün Sırları (İstanbul: Gözde Matbaacılık, 2013), 59.

⁴⁹⁰Buradaki arkadaşları arasında İsmet Bey de (İnönü) vardır.

⁴⁹¹Reşat Öngören, "İsmail Hakkı Toprak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41; (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 264-265.; bkz. İsmail Hakkı Altuntaş, *Gavs-ül Âzam İhramcızâde Hacı İsmail Hakkı Toprak, Nakşî-Hâkî Tarikatı ve İlm-ü Ledün Sırları* (İstanbul: Gözde Matbaacılık, 2013), 59-66.

⁴⁹²"Çocukluğunda Kâdiri şeyhlerinden Mür Ali Baba'nın sohbetlerine katılan İsmail Hakkı, rüşdiyede okuduğu sırada Mekkeli Rifâî şeyhi Seyyid Abdullah el-Hâşimî'ye intisap ederek beş ya da yedi yıl

sayıları 54'ü bulan cami, yol, çeşme vb. eserde çaba ve gayreti olduğu kaydedilmektedir. 2 Ağustos 1969'da vefat etmiş ve Sivas Ulu Cami'nin bahçesinde defnedilmiştir.⁴⁹³

2.1.11. Mahmut Sami Ramazanoğlu

Nakşibendî-Hâlidî şeyhidir. 1892'de Adana'nın Tepebağ Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir.⁴⁹⁴ Babası Müctebâ Bey, annesi Ümmügülsüm Hanım'dır. Dârülfünûn Hukuk Fakültesi'ne hukuk okumuştur. İstanbul'da Kelâmî Dergâhı şeyhi Esad Erbilî'ye intisap ederek hilâfet almıştır. Ardından Adana'ya yerleşerek irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. Tekkeler kapatıldıktan sonra faâliyetlerini daha ziyâde özel sohbetler şeklinde sürdürmüştür. 1950'de ise Adana Ulucami'nde vaaz vermeye başlamıştır. Bir ara Şam'a yerleşmiş burada tasavvuf sohbetlerinde bulunmuştur. Sonrasında İstanbul'a dönmüş, Erenköy Zihnipaşa Cami'nde vaazlar vermiş, öte yandan sohbetlerine ve irşad faaliyetlerine devam etmiştir. 12 Şubat 1984'te Medine'de vefat etmiş ve Cennetü'l-bakî Kabristanı'na defnedilmiştir.

Sohbetlerinde ibadet, edep, tevâzu ve gönül eğitimi üzerinde önemle durduğu anlatılmaktadır. Yaşantısının dinî kurallara uygun olmasına özen gösterdiği belirtilmektedir. Kâdiriyye'den de hilâfeti olduğu için müridlerine Nakşibendî evrâdının yanı sıra Kâdirî evrâdı da telkin ettiği belirtilmektedir. Vefatının ardından sohbet ve irşad hizmetlerini daha çok Musa Topbaş devam ettirmiştir.⁴⁹⁵

2.1.12. Mehmed Zahid Kotku

Nakşibendî-Hâlidî şeyhidir. 1897'de Bursa Pınarbaşı'nda doğmuştur. Babası İbrahim Efendi annesi Sabire Hanım'dır. Dedelerinin Kafkasya'da Şirvan'a bağlı Nuha'dan olduğu, ailesinin ise 1880'de Dağıstan'ın Şeki Kasabası'ndan göçerek Bursa'ya yerleştiği ifade edilmektedir.⁴⁹⁶ Öğrenci iken ipekçilik yapmıştır.⁴⁹⁷ 1920 yılında Gümüşhânevî Tekkesi'nde Dağıstanlı Ömer Ziyâeddin Efendi'ye intisap ettiği kaydedilmektedir.⁴⁹⁸ Hocasının vefatı

hizmetinde bulundu. Ardından şeyhinin izniyle Tokat'a gidip Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Mustafa Hâkî'ye mürid oldu. Onun 1920'de vefatı üzerine yerine geçen Sivashlı Mustafa Takî'nin yanında sülûkünü tamamlayıp hilâfet aldı." b kz. Öngören, agm. 265.

⁴⁹³Hacı Bekir Kızıltoprak, *Mektup* (Darende: Es-Seyyid Osman Hulusi Efendi Vakfı Arşivi, 1999), 5.

⁴⁹⁴Barış Ermiş, "Günümüz Dini Grupların Siyasetle İlişkisi (Altınoluk/ Erenköy Cemaati)", Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2018), 24. b kz. Adem Efe, "Nakşibendiliğin Halidiye Kolu ve Mahmud Sami Ramazanoğlu", (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1994), 52.

⁴⁹⁵Necdet Tosun, "Mahmud Sami Ramazanoğlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 442.; b kz. Ermiş, *agt.*, 24-28.; Ayrıntılı bilgi için ayrıca b kz. Osman Karabulut, *Ârifler Sultanı Ramazanoğlu Mahmud Sami* (Konya: Şems Yay., 1994); b kz. Mustafa Özdamar, *Ramazanoğlu Mahmud Sami Efendi* (İstanbul: Kırk Kandil Yay., 2000)

⁴⁹⁶Gülten Yılmaz, "Mehmet Zahit Kotku'nun Hadislerle Nasihatler-I İsimli Eserindeki Hadislerin Tahriç ve Değerlendirilmesi", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011), 1.

⁴⁹⁷Esad Coşan, "Mehmet Zahit Kotku Üzerine Konuşma" *İslam Mecmuası*, sy. 159 (t.y.) s. 58.

⁴⁹⁸B kz. Binatlı, Yusuf Ziya, "Dağıstani Ömer Ziyâuddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.VII, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007),406.

üzerine postnişin olan Tekirdağlı Mustafa Feyzi Efendi'den seyrü sülûkuna devam edip hilâfet almıştır.

Mehmed Zahid Kotku; tekkelerin kapatılmasından sonra Bursa'ya İzvat Köyü'ne gitmiş, 1946 yılına kadar burada imamlık yapmıştır. Gümüşhânevî'nin halifelerinden Abdulaziz Bekkine'ye 1952 yılında halife olmuştur.⁴⁹⁹ İstanbul'da Zeyrek'teki Ümmü Gülsüm Mescidi ve Fatih'teki İskenderpaşa Cami'nde görev yapmıştır. 1950'lerin nispeten daha cesaret verici atmosferinden de faydalanarak Türkiye'nin her tarafından öğrencilerin geldiği İskender Paşa Cami'ni müritlerini eğittiği mânevî bir medereseye çevirdiği kaydedilmektedir. 13 Kasım 1980'de İstanbul'da vefât etmiş ve Kanûnî Sultan Süleyman Türbesi hazîresine defnedilmiştir.

Râmûzü'l-Ehâdis dersleri, cuma vaazları ve önemli günlerdeki konuşmalarıyla, özel vaaz ve sohbetlerinde dinî konuların yanı sıra, ülkenin ekonomik, politik, kültürel ve sosyal problemlerine dair görüşlerini de ifade etmesi, bilhassa üniversite öğrencilerini cezbetmiştir.⁵⁰⁰ İtibarlı mâli çevreler tarafından desteklenmiştir.⁵⁰¹

Kotku'nun fikirleri tam anlamıyla ancak, 1980'deki vefâtı ile aynı yıla denk gelen ve sosyal hayata devlet müdâhelesinin azalmasına yol açacak olan askerî darbeden sonra uygulanabilmiştir. Müritleri arasında 1980 ve 1990'larda ülkenin yönetiminde önemli makamlarda bulunan, önde gelen akademisyenler ve siyasetçiler mevcuttur.⁵⁰² Örneğin; Anavatan Partisi'nin merhum lideri Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı da yapmış olan Turgut Özal ve daha sonra Milli Selamet Partisi olacak olan Türkiye'de İslami ideoloji ile ilgili ilk siyasi hareketini Kotku'nun desteği ile kuran daha sonra Başbakan da olan Necmettin Erbakan da bunlar arasındadır.⁵⁰³

Tarikat içerisinde Kotku'ya, Ankara Üniversitesi'nde İlahiyat Profesörü ve aynı zamanda damadı olan Esad Coşan (1938-2001) halef olmuştur. 1980'lerde ortaya çıkan yeni ortamda Coşan, İskenderpaşa Cami'ni, modern devlet ve kapitalist pazara sükunetli bir şekilde intibak ettirerek, bir eğitim, ekonomi ve iletişim ağları merkezi haline dönüştürmüştür. Esad Coşan zengin tüccar ve iş adamlarını cezbetmiş ve onların destekleri ile cemiyetin yararı için dini vakıflar ve iktisadi işletmeler meydana getirmiştir. Tarikatın yurt dışında, özellikle de Avustralya'da yayılmasında oldukça aktif faaliyetlerde bulunmuştur.⁵⁰⁴

⁴⁹⁹Weismann, *age.* 290.

⁵⁰⁰Mahmut Esat Coşan, "Mehmet Zahid Kotku", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 26 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 228.

⁵⁰¹Weismann, *age.* 290.

⁵⁰²Weismann, *age.* 291.

⁵⁰³Weismann, *age.* 290-291

⁵⁰⁴Weismann, *age.* 292 bkz. Gülten Yılmaz, *agt.*, 1-4.

2.1.13. Muhammed Esad Erbilî

Nakşibendî-Hâlidî şeyhidir. 1847'de Musul'un Erbil Kasabası'nda doğmuştur.⁵⁰⁵ Dedesi, Hâlid el-Bağdâdî'nin halifesi Hidâyetullah Efendi⁵⁰⁶, babası şeyh Muhammed Said Efendi'dir. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra Hâlidî şeyhi Tâhâ el-Harîrî'ye intisap ederek hilâfet almıştır. Hem baba hem de anne tarafından "Seyyid" olduğu söylenmektedir. Şeyhinin vefatından sonra, onun da emri doğrultusunda irşâd vazifesine başladığı kaydedilmektedir.⁵⁰⁷ Şeyhinin vefatından sonra İstanbul'a gitmiş, sırasıyla, Cağaloğlu Beşir Ağa Dergâhı'nda, Çarşıkapı Molla Pîrî Camii'nde, Fâtih Camii'nde, Beyazıt Camii'nde ders okutup ikamet ettiği kaydedilmektedir. II. Abdülhamid'in damadı Hâlid Paşa tarafından saraya davet edilerek sohbet verdiği ifade edilmektedir. Meclis-i Meşâyih üyeliği yapmıştır. Şehremini'nin Odabaşı Senti'ndeki o dönem şeyhliği Kâdirî meşâyihine ait olan Kelâmî Dergâhı'nın şeyhliğine talip olmuş fakat Kâdirî icâzetnâmesi bulunmadığından önceleri uygun görülmeyen bu isteği Esad Efendi'nin Kâdirî Şeyhi Abdülhamîd er-Rifkânî'den Kâdirî icâzetnâmesi alıp ibrâz etmesinin ardından 1883'te kabul edilmiştir. Bu dergâhta Kâdirî ve Hâlidî âdâb ve erkânı üzere irşâd faaliyyetinde bulunmuştur. Kelâmî Dergâhı şeyhi olduktan sonra tarikatın nüfuz ve nüfusunun artmaya başlamasının ardından II. Abdülhamid onu Erbil'e sürgüne göndermiştir. II. Meşrutiyet'ten sonra Kelâmî Dergâhı'nı genişleterek yeniden inşâ etmiştir. Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin başkanı olduğu Cem'iyet-i Sûfiyye'nin kuruluş çalışmalarının buradan yürütüldüğü söylenmektedir.

Mecmualarda tasavvufî yazılar yazmasının yanında Meclis-i Meşâyih âzâlığı ve reisliği de yapmıştır.⁵⁰⁸ Sultan Mehmed Reşad tarafından Surre Emîni olarak hacca gönderilmiştir. Selimiye Dergâhı'nın meşihâtını da üzerine alarak oğlu Mehmed Ali Efendi'yi vekâleten bu dergâhın şeyhliğine tayin ettirmiştir.

Kelâmî Dergâhı'nda iki hafta misâfir olarak kalan Danimarkalı psikolog Carl Vett'in hâtıraları,⁵⁰⁹ Esad Efendi'nin çevresini ve tekke ortamını yansıtmaları bakımından önemlidir. Tekkeler kapatıldıktan sonra inzivaya çekildiği Erenköy Kazasker'deki evinde sürekli polis gözetimi altında tutulmuştur. Aralık 1930'da Menemen Olayı ile ilgisi olduğu iddia edilerek

⁵⁰⁵Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Bl., no: 2306, c. 2, s. 191.

⁵⁰⁶Vahit Göktaş, "Es'ad Efendi (1847/1931) Ve Tevhid Risâlesi'ndeki Vahdet-i Vücûd Görüşü", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1), sy. 9/21 (2008), 428. bkz. Hasan Kâmil Yılmaz, *Altın Silsile* (İstanbul: Erkam Yay., 1994), 241. Ayrıca bkz. Hasan Kâmil Yılmaz, *M. Es'ad Erbilî*, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları* (İstanbul: Şule Yay., İstanbul 1996), 9: 369.

⁵⁰⁷Vahit Göktaş, "Kelâmî Dergâhı Postnişini Es'ad Efendi (Ö. 1931)'nin Bâyezid Dersiâmlarından Ali Yekta Efendiye Verdiği Nakşî-Kâdirî İcâzetnâme", *Tasavvuf İlmî Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 9 (2002), 267-292.

⁵⁰⁸Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, I: 363-368.

⁵⁰⁹bkz: Carl Vett, *Tekke Günlüğü*, çev.Ercüment Asil, Halil Koç (İstanbul: Elest Yay., 2004)

oğlu Mehmed Ali Efendi ile birlikte Menemen'e götürülüp idam talebiyle yargılanmıştır. Hakkında verilen idam cezası yaşlılığı sebebiyle müebbet hapse çevrilmiştir. Oğlu ise idam edilmiştir. Esad Efendi Menemen'de askerî hastahane'de tedavi görürken 1931 martında vefat etmiştir. Zehirlenilerek öldürüldüğü şeklinde bir kanı vardır. Ailesiye teslim edilmeyen cenazesi resmî makamlarca Menemen'de defnedilmiştir. Mahkeme zabıtları açıklanmadığından Esad Efendi ile oğlu hakkında verilen idam cezasının hangi delillere dayandırıldığı, olayla ilgilerinin olup olmadığının anlaşılacağı kaydedilmektedir. Silsilesi halîfelerinden Mahmut Sami Ramazanoğlu tarafından sürdürülmüştür.⁵¹⁰

2.1.14. Muhammed Kudsi Bozkırî (Memîş Efendi)

Muhammed Kudsi Bozkırî, halk arasında "Memîş Efendi" lakabıyla tanınmaktadır. Hâdimî medrese geleneğine bağlı, bilgi ile şer'î esasları temel alan Nakşî-Hâlidî bir tasavvuf anlayışına öncülük eden bir müderris olarak tanımlanmaktadır. 1784'te Konya Bozkır'a bağlı Aliçerçi Köyü'nde doğmuştur.⁵¹¹ Çocukken aynı kazaya bağlı Karacahisar isimli yerde oturmuştur. İlk tahsilini akrabalarından ve Ebû Said Muhammed Hâdimî'nin de çıraklarından olan Şeyh İbrahim Efendi'den yapmıştır. Daha sonra Şeyh İbrahim Efendi'nin oğlu Muhammed Efendi'den de bazı ilimler tahsil etmiş, bilahare Kayseri, Tarhla (Manisa'da bir nahiyeye), Hadim ve son olarak da Alâiyye'de hadis-i şerif tahsil ederek icâzet almıştır.⁵¹²

Şam'a geçerek Hâlid el-Bağdadî ile görüşmesinin ardından⁵¹³ Karacahisar, Hocaköyü (Bozkır Üçpınar) ve Seydişehir'de dersler vermiş, 1852'de Çavuş'ta vefât etmiştir.⁵¹⁴ Memîş Efendi'nin burada bir camiye bitişik küçük bir türbesi bulunmaktadır. Türbeye üç beş basamak merdivenle çıkılmaktadır. Sade bir oda ve bir sanduka ile kabir taşı mevcuttur.⁵¹⁵ 1866 yılında yaptırılan türbesine⁵¹⁶, Hacı Said Bey'in⁵¹⁷ isteği ile 1896'da caminin kuzey tarafına, Sultan Abdülhamid Han, annesi adına bir şadırvan ilâve edilerek ziyârete açılmıştır. Memîş Efendi, geniş bir kütüphane oluşturmasına rağmen göç zorunluluğu ve sonrasında yaşanan üzücü

⁵¹⁰Hasan Kâmil Yılmaz,"Muhammed Esad Erbili", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), 348-349.

⁵¹¹Mehmet Eminoğlu, *Şeyh Muhammed Kutsi Memîş Efendi Hazretlerinin Tarihçesi* (Konya: Damla Ofset, 2007), 22.; Bkz.: Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, haz: Mahmut Akkuş, Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi Yay., 2006), II: 306; Memîş, *age.* 137.

⁵¹²Eminoğlu, *age.* 23; Vassaf, *age.* 306; Memîş, *age.* 138; Ayrıca bkz.: Seyyid İbrahim Fasih, *Mecd-i Tâlid Tercemesi*, ter.: Turgut Ulusoy, A. Fikri Yavuz, (İstanbul: Uluçınar Yay., 1974), 150.

⁵¹³Eminoğlu, *age.* 33/38.

⁵¹⁴Eminoğlu, *age.* 45,46.; Ayrıca bkz. Ali Çoban, "19. Yüzyıl Osmanlı Şeyhlerinden Bozkırlı Muhammed Bahâeddin Efendi ve "İkâzu'n-Nâimin" Adlı Eserindeki Tasavvuf Anlayışı", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007), 26.

⁵¹⁵Ali Osman Koçkuzu, "Bahâeddin Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. IV (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 50.

⁵¹⁶Çavuş Beldesi, Konya-Seydişehir karayolunun 70. km.sindedir.

⁵¹⁷Sultan II. Abdülhamid'in annesi Valide Sultanın kethüdasıdır.

hadiseler sebebiyle kitapları emânet ettiği kişilerce korunamadığı kaydedilmektedir.⁵¹⁸Muhammed Kutsi Efendi'nin 46 tane halifesi bulunmasına rağmen halife-i mutlakasının büyük oğlu Bahâeddin Efendi olduğu ifade edilmektedir.⁵¹⁹

2.1.15. Muhammed Maşuk Norşinî

Nakşibendî-Halidî şeyhidir. 1906'da Norşin'de doğmuştur. Babası Şeyh Masum, annesi Fatıma Hanım, dedesi Şeyh Abdurrahim, büyükdedesi Şeyh Abdurrahman-i Taği'dir.⁵²⁰

Norşinli Şeyh Muhammed Maşuk ilim tahsilini yine akrabası olan ve Seyda-i Taği'nin halifesi Köse Halife diye meşhur Şeyh Molla Abdullah-i Subaşı'nın oğlu Seyda Şeyh Muhammed Baki'de okuyup icâzetini bu zattan almıştır. Aynı zamanda bu zat Şeyh Ahmed El Haznevi'nin kayınpederidir. Şeyh Muhammed Maşuk ilim icazetini aldıktan sonra kendi medresesini kurmuş ve hayatının sonuna kadar ilim tedrisâtına devam etmiştir. Şeyh Maşuk tasavvufî hayata, Norşin'de irşâd faaliyetlerini devam ettiren Mela-i Mazın lakaplı Şeyh Muhammed Emin'in yanında başlamıştır. Bu zatın 1933'te vefatından sonra onun halifesi olan ve Şeyh Fethullah Verkanîsî'nin oğlu Şeyh Alaaddin-i Ohinî'nin yanına gitmiştir. Şeyh Alaaddin'in "Seyda" ailesinden olduğu için Şeyh Muhammed Maşuk'a fazla hürmet ve ihtimam göstermesinden ötürü sâlikin şeyhten istifadesi az olabilir düşüncesiyle Şeyh Maşuk Suriye'deki Şeyh Ahmed El Haznevî'nin ziyâretine gitmiş ve bir müddet sonra Şeyh Ahmed El Haznevî'ye intisâb etmiştir. Burada altı sene kalıp seyr-i sülûkunu tamamladıktan sonra Şeyh Ahmed El Haznevî'den halîfelik almıştır ve Norşin'deki medresenin yanı sıra tekkenin de başına geçmiştir. İlmî ve tasavvufî irşâda devam edip bulunduğu mekânı tıpkı dedelerinin dönemindeki gibi şöhrete kavuşturmuştur. Vefâtından önce, içerisinde halifelerinden Molla Muhyiddin-i Havilî, Diyarbakır Seyrantepe'de mukim Molla Hüseyin-i Mirahura ve oğlunun da bulunduğu kalabalık bir kafiyle hacca gittiği söylenmektedir. Mekke'ye vardıklarında bir akşam vakti rahatsızlanarak 28 Aralık 1975'te vefat etmiştir. Naaşı vasiyeti üzerine Cennet-ül Mualla'da müminlerin annesi Hazreti Hatice'nin ayakucuna defnedilmiştir.⁵²¹

⁵¹⁸Kadriye Yılmaz, "Muhammed Kutsî El-Bozkırî'ye Ait Bir İstiâre Risalesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 43 (2017), 37-62.; Ayrıca bkz. İsmail Bilgili, Ahmet Çelik, *Muhammed Kudsi El-Bozkırî* (Konya:y.e.y., 2005), 105-133.

⁵¹⁹*Başucunda ki şahidenin birinci yüzünde: "Huve'l-Bâkî Sâkin-i kabri kutbu'l-ârifîn Kudvetü'l-vâsilîn umdetu ehli es-Sahvi ve't-Temkin Şeyh Muhammed Bahâedin Efendi kuddise sirruh Hazretleri Bozkırlı Memiş Efendi namiyle meşhur-i âfâk Şeyh Muhammed Kutsi kuddise sirruh Hazretlerinin Büyük mahdumu ve halife-i mutlakası Şeyh Hasan Kutsi Hazretlerinin damadı âlileri" yazdığı kaydedilmektedir. Bkz.: Çoban, agt. 28.*

⁵²⁰*Şeyh Muhammed Maşuk*, erişim 06 Temmuz 2017, <http://www.kalb-iselim.net/nursin-anasayfa/nursin-alimleri-menu/eyh-muhammed-mauk-ks>

⁵²¹*Şeyh Muhammed Maşuk Norşini*, erişim 06 Temmuz 2017, <http://ahmedhaznevi.net/Islambuyukleri-s.muhammed-masuk-norsini-518.html>

2.1.16. Muhammed Raşid Erol

Nakşibendî - Hâlidî şeyhidir.⁵²² 23 Mart 1930'da Siirt'in Baykan İlçesine bağlı Siyânîs Köyü'nde doğmuştur.⁵²³ Anne ve baba tarafından seyyid olduğu ifade edilmektedir.⁵²⁴ Dedesi Hâlidî şeyhlerinden Şeyh Muhammed, babası Şeyh Abdülhakim Hüseyinî'dir.⁵²⁵ Babası Adıyaman'ın Kâhta ilçesinin Menzil Köyü'ne yerleşerek tarikat faâliyetini burada sürdürmüştür. Mensuplarınca "Seyda Hazretleri" unvanıyla anılan Muhammed Râşid Erol, Menzil, Norşin ve Suriye Medreselerinde eğitim almıştır. İcâzet ve hilâfetini 1968 yılında babasından almıştır. Tarikat silsilesinin babası Abdülhakim Hüseyinî, Ahmed Haznevî, Muhammed Ziyâeddin, Fethullah Verkânîsî, Abdurrahman Tâgî, Sıbgatullah Arvâsî ve Seyyid Tâhâ vasıtasıyla Hâlidîyye tarikatının kurucusu Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaştığı ifade edilmektedir.

Özellikle içki, kumar gibi kötü alışkanlıklarını terk etmek isteyen dinî ve tasavvufî hayata ilgileri zayıf halk kesimleri üzerinde etkili olmuştur. Bu yönüyle yurt içinde ve yurt dışında yaygın bir şöhrat kazanmıştır. Menzil Köyü, özellikle 1975'den itibaren "Sofi" adı verilen müritlerinden ya da "Sofi" adaylarından oluşan ziyaretçilerle dolup taşmıştır.⁵²⁶ 12 Eylül 1980 askerî darbesiyle⁵²⁷ ilân edilen sıkıyönetim sonrası yaşanan tutuklama, yargılama ve zorunlu ikâmet gibi uygulamalardan⁵²⁸ Erol da nasibini almış, şöhratinin büyüklüğü ile askerî makamların endişesine sebep olduğundan Çanakkale'nin Gökçeada İlçesi'nde on sekiz ay mecbûrî ikâmete tâbi tutulmuştur.⁵²⁹ Ardından 1983'te Ankara'ya, 1986'da ise Menzil'e dönmesine izin verilmiştir.⁵³⁰

Weismann'ın ifadesiyle; Nakşibendiyye - Halidiyye Türkiye'nin Kürt nüfusunun yoğun olduğu bölgelerinde, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki yoğun baskılara rağmen, gücünü muhâfaza etmiştir. Tarikat mevcûdiyetini özellikle şeyhlerin geleneği daha yakın olarak takip ettikleri,

⁵²²Abdulcebbar Kavak, "Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidî Tasavvuf Geleneğinin Tarihi Gelişim Süreci", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013), 38.

⁵²³Mustafa Kara, *Günümüz Tasavvuf Hareketleri (1839-2000)* (İstanbul: Dergâh Yay., 2002), 451.

⁵²⁴Nakşibendî, Necmettin b. Muhammed, *Hulâsatü'l-Mevâhib (Altın Silsile)*, haz. İbrahim Tozlu, (İstanbul: Semarkand Yay., 2013), 460.

⁵²⁵Ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Taşkesen, "Seyyid Abdülhakîm el-Hüseyinî'in Hayatı ve Tasavvuf Anlayışı", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 22-30. Taşkesen, *age.*, 16.

⁵²⁶Okan Konuralp, *Babadaglı Gencin İğnesi*, erişim 07 Temmuz 2017,

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/babadagli-gencin-ignesi-menzil-i-bolmeye-yetti-5313189>

⁵²⁷Cengiz Sunay, "12 Eylül Dönemi Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri 1980-1987", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 203-204.

⁵²⁸Nesligül Nihal Olgun, "12 Eylül Askeri Darbesinden Sonra 1980-1985 Yılları Arasında Gözaltı ve Tutuklama Sırasında İşkence Gören Kişilerde Travmatik Stres ve Depresif Belirti Sıklığı, Kişilerin Yasam Kalitelerinin ve İşlevselliklerinin Durumları", (Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2009), 17.

⁵²⁹Weismann, *age.* 296.

⁵³⁰Weismann, *age.* 296.

küçük kasabalarda ve kırsal alanda hissettirmiştir.⁵³¹ Kürt Halidiliğinin ana merkezi Adıyaman yakınlarındaki Menzil Köyü olduğu ifade edilmektedir.⁵³² Temelleri, Abdulhakim Hüseyin'in Suriye'de Şeyh Ahmed el-Haznevi'den tarikat telkini almasından sonra, 1938'de burada bir medrese ve dergâh kurması ile atılmıştır. Onun bu girişimi tarikatı hem Kürtler hem de Türkler arasında yayan oğlu Mehmed Raşid Erol tarafından pekiştirilmiştir.

Müntesipleri tarafından “Seyda”, “Menzil Şeyhi” ve “Sultan Hazretleri” gibi isimlerle anılıp tanınan Muhammed Râşid Erol mensubu olduğu Nakşibendî-Hâlidî tarikatı'nın 1972'den sonra en aktif ve etkin temsilcilerinden biri olmuştur.⁵³³ 22 Ekim 1993'te Ankara'da vefat etmiştir. Namazını kardeşi ve halifesi olan Abdülbâki Efendi kıldırmıştır.⁵³⁴ Menzil Köyü'nde toprağa verilmiştir. Tarikat faâliyetleri kardeşi Abdülbaki Erol ve kendi halifeleri tarafından sürdürülmekteyse de eski canlılığını muhafaza etmediği ifade edilmektedir.⁵³⁵

2.1.17. Mustafa Hâki Efendi

Nakşibendî-Hâlidî Şeyhi olan Mustafa Hâki Efendi, 1855'de Tokat'ın Soğukpınar Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir.⁵³⁶ Tokat Ali Paşa Cami'nde imamlık yapmıştır. 1908'de Tokat Mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmiştir. İstanbul'a Fatih Camii'nde görev yapmıştır. Fatih'te bulunan İsmetullah Dergâhı'nda irşâd görevinde bulunmuştur. Çorumlu Şeyh Mustafa Rûmî'ye intisap etmiş, icâzet ve hilâfet almıştır. Sivaslı Mustafa Tâki Efendi ve İhramcızâde İsmail Hakkı Toprak Efendi, Mustafa Hâki Efendi'nin öğrencileridir. 1917'de İstanbul'da vefât etmiş ve Fatih Camii Hazînesine defnedilmiştir.⁵³⁷

Şiranlı (ikâmet yerine nispetle Çorumlu) Şeyh Hacı Mustafa'nın halifesidir. Çorumlu Şeyh Mustafa Rûmî Medîne'de vefat ettikten sonra mânevî rehber olarak rağbet görmüştür. Mustafa Hâki Efendi aynı zamanda Şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin yeğenidir.⁵³⁸

Sultan Abdulhamid'in son zamanlarında bölge halkının ısrarı üzerine 1908 yılında, Birinci Meşrutiyet'in ilanı sebebiyle yapılan seçimde Tokat Mebusu seçilmiştir.⁵³⁹ Meb'usluk

⁵³¹Weismann, *age.* 295.

⁵³²Weismann, *age.* 295.

⁵³³Salih Özcan, "Seyyid Muhammed Râşid Erol'un Hayatı ve Tasavvufî Etkisi", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, sy.8/2 (2016): 765-784, erişim 19 Ekim 2017, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/266651>

⁵³⁴Selahaddin Kınacı, *Seyda Hazretlerinin Hayatı* (İstanbul: Sey-Tac Yay., 2013), 15.

⁵³⁵Celâl Sahir Erozan, "Muhammed Râşid Erol", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), 305.

⁵³⁶*Tokatlı Seyyid Mustafa Haki Efendi*, erişim 8 Temmuz 2017, <https://hulusiefendivakfi.org.tr/tokatli-seyyid-mustafa-haki-efendi/>

⁵³⁷*Mustafa Haki Efendi*, erişim 9 Temmuz 2017, <http://www.biyografi.net/kisiyrinti.asp?kisiid=3246>

⁵³⁸*Mustafa Haki Efendi Hazretleri*, erişim 9 Temmuz 2017, <http://www.evliyalarimiz.com/mustafa-haki-efendi-hazretleri>

maaşını zarûfî ihtiyaçları dışında, fakirlere ve misâfirlere ikram, infâk şeklinde harcadığı söylenmektedir. Dört yıllık vekilliğin ardından yoğun talebe rağmen tekrar meb'us olmayı kabul etmemiş, İstanbul'a yerleşmiştir. 15 Ocak 1920'de İstanbul'da vefat etmiş ve Fatih Kabristanı'na defnedilmiştir.⁵⁴⁰

2.1.18. Mustafa Tâki Efendi

Nakşibendi Şeyhidir. Ulemâdan Mustafa Tâki⁵⁴¹ Efendi, 1873'te Sivas'ta Çavuş Oğlan mahallesinde doğmuştur.⁵⁴² Mehmet Selim Efendi ile Sâniye Hanım'ın oğludur. Takî Efendi, kitap⁵⁴³ ve makalelerde⁵⁴⁴ babasına nispet edilerek “Selim Efendi Zâde” diye de anılmaktadır.⁵⁴⁵

Sivas ve Hafik'te Sorgu Hakim Yardımcılığı, Adliye Zabıt Kâtibliği, Adliye'de Başkâtiplik ve Mahkeme üyeliği görevlerinde bulunmuştur.⁵⁴⁶ Sivas Sultânîsi'nde öğretmenlik yapmıştır.⁵⁴⁷ Öğretmenlik görevini 22 Nisan 1920'de milletvekili olana kadar sürdürmüştür.⁵⁴⁸ 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışına Sivas Milletvekili olarak katılmıştır. Anadolu'daki birliği için yayınlanan, 153 âlimin imzasını taşıyan Ankara Fetvâsı'nı "Sivas Meb'usu, Ulemâdan Mustafa Tâki" ismiyle imzalamıştır.⁵⁴⁹ Mecliste Şer'iyeye, Evkaf, Adalet, İrşâd, Anayasa, Dilekçe,

⁵³⁹Mustafa Haki Efendinin meb'usluğunun 4 Aralık 1908'den 3 Ocak 1912'ye kadar 4 yıl (49 ay) sürdüğü kaydedilmektedir. İttihatçıların oyları ile mebusluğunun düşürüldüğü ve ardından İstanbul'da gözetim altında tutulduğu ifade edilmektedir. bkz. Mustafa Haki Efendi Hazretleri, age. erişim 9 Temmuz 2017,

⁵⁴⁰Oğlu Mehmet Bahattin Efendi'nin Notlarında Mustafa Haki Efendi, erişim 9 Temmuz 2017,

<https://somuncubaba.net/kultur/oglu-mehmet-bahattin-efendinin-notlarında-mustafa-haki-efendi-k-s/>

⁵⁴¹Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem(1919-1923)* (Ankara: TBMM Vakfı Yay., 1995), III: 890.

⁵⁴²Fatih Çınar, "Milli Mücadelenin ve İlk Meclis'in Manevi Mimarlarından Sivaslı Bir Alim: Mustafa Taki Efendi(D.1873/V.1925)", *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. IX/2 (2005): 169-204. bkz.TBMM Arşiv Belgesi No:1590; bkz.: Hacı Hasan Akyol, *İslam ve Ahlâk* (İstanbul: Yayla Matbaacılık, 1981), 7.; bkz.:Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları* (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1995), I: 70.

⁵⁴³Cemal Ağırman, Mustafa Takî, Efendi, 'Kırk Hadis' Yahut İlm-i Hal-i Siyasi ve İctimai', Adli Eser ve Bazı Hadislere Getirdiği Yorumlar, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.IX/2 (2005): 62.

⁵⁴⁴Örneğin *Sırât-ı Müstekîm* dergisinde yayınlanan bütün yazılarının altında “Sivas'tan Selim Efendi Zâde Mustafa Takî” ekinde imzası vardır. Bkz.Mustafa Takî, Rusya'da İslâm'a Baskı Yapmaya Gerek Duyanlar, *Sırât-ı Müstekîm*, c.6, sayı:156, yıl:1327(M. 1909), s.412-413; İslam'da Cihat, *Sırât-ı Müstekîm*, c.6, sayı: 145, yıl:1327, s.236-237.

⁵⁴⁵Çınar, a.g.m. 171.

⁵⁴⁶Resul Kesenceli, "Mütefekkir Olarak Mustafa Takî Efendi'de Mebus Olmanın Nitelikleri", Somuncu Baba, *Kültür Edebiyat ve Aratırma Dergisi*, sy.7/ 29 (2000): 14.

⁵⁴⁷İsmail Palakoğlu, *Gönüller Sultanı:Es-Seyyid Osman Hulusi Efendi* (Ankara: Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yay., 2004), 90; Kesenceli, age, s.14.

⁵⁴⁸Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, 889.; Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları*, 84.

⁵⁴⁹5 Mayıs 1336 *Hâkimiyet-i Milliye*, No:27., Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Bayram Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Milli Faaliyetler* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988), 97-109.; Bkz.: Mustafa Fehmi Gerçek, *Karacabey'den Ankara'ya* (Ankara: TTK Basımevi, 1982), 22; bkz.: 19 Nisan 1920 Pazartesi, *Öğüt Gazetesi*(Konya); 25 Nisan 1920 Pazar, Numara:44.; bkz.: *Açıksöz Gazetesi*(Kastamonu);

Milli Eğitim komisyonlarında ve Memurîn Muhâkemâtı Tetkik Kurulu'nda çalışmıştır. Soyadı Kanunu'ndan sonra ailesi "Doğruyol" soyadını alan Mustafa Tâki Efendi 1 Ağustos 1925'te Sivas'ta vefât etmiş⁵⁵⁰ ve cenazesi Abdülvabbah Gazi şehir mezarlığına defnedilmiştir.⁵⁵¹

Mustafa Takî Efendi'nin; İhramcızade İsmail Hakkı Toprak,⁵⁵² Mustafa Haki'nin oğlu Bahaeddin Efendi ve Mustafa Takî'nin damadı olan Cizözlü Yusuf Efendi'ye halifelik verdiği kaydedilmektedir.⁵⁵³

2.1.19. Osman Bedreddin Erzurûmî(İmam Efendi)

Nakşibendî-Hâlidî şeyhidir. Osman Bedrüddin Erzurumî, 1858'de Erzurum'da, Abdurrahman Ağa Mahallesi'nde doğmuştur.⁵⁵⁴ Babası Nakşibendi şeyhlerinden Selman-ı Sukutî Efendi, annesi Esmâ Hatun'dur. İmam Efendi diye de tanınmaktadır. Erzurum'da Mehmet Tahir Efendi'den ders almıştır.⁵⁵⁵ Hafız Osman Bedreddin'in hayatının dönüm noktalarından birinin Seyyid Ahmed Meramî ile tanışması olduğu kaydedilmektedir. Seyyid Ahmed Meramî'nin Hafız Osman Bedreddin'in batîni tasavvufî açıdan eğitimini ve irşadını üstlendiği ifade edilmektedir. Hafız Osman Bedreddin'in 1877-1878 Rus harbi sırasında özellikle 8 Kasım 1877 günü sabah namazında okuduğu ezanın, Erzurum'un Rus işgaline karşı direnişinin ilk kıvılcımı olduğu kaydedilmektedir. Sonrasında, savaş sırasında gösterdiği üstün başarılarından dolayı Gazi Ahmed Muhtar Paşa tarafından 28. Alay'ın 3. Tabur imamlığına getirilmiş ve bu tarihten sonra İmam Efendi diye anılmıştır. İmam Efendi, savaş bitiminde

6 Mayıs 1336/1920, bkz.: *İrâde-i Milliye Gazetesi*; Yunus Nadi Abaloğlu, *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve İsyânlar* (İstanbul: Sel Yay., 1955), 46;

⁵⁵⁰Bkz. Fatih Çınar, *a.g.m.*; bkz. *Sivas Mebusu Ulemadan Mustafa Taki*, erişim 10 Temmuz 2017, [http://www.eskieserler.com/Eski/Eserler/Yazar/3314/Mustafa-Taki-Efendi-\(Dogruyol\).asp](http://www.eskieserler.com/Eski/Eserler/Yazar/3314/Mustafa-Taki-Efendi-(Dogruyol).asp)

⁵⁵¹Çınar, *a.g.m.* 171-201. ;bkz. Mithat Doğruyol, "Sivas'ta Yetien Mümtaz Şahsiyetlerden: Hacı Mustafa Takî Efendi", *Revak Dergisi*, sy.12 (1995): 82.

⁵⁵²Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz., Lütfi Alıcı, *İhrâmîcîzâde İsmâil Hakkı Toprak Efendi, EsSeyyid Osman Hulusi Efendi Vakfı* (Ankara: Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, 2001); bkz.:M. Kazım Toprak, *Kitab-ı Gül, İhramcızade İsmail Hakkı Toprak* (Sivas: y.e.y., 2002); bkz.:İsmail Hakkı Altunta, "Nakşibendi Şeyhi İsmâil Hakkı Toprak Efendinin Hayatı, Eserleri Ve Fikirleri", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1992)

⁵⁵³Selçuk Eraydın, "İsmâil Hakkı Toprak", *Es-Seyyid Osman Hulusi Efendi Vakfı, Somuncu Baba Kültür-Edebiyat ve Araştırma Dergisi*, sy. 3/11 (1996): 24.

⁵⁵⁴Mehmet Soysaldı, "*İmam Efendi'nin Öğretilerinde Tasavvufî Yorumlar*", Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu, (2015): 63, erişim 17 Nisan 2018,

http://web.firat.edu.tr/harput/dergi/sempozyum_program.pdf; Ayrıca bkz. İhsan Soysaldı, "*Osman Bedrüddin Erzurumî'nin Tasavvuf Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*", *Tasavvuf Dergisi*, sy. X (2003), X, 274, erişim 13 Şubat 2017, <http://www.tasavvufdergisi.net/OncekiSayilarDetay.aspx?Sayi=10> Bkz.: Enver Türkmen, "Osman Bedrüddin Erzurumî'nin Gülzar-ı Saminî'sinde Bulunan Ayetlerin Tasavvufî Yorumları ve Ruhî'l-Beyan Adlı Tefsirle Karşılaştırılması", (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2007), 6.

⁵⁵⁵Bezîm Belkırat, *Osman Bedreddin Erzurumî (İmam Efendi) Hazretleri ve Tasavvuf Anlayışı*, (Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1999), 9.; Ayrıca bkz. Kasım Tatlıoğlu, "*Bir Mutasavvif Olarak Osman Bedrüddin Erzurumî'nin (1858- 1922) Tasavvuf Düşüncesi Bağlamında "İnsan-ı Kâmil" Anlayışı*", Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu, Elazığ 14-16 Mayıs(2015):109-110.

taburuyla birlikte Diyarbakır'a tayin edildikten sonra gördüğü bir rüya sonrasında Elaziz Palu'ya gelmiş ve orada mukim Nakşibendi şeyhi Seyyid Mahmûd-ı Sâminî ile tanışmış ve daha sonrasında da ona intisap etmiştir. Seyr ü sülûkunu şeyhi Mahmûd-ı Sâminî'nin yanında tamamlayan İmam Efendi şeyhinden icazet aldıktan sonra bir müşid-i kâmil olarak insanları irşâda başlamıştır. 15 yıl boyunca kaldığı Çemişgezek'te yöre insanını ikâz ve irşâd etmeye çalışmıştır. 1909 yılında emekli olduktan sonra önce şeyhi Mahmûd-ı Sâminî'nin yanına daha sonra da onun işaretiyle irşâd görevini devam ettirmek amacıyla Harput'a yerleşmiştir. İmam Efendi, Harput'ta bulunduğu süre içinde, İstanbul'dan Erzurum'a, Keban'dan, Hozat'a kadar oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış olan müritlerini irşâd etmeye çalışmıştır. 1924 yılında vefat eden İmam Efendi'nin mezarı Harput'ta Meteris Kabristanı'ndadır.⁵⁵⁶

2.1.20. Osman Hulusi Daredevî (Darendeli Hulusi Baba)

Nakşibendi-Halidi şeyhidir. Malatya'nın Darende İlçesi'nde doğmuştur. Babası, Hamid-i Veli Cami imamı Seyyid Hatip Hasan Feyzi Efendi, annesi Seyyid İbrahim Taceddin-i Veli evlâdından Fatıma Hanım'dır. İleri derecede Arapça ve Farsça öğrenen Osman Hulusi (Ateş), İhramcızâde İsmail Hakkı Efendi'ye intisap etmiştir. Hem anne hem baba tarafından Seyyid olduğu ifade edilmektedir. 1945'ten 1987'ye kadar Şeyh Hamid-i Velî Cami'nde imam ve hatiplik yapmasının yanında marangozluk, ciltçilik, hakkaklıkla da meşgul olmuştur. Tarikat silsilesinin İhramcızâde İsmail Hakkı, Hacı Ahmed Niksarî, Mustafa Hakî Tokâdî, Halil Hamdi Tokâdî, Mustafa Çorumî, Yahya Dağistânî, Abdullah Mekkî vasıtasıyla Nakşibendiyye-Halidiyye'nin kurucusu Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaştığı kaydedilmektedir.

Müntesipleri 1986 yılında kurulan "Osman Hulûsi Efendi Vakfı" isimli bir vakıf etrafında 'Her canlıya hizmet' şiarıyla toplanmışlardır. Osman Hulûsi Efendi aynı zamanda Dîvân şiirinin 20. yüzyıldaki temsilcilerinden, mutasavvıf ve şairdir. İrşad vazifesi yanında sosyal faaliyetleri ve yaptırdığı eserlerle de tanınmaktadır.

Kurduğu derneklerle Dârende'de cami, kütüphane, Kur'an kursu, okul, fakülte gibi kurumların yapılmasına öncülük etmiştir.

14 Haziran 1990 tarihinde vefat etmiştir. Cenazesi evlâdı H. Hamidettin Ateş Efendi tarafından kıldırılan namazın ardından Somuncu Baba Külliyesi Şeyh Hamid-i Veli Cami hazîresine defnedilmiştir.⁵⁵⁷

⁵⁵⁶Şener Demirel, "Osman Bedreddin-i Erzurûmî (İmam Efendi) 'nin Mektuplarında Müritlerine Öğütler", Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi 51 Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu, Elazığ 14-16 Mayıs (2015): 51-52.

⁵⁵⁷DİA "Osman Hulusi Efendi", erişim tarihi 15 Mart 2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hulusi-efendi-osman>

2.1.21. Said-i Nursi

Nurculuk hareketinin kurucusu olan bir Nakşibendidir. Son yüzyılın en çok dikkat çeken isimlerinden birisi olan Said-i Nursî; seksen yedi yıllık hayatı romanlara ve filmlere konu olmuş, mücadelesi, mefkûresi, maruz kaldığı sıkıntılar neşrettiği eserler ve bu eserler etrafında teşekkül eden cemaatiyle devamlı toplum gündeminde olmuştur.⁵⁵⁸ 1878 yılında Bitlis'in Hizan İlçesi'ne bağlı Nurs Köyü'nde doğmuştur.⁵⁵⁹ Osmanlı Devleti'nde taşra sayılan bir bölgede büyümüş ve eğitimini Türkiye'nin doğu vilayetlerinde tamamlamıştır.⁵⁶⁰ Babası sûfi Mirza Efendi, annesi Nûriye Hanım'dır. 1892'de Doğubayazıt'ta Şeyh Muhammed'den icâzet almıştır. İcâzet aldıktan sonra Siirt'te Molla Fethullah Efendi ile görüştüğü, imtihâna tabi tutulduğu, soruların hepsini doğru cevaplandırması üzerine hâfızası ve zekâsı ile meşhur Bedüzzaman el-Hemedânî'ye atfen kendisine Bedüzzaman lâkabının verildiği nakledilmektedir.⁵⁶¹

Eserlerindeki mânevî ilhâmın Abdulkadir Geylânî ve İmam Rabbânî'nin mânevî etkisi altında olduğunu ifade etmektedir. Kendisini aynı zamanda Mevlâna Hâlid-i Bağdâdî'nin vârisi olarak görmüş; 1940'ta, Mevlâna Hâlid-i Bağdâdî'nin halifelerinden birisine hediye ettiği cübbeyi teslim almak ve giymekten iftihar etmiştir. İmam-ı Rabbânî ve Hâlid-i Bağdâdî vâsıtası ile kendisini yeni izah metodları ve ikna vâsıtalarını kullanma vazifesini ekleyeceği Nakşibendî dinî tecdîd geleneğine bağlamıştır. Bununla birlikte yeni izah metodları ve ikna vâsıtalarını kullanma vazifesini yerine getirecek olanın kendisi değil de Risâle-i Nur olduğu konusunda ısrar etmiştir.⁵⁶² Said Nursî kendisinden sonra halife bırakmamıştır. 1960'ta vefatının ardından cesedi mezarından çıkartılarak bilinmeyen bir yerde yeniden defnedilmiştir.⁵⁶³

2.1.22. Süleyman Hilmi Tunahan

Nakşibendî-Müceddidî şeyhidir. Bulgaristan Silistre'nin Hezargrad (Razgrad) Kasabası'nın Ferhatlar Köyü'nde doğmuştur. Babası Hocasâde Osman Fevzi Efendi, dedesi Kaymak Hâfiz namıyla meşhur Mahmud Efendi'dir. Aile Hocasâdeler olarak tanınmaktadır. Soylarının Fâtihten Sultan Mehmed'in, kız kardeşiyle evlendirip Tuna bölgesine yönetici (Tuna Hanı) olarak gönderdiği Seyyid İdris Bey'e dayandığı kabul edilmektedir. Soyadı kanunundan

⁵⁵⁸Mehmet Gökteş, "Said Nursi'nin Mesnevi-i Nuriye Eserinde İnsan Algısı", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. III (2016): 135-146.

⁵⁵⁹"Said-i Nursî", "Molla Said-i Meşhur", "Said-i Kürdî" gibi isimlerle de anılmaktadır.

⁵⁶⁰Tuğba Nur Özbey, "Bir Sivil İtaatsizlik Örneği Olarak Bedüzzaman Said Nursi'de Müspet Hareket Metodu", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2016), 98.

⁵⁶¹Alparslan Açıkgenç, "Said Nursi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.35 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 565-572. ;Ayrıca bkz. Said Nursi, *Bedüzzaman Said Nursi Kimdir, Lemalar* (İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 1999), 24.

⁵⁶²Weismann, *age.* 299.

⁵⁶³Weismann, *age.* 298.

sonra Tunahan soyadını almış, üç yaşında ölen oğlu Fâruk'tan dolayı Ebülfâruk künyesiyle de tanınmıştır.⁵⁶⁴

1913'te İstanbul Fâtih'te Hâfız Ahmed Paşa Medresesi dersiâmlarından Bafralı Ahmed Hamdi Efendi'nin icâzet almıştır. 1914'te Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'nin dört yıllık âlf kısmını ve 1919'da Medresetü'l-Mütehassısîn'in tefsir-hadis bölümüne birincilikle bitirmiştir. Ardından Medresetü'l-Kudât'tan(Hukuk Fakültesi) mezun olmuştur. 1918'de İstanbul müderrisliği ruûsu ve dersiâmlık, Diyânet İşleri Reisliği'nde vâizlik yapmıştır. 1920'de Bulgaristan vatandaşlığından Osmanlı vatandaşlığına geçmiştir.⁵⁶⁵ İlk zamanlar Doğanlılar, Aziz Mahmud Hüdâyi, Yağkapanı gibi İstanbul'un nispeten küçük camilerinde vaaz etmiş; ardından Şehzadebaşı, Süleymaniye, Sultan Ahmed, Beyazıt gibi camilerde yankı uyandıran vaazlarıyla çevresini genişletmiştir.

Cami odalarında ve evlerin bodrum katlarında ders halkaları oluşturması üzerine 1939'da Emniyet Müdürlüğü'nde "tabutluk" diye anılan nezârethânedede üç gün işkenceye tâbi tutulmuştur. 1943'te İçişleri Bakanlığının vâizlik belgesini elinden aldığı söylenmektedir. 1944'te tabutluklarda sekiz gün daha işkence görüp sonrasında kefâletle serbest bırakıldığı belirtilmektedir. 24 Mart 1950 tarihinde tekrar vâizlik izni aldığı kaydedilmektedir. 1957'de Bursa Ulu Camii'nde Kütahya Tavşanlı'dan Âkif Efendi adlı bir şahsın taraftarları kılıçla ortaya atılıp mehdilik gösterisi yapınca, Süleyman Efendi, Kütahya Emniyet Müdürlüğü'ndeki işkenceli sorgunun ardından tutuklanmıştır. Elli dokuz gün sonra idam talebiyle hâkim karşısına çıkarılsa da 29 Ağustos'ta kefâletle serbest bırakılmış ve 8 Kasım'da beraat etmiştir.

Talebelerinin Diyânet İşleri Başkanlığı'nda müftü, vâiz, imam ve Kur'an Kursu hocası olmalarını sağlamıştır.⁵⁶⁶ İmam-Hatip okullarını yetersiz görmüş ve uzun süre bu kurumlara karşı olumsuz tavır sergilemiştir. Kur'an-ı Kerim'in kısa sürede öğrenilmesini sağlamak üzere yazdığı "Kur'an Harf ve Harekeleri: Kur'ân-ı Kerîmi En Kısa Zamanda Okumayı Öğreten Yepyeni Bir Tertip ve Usul" adlı birkaç sayfalık elif cüzünün dışında basılmış bir eseri bulunmamaktadır. 16 Eylül 1959 tarihinde vefâtının ardından Fâtih Cami hazîresine defnedilmek istendiyse de, Hükümetten olumlu cevap alınamadığından Karacaahmet Mezarlığı'nda gömülmüştür.⁵⁶⁷

⁵⁶⁴Reşat Öngören,"Süleyman Hilmi Tunahan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.41 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 375.

⁵⁶⁵Mustafa Aydın, *Süleymancılık, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, Ed.: Yasin Aktay, (İstanbul: İletişim Yay., 2004), 315. ;bkz. Öngören, *agm.* 377.

⁵⁶⁶Mehmet Ali Kirman, "Süleymancılık": Ortaya Çıkışı, Gelişim Evreleri ve Günümüzdeki Durumu", *Demokrasi Platformu*, sy. 2 /6 (2006): 152-153.

⁵⁶⁷Öngören, *agm.* 377.

2.1.23. Tâhâ el-Hakkârî

Seyyid Tâhâ el-Hakkârî,⁵⁶⁸ Nakşibendi-Hâlidî şeyhidir.⁵⁶⁹ Doğum tarihi bilinmeyen Seyyid Tâhâ, 1853'te 63 yaşındayken Hakkârî'nin Şemdinli İlçesi'ne bağlı Nehrî Köyü'nde vefat etmiştir.⁵⁷⁰ "Şihabuddin", "İmaduddin", "Kutbu'l-irşad" gibi lakaplarla da anılan Şeyh,⁵⁷¹ Havalide Şeyh-i Büzürk (Büyük Şeyh)olarak da bilinmektedir. İlk tahsiline babası Molla Ahmed b. Salih'in⁵⁷²yanında başlamıştır.⁵⁷³

Mevlânâ Hâlid Bağdadî'nin talebelerindendir. Şemdinli'de yaşamıştır. Abdülkâdir Geylânî'nin de bir ara Hakkârî'de yaşadığı ifade edilmektedir. Seyyid Tâhâ, Abdülkâdir Geylânî'nin torunlarındanır. Seyyid Tâhâ, Nehrî müderrislerinden amcası Seyyid Abdullah Şemdinî'nin yönlendirmesi ile Nakşî şeyhi Mevlânâ Hâlid'e intisab edip, icazet ve hilâfet almıştır. İran sınırında bir yerleşim yeri olan Berdesûr'da Medrese ve tekke kurmuştur. 1813'te amcası Seyyid Abdullah'ın vefatından sonra geldiği Nehrî'de 40 sene talebe yetiştirmiştir. Hakkârî ve Kuzey Irak'ta hâlâ büyük hürmetle anılan Seyyid Tâhâ, Nehrî'ye geldikten sonra, çatışma hâlindeki aşiretleri barıştırmış, Osmanlı tâbiyeti altında, Urmiye'den Van'a kadar uzanan mıntıkada tesiri hissedilen bir hâkimiyet kurmuştur.

Kardeşi Salih Nehrî'den başka, Sıbgatullah Hizânî, Fehim Arvasî, Muhammed Küfrevî, Halife Kûse, Resul Sibkî ve Abdüsselâm Barzânî meşhur halifelerindendir. Adı geçenlerden Abdüsselâm Barzânî'nin, Mesud Barzânî'nin dedesi olduğu kaydedilmektedir. Seyyid Fehim, Abdülhakîm Arvasî'nin hocasıdır. Sıbgatullah Hizânî, önde gelen talebesi Abdurrahman Tâgî vasıtasıyla, yakın zamana kadar Norşin'den Menzil'e, Erzincan'dan Erzurum'a dek Şark'ta faâliyet gösteren Nakşî tekkelerinin çoğunun üstâdı sayılmaktadır. Alvarlı Efe'den, Esad Erbilî'ye kadar nice şeyhler, silsilelerini Seyyid Tâhâ'ya nisbet etmektedirler. Hilmi Işık tarafından yenilen kabrinin ise Nehrî'deki aile kabristanında olduğu ifade edilmektedir.⁵⁷⁴

⁵⁶⁸"İsmi kaynaklarda Seyyid Tâhâ el-Hakkârî veya Tâhâ el-Hakkârî şeklinde geçtiği gibi, es-Seyyid Tâhâ el-Hakkârî, Şeyh Seyyid Tâhâ Keylânî, Seyyid Tâhâ en-Nehrî, Seyyid Tâhâ el-Hâlidî en-Nakşibendi nispetiyle de ifade edilmektedir." Ayrıntılı bilgi için bkz. El-Haydari es-Seyyid İbrahim Fasih, *el-Mecdu't-Tâlid fi Menakibi's-Şeyh Hâlid*, haz.: Yakup Çiçek (İstanbul: y.e.y., 2004), 229.

⁵⁶⁹Nihat Azamat, "Abdülhakim Arvasî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.I (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 211.

⁵⁷⁰Hüseyin Kutlu, *Hâce Muhammed Lutfî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri* (İstanbul: Efe Hazretleri Vakfı Yay., 2006), 54-57.

⁵⁷¹Zeki Tan, "Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin Talebelerinden Seyyid Tâhâ el-Hakkârî", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 3(2013): 100.

⁵⁷²Kutlu, *age.* 54, 57.

⁵⁷³Abdurrahman Memiş, *Hâlid-i Bağdadî ve Anadolu'da Hâlidilik* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2000), 146-147.

⁵⁷⁴Şemdinli'nin Öteki Yüzü, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=631>

2.2. İKTİDARLARA KARŞI NAKŞİBENDİ PROTESTO, MUHALEFET VE ÇATIŞMA POTANSİYELİ

Hem vahiy yoluyla gelen dinlerde, hem de mitolojik, pagan ya da seküler dinlerde dinler tarihinin aynı zamanda siyâsî tarihin de bir parçası olduğu kaydedilir.⁵⁷⁵ Modern siyâsetin, dinler tarihinden bir kesit olduğu ve son iki yüzyıllık tarih incelendiğinde büyük bölümüne şekil veren önemli ayaklanmaların genelde inanç tarihine ait olaylar olduğu ifade edilir.⁵⁷⁶

Tarihler dönemleri, sınırlar ülkeleri birbirinden ayırabilir ama kederleri ayıramaz. Dünyanın neresinde hangi kültür içinde yaşıyor olursa olsun, insanın dertleri benzerdir. Bazı insanlar zengin bazıları fakirdir; kimileri hasta kimileri sağlıklıdır; bilgili insanlar da vardır cahiller de; ancak bir kedere sahip olmayan tek bir kişi bile yoktur. Buradan hareketle, kederler ve tesellilerin evrensel olduğu, insanlığın müşterek malı ve meselesi olduğu kaydedilir. Bütün insanları kaynaştıracak, kardeşliği hatırlatacak, dünyadaki çatışmaları dindirecek olan sırlı gücün de her şeye rağmen; keder, musibet ve teselli kavramlarında aranması gerektiği ifade edilir.⁵⁷⁷

Tasavvuf ve tarikatlar genellikle insanların menevî huzur ve teselli aradıkları yerler olmuştur. Bu nedenle tasavvufun genelde ictimâî yapılarla uzlaşa sağladığı ileri sürülmektedir. Şehvet düşkünlüğü, hırs, yalancılık, iftira, güveni kötüye kullanma gibi kötü hasletlerle tasavvufi derinliklerinden uzaklaşanlar çoğu dönem çoğu yerde görülmekle birlikte tasavvuf özünde bir nefis terbiyesi ve ahlak ilmi olarak tezâhür etmiştir. Ülken, Tasavvufî cereyanların muhtelif devirlerde devletle beraber veya devletin dışında bir nevi teşkilât ve inzibat âmili olduğu gibi, bazen de bilâkis mevcut teşkilâtlara muhâlif hareketleri de körüklediğini ifade eder. Onların bu anarşik ve muhalif potansiyellerinin bilhassa medrese ile karşılaştıkları veya hâkim kuvvetler tarafından müsâmaha ile karşılanmadıkları zaman bârizleştiğini de ekler. Akıldan ziyâde hisse hitap eden tasavvufun, halkın yönlendirilmesini de kolaylaştırdığını söyler.⁵⁷⁸

Dinî ve seküler yapıların birey davranışları üzerinde coşturucu bir etkisi vardır. Bu yapılar içerisindeki insanlar çoğu zaman kendinden geçerler ve benliklerinden uzaklaşırlar. Kalabalıkta ortaya çıkan ve dizginlenemeyen vahşi hırslar, kalabalık dağılıp duygular normale

⁵⁷⁵Ramazan Kurtoğlu, *Din ve Küresel Ekomomi-Politik-Sosyalizm, Neoliberalim ve "Siyasal İslam"da Ahir Zaman ve Kurtuluş, Küresel Dönüştürme Stratejisinde Hollywood Filmleri, Asimetrik Savaşlar ve Terörizm* (İstanbul: Destek Yay., 2017), 33.

⁵⁷⁶John Gray, *Kara Ayin-Apokaliptik Din ve Ütopyanın Ölümü*, çev.: Bahar Tırnakçı, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2013), 1.

⁵⁷⁷Mecit Ömür Öztürk, *Dervişin Teselli Koleksiyonu -Doğu'dan Batı'dan 99 Teselli* (İstanbul: HayyGrup Yay., 2017), 11.

⁵⁷⁸Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler* (Ankara: Doğu Batı Yay., 2017), 449.

döndüğünde ve durup düşünüldüğünde kişilerin kendilerini bile şaşırır.⁵⁷⁹ Kitle psikolojisi üzerine çalışan Gustave Le Bon de, kalabalıkta duyguların abartıldığını, olaylardaki detayların önemini yitirdiğini, şiddetin arttığını ve davranışlara aklın değil grubun hâkim olduğunu belirtmiştir.⁵⁸⁰

Siyâsî, tarihî ve sosyolojik açılardan ele alındığında tasavvuf ve tarikatlar Türk siyâset düşüncesinin de, Türk siyâsî hayatının da teşekkülünde belirleyici ve baskın bir öge olmuşlardır. Bu anlamda; siyâsîlerden bürokratlara, âlimlerden tüccarlara, çiftçilerden zanaâtçılara kadar pek çok farklı kesimi bir araya getirmiş olan Nakşibendilik de muhtemelen bu özelliği sebebiyle Türk siyâsetinde köklü bir etki bırakmıştır.

Kara; şeyh ve müşidlerin etrafında mürîd ve tâliplerin halkalanmasında bağlanma psikolojisinin de tesiri olduğunu belirtir. Mistik hareketlerde bağlanma konusunun genellikle "eksiklik, zaaf ve günah içinde ne yapacağını bilemeyen kişinin manen daha üstün ve faziletli bir şahsa teslim olması ve kendisini terbiye etmesi" şeklinde anlaşıldığını söyler. Tasavvufî tarikatlara intisap edenler arasında da bu psikolojiyi yaşayanların bulunmasının tabîi olduğunu fakat bütün intisapların bu noktadan hareketle çözülemeyeceğini ifade eder. Çünkü tarikatlara giren kişilerin ruhî hâlleri çok değişiktir. Bir acz ve günahkârlık psikolojisine girmeden mutmain olarak dergâha gelen, müşidin sohbetlerinden müstefid olmak, gönül huzuru bulmak ve kemâle ermek için müşidlere koşan insanlar da çoktur.⁵⁸¹

Sevginin, bağlanmanın, aşkın mantığı yoktur. Bu tarz bağlanma müşidin feyzinden faydalanma, tavsiyelere uyma ve istenilen hedefe gitmek açısından çok müspet olabileceği gibi, yetersiz kişilerin ellerinde bulunan bu tip bir enerji kaynağı da her şeyi yakıp yıkabilecek bir gücü ifade eder, etmiştir de.⁵⁸²

Bardakoğlu, tasavvufî düşüncenin İslâmî yaşayışa güçlü bir derinlik kazandırdığını, Doğu'nun kadim mirasına gizemli kanallar açtığını, ancak bir zaman sonra tarikat hiyerarşisinin halk üzerinde otorite tesis etmek için kullandığını söylemektedir.⁵⁸³

Demek ki, Fuller'in de dediği gibi siyâsî güçlerle ilişki içerisine giren dinî yapılar kaçınılmaz olarak ruhunu, yani mânevî boyutunu kaybeder. Tarihte pek çok yerde toprak,

⁵⁷⁹Selman Yılmaz, "Millî Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi", Ankara Üniv. İlahiyat Fak. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, sy.5/4 (2016), 1165.

⁵⁸⁰Yılmaz, *a.g.m.* 1165.

⁵⁸¹Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Degah Yay., 1998), 198-199.

⁵⁸²Kara, *age.* 199.

⁵⁸³Ali Bardakoğlu, *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, haz. Ahmet Baydar (İstanbul: Kuramer Yay., 2017), 30.

egemenlik, siyâsî nüfûz, siyâsî gündem ve toplumun varlığını korumak adına yapılan sayısız kanlı mücâdelede sürekli olarak dinin kullanıldığı ifade edilmektedir.⁵⁸⁴

Her birey, aile, sülâle, bölge, etnik köken, milliyet, din, cinsiyet, sınıf, gelir, meslek, uğraş gibi birden fazla kimliğe sahiptir. İç içe geçmiş bu çeşitli kimlikler yerine göre ön veya arka plana geçmektedir.⁵⁸⁵ Öne çıkan her hangi bir kimlik bazen insanları müntesibi olduğu yapıların kalabalıkları içerisinde yanlıgilara, yanlışlara hatta ihanete varan sonlara sürükleyebilmektedir.⁵⁸⁶ Osmanlı merkezinden gelen otoriteye bağlılık teleplerine kırsal kesimin, özellikle bazı tasavvufî çevrelerin dinî ve mistik değerleri bayraklaştırmak suretiyle verdiği protestocu tepkiyi doğru bir şekilde izah etmek⁵⁸⁷ için bu gerçeği de göz önünde bulundurmakta fayda vardır.

Zaman zaman sert mücâdeleler ve ayaklanmalar yaşansa da tarikatların genellikle çözüm odaklı tavır sergilediği görülmektedir. Esas gayeleri insanları iyi bir Müslüman olarak yaşamaya çağırmaktır. Ulaştıkları ve yaşadıkları bölgenin, hemen hemen her seviyeden insanıyla iyi ilişkiler kurdukları, böylece düşünce ve hareketlerinin etki alanını genişletme hususunda başarılı bir performans sergiledikleri söylenebilir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında da, uzun süren savaşlar, yenilgilerin halkta yarattığı bıkkınlık ve yokluk gibi faktörler devleti bu yapılarla karşı karşıya getirmiş ve iç isyanlara sebep olmuştur. Asker kaçağı sayısının artması, Padişaha-Halifeye olan dinî ve geleneksel bağlıların Millî Mücadele'ye karşı kışkırtıcılık yapması, çetelerin veya Kuva-yı Milliye'nin yiyecek, giyecek, para ve ihtiyacı konusunda halka verdiği yük, yargısız cezalandırmalar, işgalci güçlerin (özellikle İngilizler) Anadolu halkının, etnik ve mezhepsel farklarını ön plâna çıkaran propagandaları ve kışkırtmaları ile Millî Mücâdele'yi engellenme çalışmaları da isyanların sebepleri arasındadır.⁵⁸⁸

Tarhan'ın ifadesiyle; nasıl ki bir insanın duygularıyla fikirleri kavga ettiğinde şizofren oluyorsa, çeşitli kültürel kimlikler birbiriyle kavga ettiğinde de toplumsal şizofreni ortaya çıkmaktadır.⁵⁸⁹ Unutulmamalıdır ki bu topraklarda hainlik ve ihanet her dönem olmuştur. Fakat çok şükür ki; kahramanlık da bu milletin yeryüzündeki şîândır. Doğan'ın da dediği gibi hainler ihanet için, düşmanlar düşmanlık için doğmuştur. Kahramanlar ise kahramanlık göstermek için

⁵⁸⁴Graham E.Fuller, *İslamsız Dünya*, çev. Hasan Kaya (İstanbul: Profil Yay., 2016), 23.

⁵⁸⁵Age. 276.

⁵⁸⁶M.Esad Coşan, *İslam Dergisi Başmakaleleri, "Hakka Davet-Temmuz 1984"* (İstanbul: Server İletişim Yay., 2007), 45.

⁵⁸⁷Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, 88.

⁵⁸⁸Kemal Çelik, "Millî Mücadele'de İç İsyenlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri " *Ankara Üniversitesi Türk İnkulâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 40 (2007): 569-613.

⁵⁸⁹Nevzat Tarhan, *Toplum Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yay., 2013), 40.

vardır. Hainler sürekli ihanet eder, kahramanlar da gerekirse yemez içmez, haydarâne celâdetleriyle onları bertaraf edip vatani ve milleti kurtarırlar.⁵⁹⁰

İşte bizde bu bölümde yayılımının genişliği ve müntesiplerinin çokluğu bakımından İslâm dünyasında hâlen yaşayan tarikatlar arasında ilk sırada gelen Nakşibendîlik ile organik bağı ya da gönül bağı olanların dahil bulunan vakalar, isyanlar, ayaklanmalar gibi tarikatı devletle karşı karşıya getiren çatışmalara yer vereceğiz.

2.2.1. 31 Mart Vakası (1909)

İsyan, 13 Nisan 1909'da, Rûmi 31 Mart 1325 tarihinde meydana geldiği için 31 Mart Vak'ası olarak anılmaktadır. II. Meşrutiyet Devri'nin en önemli olayıdır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Meşrutiyet'in ilânındaki rolünden dolayı başlangıçta halk arasında ciddi itibar kazanmış olsa da zaman içerisinde cemiyetten şikâyetler duyulur olmuştur.⁵⁹¹ İnsanlar "İstibdadın birinden kurtulduk diğerine tutulduk." sözünü kullanır olmuş, halk İttihatçıların kimseye hesap vermeyen, sert tavrından rahatsız olmaya başlamıştır.⁵⁹² Sebep ve sonuçları itibarıyla tarihî öneme sahip olan 31 Mart Vak'ası, aynı zamanda tarihe ilk "irticâî" isyan olarak da geçmiş, 33 yıllık iktidar döneminden sonra tahttan indirilen II. Abdülhamid'in, Selanik'e sürgüne gönderilmesiyle sonuçlanmıştır.⁵⁹³

Osmanlı tarihi farklı gerekçelerle iktidara müdâhale örnekleriyle doludur. Fatih Sultan Mehmet'in yaşadığı Yeniçeriler tarafından gerçekleştirilen 'Buçuk Tepe' vakası, babası II. Beyazıt'a karşı Yavuz Sultan Selim'in giriştiği mücâdele, II. Osman'ın (Genç Osman) katledilmesi, Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi, Patrona Halil İsyanı ve III. Ahmet'in saltanatını kaybetmesi, IV. Mustafa yanlıları tarafından feci bir şekilde katledilen III. Selim ve ardından düzenlenen ilk ciddi ve planlı darbe girişimi 'Kuleli Vakası' gibi olaylar buna örnek gösterilebilir.⁵⁹⁴ Bu teşebbüsler, aynı zamanda kendinden sonraki girişimler için de önemli birer tecrübe niteliğindedir.⁵⁹⁵

⁵⁹⁰D.Mehmet Doğan, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihine Giriş* (Ankara:Yazar Yay., 2014), 5.

⁵⁹¹Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi* (İstanbul: Pınar Yay., 2011), 19; Feroz Ahmad, *age.* 35.

⁵⁹²Ahmet Muhtar Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi*, haz. Ömer Hakan Özalp-Raziye Özalp (İstanbul: Dergah Yay., 2007), 202.

⁵⁹³Hülya Küçük Sevil, "İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi(1908-1914)", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005), 67.

⁵⁹⁴Soner Tursun, "II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Olayı", (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2013), 1.

⁵⁹⁵Uluğ İğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma* (Ankara: TTK Yay., 1937), 9; Bkz.: Muharrem Varol, "Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011), 217-231.

Tanpınar, XIX. yüzyılda yaşanan siyâsî, iktisâdî ve özellikle de fikrî gelişmelerin yeni olaylara zemin hazırladığını zikretmektedir.⁵⁹⁶ Bu olaylardan yıllar sonra, masonlukla ilişkileri olduğu yönündeki iddialar ve lâiklik anlayışları nedeniyle ulemânın da genel olarak karşı bir tutum sergilediği İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı⁵⁹⁷ 13 Nisan 1909 günü Avcı Taburları'nın başını çektiği askerlerin Ayasofya Meydanı'nı doldurmasıyla başlayan olaylar zinciri başlamıştır.⁵⁹⁸

31 Mart Olayı'nda 'irticâ'⁵⁹⁹ söylemiyle tüm toplumsal muhalefet sert bir biçimde dağıtılmış, İttihat ve Terakki'ye muhâlif olan her yapılanma, gazete ve siyâsî fırka bile kapatılmıştır. Böylece 31 Mart Olayı'nın oturtulduğu bağlam üzerinden üretilen siyâsî tarih, uzun yıllar Osmanlı'da ve Türkiye Cumhuriyeti'nde muhâlif kanadı ve bir tarihsel bloku hedef tahtasına oturtmuştur.⁶⁰⁰

Demokrat Parti yönetimi boyunca canlı tutulan irticâ söyleminin, 27 Mayıs 1960 darbesinde de etkisini sürdürdüğü, 1971 Muhtıra'sı sonrasında MNP'nin aynı gerekçe ile kapatıldığı, 1965'ten 1980'e kadar geçen süreçte Adalet Partisi'nin de 'irticâ'ya prim vermekle suçlandığı, hatta aynı söylemin 12 Eylül Darbesi'nin gerekçelerinden birisi olan Milli Selâmet Partisi'nin ünlü Konya mitingi sonrasında da gündeme geldiği belirtilmektedir.⁶⁰¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı gerçekleşen 31 Mart Olayı'nın ortaya çıkışında İngiliz etkisinden bahsedilmektedir. Fakat bu etki olayın toplumsal niteliğini değiştiremez. Volkan Gazetesi'nin idârehânesinde kurulan İttihâd-ı Muhammedî Fırkası'nın kurucuları arasında Bediüzzaman Said-i Nursî'nin de olduğu ifade edilir. Nakşibendî etkisinin görüldüğü bu olayda halkın Batıcılık karşısındaki duygularına seslenildiği ve onda tepkisel olarak gelişmiş bulunan dinsel yapının harekete geçirildiği kaydedilmiştir.⁶⁰² 31 Mart Olayı'nda Vahdeti ve

⁵⁹⁶Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Dergah Yay., 2006), 202-214.

⁵⁹⁷Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler* (İstanbul: Karacan Yay., 1980), 452.

⁵⁹⁸Soner Tursun, *agt.* 45.

⁵⁹⁹*Türk Dil Kurumu (TDK)'nin Büyük Türkçe Sözlük'üne baktığımızda 'gericilik', "Gericici (I) olma durumu, irtica" şeklinde tanımlanıyor; "gerici" ise şöyle tanımlanmakta: "(I) sf. Toplumda çağdaş değerlere ve yeniliklere önem vermeyen, her yönüyle eskiyi özleyen veya eski düzeni yaşamaya çalışan (kimse veya görüş), ilerici karşıtı, mürteci.";* bkz. 4. "gericilik" için *Büyük Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, erişim tarihi: 06 Aralık 2017, <http://www.tdk.gov.tr/>

⁶⁰⁰Kamil Demirhan, *"Ordu ve İrtica Söylemi", Resmi Tarih Tartışmaları- 31 Mart'tan Günümüze "Gericilik" Söylemi*, ed.: Fikret Başkaya (İstanbul: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2009), 7: 79-125. ;Ayrıca bkz.: Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik* (Ankara: İmge Kitabevi, 1994), bkz.: Çağlar Kırçak, *Türkiye'de Gericilik* (Ankara: İmge Kitabevi, 1993) Ayrıca bkz. Doğan Avcıoğlu, *31 Mart'ta Yabancı Parmağı* (Ankara: Bilgi Yay., 1969)

⁶⁰¹Deniz Cenk Demir, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında 31 Mart Olayı'nın Temsili", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2011), 24.

⁶⁰²Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler* (İstanbul: Karacan Yay., 1980), 451.

Volkan Gazetesi ne kadar etkiliyse, İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti de aynı oranda etkili olmuştur.⁶⁰³

31 Mart Olayı'na giden süreçte; Alman eğitimi ile yetişmiş Harbiye içindeki genç subayların tutumu nedeniyle ordu içindeki er ve erbaşların huzursuzluğu, erbaşların subay olma imkânlarının ellerinden alınması,⁶⁰⁴ sert ve sıkı disiplin anlayışıyla verilen eğitimler neticesinde askerlerin vakit bulamadığından namaz kılamadığı iddiaları bu durumun neden olduğu rahatsızlık, medrese öğrencilerinin askerlik konusundaki ayrıcalıklarının kaldırılıyor olması⁶⁰⁵ gibi gelişmelerin etkisi büyüktür.

Bu etkilerin yanı sıra olayda, 1908'de yeniden yürürlüğe konan Kanun-i Esâsi'nin ve II. Meşrutiyet'in ilânıyla, ordunun, bürokrasinin ve ilmiyenin siyâsallaşmasının da etkisi göz ardı edilemez. Ayrıca, Meşrutiyet'in ilânından sonra İttihatçılara ait Şura-yı Ümmet, Tanin gibi gazeteler ile muhalif Serbesti, Mizan ve Volkan gazetelerinin kalem çekişmeleri de olayları tırmandıran etkenlerdendir.⁶⁰⁶

Gökalp'in İttihad-ı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi adlı eserinde, Rûmi 31 Mart 1325 tarihinde meydana gelen olayların seyrinin ise şu şekilde gerçekleştiği nakledilir:

“Serbestî Gazetesi sahibi Hasan Fehmi'nin bir gece İstanbul'da köprü başında kurşunlanarak asker olduğu anlaşılan katiller tarafından öldürülmesi sonrasında halkın cinâyeti İttihad ve Terakki'nin düzenlediğine inanması İstanbul'da infiale yol açmıştı. Bu cinâyetten bir kaç gün sonra da 31 Mart Olayı meydana geldi. Bir salı sabahı başlarında subaylar bulunmayan öbek öbek asker, ellerinde yeşil, siyah ve beyaz bayraklarla çavuşlarının komutasında, kışlalarından çıkarak Divanyolu, Ayasofya ve Sultanahmet alanına doğru yürüdü. Burada toplanan askerler havaya ateş ederek, ‘şeriat isteriz!’, ‘şeriat isteriz!’ diye bağırma başladılar. Ayaklanmanın önderliğini Rumeli'deki 3.Ordu'ya bağlı 4.Avcı Taburu yapıyordu. 4.Avcı Taburu Ayasofya'da toplanınca, bunlara her yandan akın eden halk da katıldı. Divanyolu kısa sürede asker ve halktan oluşan kalabalıkla doldu. Millî Savunma Bakanlığı'na yürüyen bir grup isyancı asker, Bakanlık çevresindeki güçlerce durduruldu. Bu sırada Bakanlıktaki askerlerden de ayaklananlara katılanlar olduğu görüldü. Ayaklananların yanında hiçbir rütbeli askerinin olmaması da ayrıca dikkat çekiciydi. Sanayi Alayı öğrencileri Sultanahmet bahçesinin önünü kapatmıştı. Askerlerin başında 'Hamdi Çavuş' adında biri vardı. Donanmadan Ali Kabulî'nin öldürüldüğü olaylarda Tanin ve Şûra-yı Ümmet basımevleri yağmalandı. Olaylar sırasında Millet Meclisi'nde 70 kadar Milletvekili

⁶⁰³Bkz. Muhammet Emin Çaycı, "Osmanlı Basınında 31 Mart Olayı", (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009)

⁶⁰⁴31 Mart Olayı'na katılanların büyük çoğunluğu subay olma imkânları ellerinden alınan bu er ve erbaşlardır.

⁶⁰⁵31 Mart Vakasına katılan Medrese öğrencilerinin, ilk bakışta medrese öğrencilerinin dinci bir girişimde bulunmak amacıyla bu işe katıldıkları düşünülse de askerlik konusundaki ayrıcalıklarının kaldırılıyor olmasının da etkisi büyüktü.

⁶⁰⁶Necati Çavdar, "Siyasi Denge Unsuru Olarak 31 Mart Vakası'nda Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti", *History Studies*, sy. 3/1 (2011): s.1.

bulunuyordu. İsyâncılar onlardan; Başbakanı, Savunma Bakanını ve Ordu Komutanı Mahmut Muhtar Paşa'yı istiyorlardı. Ayrıca Taşkışla Komutanı'nın ve Ahmet Rıza'nın görevden alınmasını, Başbakanlığa Kâmil Paşa'nın, Savunma Bakanlığına da Nâzım Paşa'nın getirilmesini talep ediyorlardı. Milletvekillerinden Arslan Bey'in öldürülmesiyle Meclis'teki korku daha da arttı. Adalet Bakanı Nâzım Paşa da Millet Meclisi'ne gelirken öldürüldü, Topçu Korgeneral Rıza Paşa ise yaralandı. Bu sırada Abdülhamit'in genel sekreteri isyâncıların arasından gelerek Padişahın selamlarını ve yeni atamalarını bildirdi. Buna göre: Başbakanlığa Tefvik Paşa'nın, Savunma Bakanlığına Ethem Paşa'nın, 1.Ordu Komutanlığına da Nazım Paşa'nın atandığını söyledi.”⁶⁰⁷

Yetkin; 31 Mart'çıların karşısında başta İttihat ve Terakki'cilerin, Hareket Ordusunun, Hareket Ordusuna gönüllü olarak destek veren Rum, Bulgar ve Yahudi gönüllülerin⁶⁰⁸ bulunduğunu, ayrıca Taşnaksutyon Fırkası, Rum Siyâsî Kulübü, Selânik Bulgar Federasyonu ve Ermeni Kulübü'nün de Hareket Ordusu'nu desteklediklerini bildirdiklerini hatta Hınçakyan Fırkası'nın gönüllü asker vermeyi teklif ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca bunun, Meşrûtiyeti çıkarları için gerekli bulan güçlerin Meşrûtiyeti tehlikede görünce hemen bir araya geldiklerini gösterdiğini de belirtmiştir.⁶⁰⁹

2.2.2. Nasturî-Nehrî İsyanı (1915-1925)

Nasturî, M.S 431'de Efes Konsülü'nde görülen Hristiyanların mezhepsel görüş farklılıkları neticesinde⁶¹⁰ ortaya çıkan mezhebe inanan halka verilen isimdir.⁶¹¹ Nasturiliğin kurucusu Nastur ise, Constantinopolis Patriği'dir.⁶¹²

Çıkarları söz konusu olduğunda Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkları kullanmaktan çekinmeyen emperyalist devletlerin siyâsî oyunlarına alet ettikleri azınlıklardan bir tanesi de Nasturîler'dir. Sosyal yaşamları, yemekleri, evlilik, adet ve görenekleri tamamen Ortadoğu halklarıyla benzerlik gösteren Nasturîlere bu benzerliklerden dolayı bazı yazarlar “Hıristiyan Kürtler” olarak tanımlamaktadırlar.⁶¹³

19. yüzyıl boyunca üçte biri İran'ın kuzeyindeki Urmiye şehri civarında yaşayan Nasturîler'in, üçte ikisinin de Van-Hakkârî arasında aşiretler olarak yaşamlarını sürdürdüğü kaydedilir. Yaşadıkları coğrafya itibariyle daha çok Kürtler, Ermeniler, Yahudiler ve Yezidiler

⁶⁰⁷Ziya Gökalp, *İttihad-ı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, haz. Nevzat Kızılcın (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1974) 115-117.

⁶⁰⁸*Hareket Ordusu içindeki Yahudi gönüllülerin 700 kişi kadar oldukları kaydedilmektedir.*

⁶⁰⁹Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*, (Ankara: Karacan Yay., 1980), 453-454.

⁶¹⁰Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi-I* (Ankara: Ayraç Yay., 1995), 150.

⁶¹¹Murat Gökhan Dalyan, *agt. IX*.

⁶¹²Çelik, *age*. 150.

⁶¹³Kemal Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler* (Ankara: Vadi Yay., 1997), 84.

ile ilişkide buldukları da kaynaklarda yer alır.⁶¹⁴ Eryılmaz, Nasturilerin, Osmanlı idâfî sisteminde Ermeni Kilisesi'ne bağlandıklarını aktarır.⁶¹⁵

Nasturîlerin; Aramî ve Asur kökenli olduklarına dâir görüşler ileri sürülse de ⁶¹⁶ ırksal kökenleri tam olarak bilinmemektedir.⁶¹⁷ Sanırım bunun nedeni dinî kimliğe yapılan vurgudur.⁶¹⁸

Nasturîlerin de 19. yüzyıldaki bazı Kürt aşiretler gibi vergilerini düzenli ödemedikleri,⁶¹⁹ 1839'da ilân edilen Tanzimat Fermanı'yla birlikte diğer azınlıklar gibi askerlikten bedel karşılığında muaf tutuldukları,⁶²⁰ XIX. yüzyılda bölgede zayıflayan merkezî otoriteyle birlikte Ermeniler gibi faâliyetlerde buldukları ifade edilmektedir.⁶²¹ Nasturîler, Osmanlı Yönetimi'ne karşı, önce Rusya, sonra İngiltere ile ittifak halinde ayaklanmışlardır.⁶²²

Hakkârî'deki Nehrî ailesine mensup Nakşibendî Şeyhi Ubeydullah'ın, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonrasında, İngilizlerin de desteğini alarak 20 bin isyancıyla, İran'a girdiği ve birçok Azeri Türk'ünün de katledildiği saldırıya,⁶²³ Nasturîlerden de 300 kişinin katıldığı ifade edilmektedir.⁶²⁴ Bu olaylarda adı geçen Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyit Abdulkadir'in, Ayan Meclisi üyeliği yapmasının yanında, Hürriyet ve İttifak Fırkası'nın kurucusu olması ve 4 Mart 1919 tarihinde kurulan 1'nci Damat Ferit Hükümeti'ne Şûra-yı Devlet Reisi (Danıştay Başkanı) olarak girmesi de dikkat çekicidir.

Lozan Barış Antlaşması'nda çözülemeyen Musul meselesi, Türkiye ile İngiltere arasında gerginliğe sebep olmuştur. Bölgedeki emellerinden vazgeçmek istemeyen İngiltere, Musul meselesinin görüşüldüğü Haliç Konferansı'nda uzlaşmaz bir tavır takınmış, Lozan'a dayanarak amaçlarına ulaşmak için konuyu 6 Ağustos 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne

⁶¹⁴Murat Gökhan Dalyan, "19. Yüzyıl'da Nasturiler (İdari Sosyal Yapı ve Siyasi İlişkileri)", (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009), I.

⁶¹⁵Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul: Risale Yay., 1996), 34-35.

⁶¹⁶Yakup Bilge, *Süryaniler Anadolu'nun Solan Rengi* (İstanbul: Yeryüzü Yay., 1991), 10-11.

⁶¹⁷Salahi R. Sonyel, *The Assyrian of Turkey Victims of Major Power Policy* (Ankara: TTK. Yay., 2001), 1-2.

⁶¹⁸Bülent Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü I.Dünya Savaşı'nda Süryaniler* (Ankara: TTK. Yay., 2008), 10-11.

⁶¹⁹Cihangir İleri, "Osmanlı Devleti'ndeki Nasturilerin Genel Durumu ve Nasturi İsyanları", *Süryaniler ve Süryanilik-I*, haz. Ahmet Taşgîn-Eyüp Tanrıverdi- Canan Seyfeli (Ankara: Orient Yay., 2005), 141-142.

⁶²⁰Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, Yay.: Yusuf Halaçoğlu (İstanbul: Çağrı Yay., 1980), 113-114.

⁶²¹Murat Gökhan Dalyan, *agt.* 80.; Ayrıca bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.A. HUS. 278/70; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.HUS. 14/1311.N.56; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.A. HUS. 235/119; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y. MTV. 63/77.

⁶²²Yonca Anzerlioğlu, *Nasturiler* (Ankara: Tamga Yay., 2000), 89.

⁶²³William Aegleton, *Mehabad Kürt Cumhuriyeti 1946* (İstanbul: Koral Yay., 1990), 29.

⁶²⁴Celile Celil, *1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması* (İstanbul: Peri Yay., 1998), 98.

götürmüştür. 7 Ağustos'ta da Hakkâri bölgesinde 'küçük müttefik' olarak nitelediği Nasturleri ayaklandırmıştır.⁶²⁵

Nasturler, 15 Nisan 1915'te Van'da Ermeni İsyânı'nın başladığı günlerde Çölemerik'te isyân başlatmışlardır.⁶²⁶ 200 kadar Nasturî, Çölemerik'ten Çal'a (Çukurca) giden Hakkâri Valisi Halil Rıfat Bey ve refâkatindeki Hakkâri Jandarma İl Komutanı Binbaşı Hüseyin Bey, 1 teğmen, 9 piyade, 6 jandarma eri ve 8 sivilden oluşan heyete saldırmıştır.⁶²⁷ Hakkâri Valisi esir alınmış, jandarma komutanı ve 3 jandarma eri şehit düşmüş, 5 jandarma eri yaralanmıştır.⁶²⁸ Genelkurmay Başkanlığı, 14 Ağustos'ta, isyânın bastırılmasında 7. Kolordu Komutanlığı'nı yetkilendirmiştir.⁶²⁹ Cafer Tayyar Paşa komutasında başlayan operasyonda, Hakkâri-Musul arasındaki sınırda, Zaho'dan kalkan 3 İngiliz uçağı tarafından 3 saat bombalanmış, Türk birliği 3 şehit, 12 yaralı vermiştir.⁶³⁰

Türkiye, olay üzerine İngilizlerin Lozan Antlaşması'nın ihlâl edildiği gerekçesiyle, 17 Eylül 1924'te, Milletler Cemiyeti'ne bir nota vermiştir.⁶³¹ ardından 19 Eylül'de, 3 İngiliz uçağı, Bisbin'den Şiramiş'e giden 62. Alayın 2. Taburuna saldırmış ve 500'e yakın bomba atmış, 1 üstteğmen ve 6 er şehit edilmiştir.⁶³²

Bunların dışında; Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte, 400 bin Nasturî'nin, İran'a geçerek, Hoy, Selmas ve Urmiye bölgesine yerleştiği ve Türk Ordusu'na karşı Rus Ordusu ile işbirliği yaptığı da kaydedilmektedir.⁶³³

Şemdinan Kazâsı'nın merkezi konumundaki Nehri, nüfusu ve ticaret hacmi ile öne çıkan bir şehirken 1925'te Şeyh Said İsyânı'ndan sonra boşaltılıp yasak bölge ilân edilmiştir. Şeyh Tâhâ'nın ailesi dağıtılıp, arazilerine el konulmuştur. Bugün birkaç hâne kalan Nehri (yeni adıyla Bağlar), İran ve Irak hududunda Türkiye'nin en uçtaki köyüdür. Şeyh Said İsyânı'ndan hemen sonra, Ağustos 1925'te, Şeyh Ubeydullah⁶³⁴ Nehri'nin torunu, Seyit Abdulkadir'in oğlu Şeyh Abdullah, tahmini 1200-1700 kişi ile birlikte Şemdinli'de bulunan askerî birliklere saldırmıştır. Hedefleri Bağlar/Nehri'deki tabur merkezidir. Eylemleri bir isyândan öte resmen

⁶²⁵*Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri*, erişim 18 Nisan 2018,

<https://tr.scribd.com/document/26026288/Hoybun-Cemiyeti-ve-Turkiye-ye-Kar%C5%9F%C4%B1-Faaliyetleri-Kurt-Ermeni-%C4%B0ttifak%C4%B1>; <http://baytekinbalkan.com/index.php/ct-menu-item-7/2117-hoybun-cemiyeti-ve-turkiye-ye-karsi-faaliyetleri/>

⁶²⁶Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, (1914-1918) (Ankara:Türk Tarih Kurumu Yay., 2001), 39.

⁶²⁷Suat Akgül, *Musul Sorunu ve Nasturi İsyanı*, (Ankara: Berikan Yay., 2004), 100.

⁶²⁸Akgül, *age.* 101.

⁶²⁹Akgül, *age.* 107-108.

⁶³⁰Akgül, *age.* 134.

⁶³¹TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Dönem, 1. İçtima, 1. Celse, 18.10.1340, C. IX, s. 7-11.

⁶³²Akgül, *age.* 139.

⁶³³Akgül, *age.* 61-62.

⁶³⁴*Seyyid Tâhâ el-Hakkâri'nin oğludur.*

bir vahşettir; eylemciler tarafından ordu mensubu pek çok subay asılmıştır. Seyit Abdulkadir'in oğlu Abdullah'ın 'isyân' olarak tarihe geçen bu eyleminin gerçekte bir isyân olmadığını, babasının intikamını almak için düzenlenmiş bir saldırı olduğunu ifade edenler de vardır. Ayrıca Nehri İsyânı'ndan dört ay sonra Musul'un, Cemiyet-i Akvâm kararıyla İngiltere mandasındaki Irak'a bırakılması da düşündürücüdür.⁶³⁵

2.2.3. Koçgiri (Zara) İsyanı (1918-1921)

Dersim yöresinin tanık olduğu en önemli isyanlardan biri de Koçgiri İsyanıdır. Sivas ve civarında yerleşmiş beş büyük kabileden meydana gelen bir aşiret olan Koçgiri Aşiretinin liderleri; Alişan(Alişir) ve Haydar Bey isminde iki kardeşti.⁶³⁶ Koçgiri Ayaklanmasının, bağımsız "Kürdistan" kurulması için Koçgiri Aşireti'nin çıkardığı bir ayaklanma olduğu değerlendirilmeleri yapılmaktadır.⁶³⁷

Yılmazçelik'in aktardığına göre, bugünkü Zara ve Divriği merkez olan Koçgiri bölgesi Osmanlı Dönemi'nde Dersim Sancağı'na bağlıdır. 1918 sonrası Dersim'in Ovacık, Hozat, Kuzucan, Nazımiye, Çemişgezek, Mazgirt ve Pertek bölgelerinde huzur sağlanmışken; 1920'de Koçgiri Olayları patlak vermiştir.⁶³⁸ Ertuna, Dersim'e(Hozat) komşu olan Koçgiri aşiretinin; Munzur Suyu'nun batısında bulunan Batı Dersim'de kuzey ve güney diye iki coğrafi bölgeye ayrıldığını, Kuzeyde bulunan aşiretlere Seydanlılar, güneyindekilere ise Şeyh Hasanlılar denildiğini, özellikle Seydanlıların dâimî olarak merkezi otoriteye başkaldırır bir vaziyette olduklarını ifade eder.⁶³⁹

Koçgiri Aşireti reisi Haydar Bey'in, Mondros Mütarekesi sırasında Kürt Tealî Cemiyeti'ne girdiği, cemiyeti bölgede teşkilatlandığı, diğer aşiret reislerini de cemiyete üye yaptığı belirtilirken, derneğin sekreterliğini de kardeşi Alişir'in yaptığı ifade edilir.⁶⁴⁰ Bölgede bağımsız bir Kürt Devleti kurulacağı yolundaki Kürt milliyetçiliği propagandası ile halkı kışkırtan ve isyâna teşvik eden Jepin Gazetesi sahibi Alişan'ın (Alişir), çevresine topladığı yüz elli kadar çapulcuyla, Ekim 1920'de, Kemah'ın köylerine saldırarak yağmaladığı söylenir.

Yozgat İsyânı'ndan kaçarak Koçgiri tarafına gelen Zalim Çavuş'un da, otuz kişilik

⁶³⁵Şemdinli'nin Öteki Yüzü, erişim 21 Nisan 2018,

<http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=631>

⁶³⁶Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi VI. cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar* (Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Basımevi, 1974), 260-261.

⁶³⁷Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri* (İstanbul: Bilgi Yay., 1975), 34.

⁶³⁸İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı* (Elazığ: Şark Pazarlama, 1999), 37.

⁶³⁹Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi VI. cilt, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar* (Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Basımevi, 1974), 260.

⁶⁴⁰Nazmi Sevgen, "Yakın Tarihin Esrarla Örtülü Hâdiseleri ve Koçgirili Alişir" *Tarih Dünyası Dergisi*, sy. 1/ 9 (1950): 378.

çetesiyle yağmacılığa başlamasının ardından, 6. Suvâri Alayı isyânı bastırmakla görevlendirilmiştir. 6. Suvâri Alayı'nın bu asker kaçaklarını yakalamak isterken 6 Mart 1921'de baskına uğramasıyla çatışmaların başladığı kaydedilir. İmranlı'da gerçekleşen saldırıda, Alay Komutanı Binbaşı Halis ile bazı subay ve erler şehit, bir kısmını da esir düşmüştür. Takiben, bölgede sıkıyönetim ilân edilmiştir. 5. Kafkas Tümeni Komutanı Cemil Câhit ve Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa'ya bağlı kuvvetler, Haziran 1921 ortalarında, aşiret reisi Haydar, Alişan ve 32 âsi ileri geleni ile 500'den fazla âsiyi teslim almış ve bunları mahkeme edilmek üzere Sivas'a göndermişlerdir.⁶⁴¹

Koçgiri Aşiretinin liderlerinden Haydar Bey ve Alişan'ın(Alişir) bağımsız "Kürdistan" kurmak hayaliyle çıkardığı Koçgiri Ayaklanması'nda; bu iki ismin Kürt Teâlî Cemiyeti'ne mensup oldukları, cemiyetin bölgede teşkilatlanmasını sağladıkları, cemiyetin kurucusunun ünlü Kürt isyancısı Nakşibendi Şeyhi Hakkârîli(Şemdinanlı) Şeyh Ubeydullah'ın küçük oğlu olan ve Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin de kurucuları arasında yer alan, İngiliz yanlısı olarak bilinen Seyit Abdulkadir olduğu göz önünde bulundurulduğunda; bu isyan da Nakşibendilikle ilişkilendirilmektedir.

2.2.4. Şeyh Said İsyanı (1925)

Ermeni ve Kürt aydınlarının bir araya gelerek oluşturdukları, İngiltere mandasını savunan İstanbul merkezli Kürt Teâlî Cemiyeti, Diyarbakır, Elazığ ve Bitlis'te de şubeler açarak kurumsallaşmıştır. Bu manda konusu bir anlamda Osmanlı'nın çöküşünün tasdiki manası taşıyan 1919 Paris Barış Konferansı'nda da gündeme getirilmiştir. Örneğin; Ermeni liderlerinden Bağos Paşa konferansa, 13 Şubat 1919'da, Van, Diyarbakır, Bitlis, Sivas, Erzurum, Trabzon, Maraş, Kozan ve Adana'nın kendilerine verilmesi yönündeki Ermeni isteklerini iletmiştir.⁶⁴²

Aynı günlerde; Kazım Karabekir'in Genel Başkanlığını yaptığı TCF'nin tüzüğündeki: Fırka'nın, dini düşünce ve inançlara hürmetkar olduğu şeklindeki bir ibare devrimlere karşı olan kesimi, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Hüseyin Rauf Orbay gibi Millî Mücadele'nin ünlü isimlerinin yer aldığı TCF'na yönelmiştir.⁶⁴³ Bu sıralarda partisini toplayan M.Kemal Atatürk'ün, memlekette artan menfi tahrikâttan duyduğu rahatsızlığı dile getirdiği,

⁶⁴¹Kemal Çelik, "Millî Mücadele'de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 40, (2007): 596.; Ayrıca bkz. erişim 15 Nisan 2018, <https://www.bayburt.edu.tr/> ve *Tbmm Dönemi ve TBMM'ye Karşı İsyanlar*, erişim 15 Nisan 2018, <https://docplayer.biz.tr/27007649-Unite-10-tbmm-donemi-ve-tbmm-ye-karsi-isyenlar-bayburt-universitesi-uzaktan-egitim-merkezi-ataturk-ilkeleri-ve-inkilap-tarihi-icindekiler-hedefler.html>

⁶⁴²İlhami Aras, *Adım Şeyh Said* (İstanbul: İlke Yay., 1992), 16.

⁶⁴³*Şeyh Said Ayaklanmasından iki ay kadar önce; Aralık 1924 tarihinde.*

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı dini siyâsete alet etmekle suçladığı, basında Cumhuriyet idâresi aleyhine ağır isnatlar ve ifiralara yer verildiğinden bahsederek yakın gelecekte gerçekleşebilecek bir ihtilâl ile karşı karşıya kalabileceklerini söyleyerek parti mensuplarını uyardığı ifade edilmektedir.⁶⁴⁴ Nitekim ayaklanmadan iki hafta önce, TCF Erzurum Milletvekili Ziyâeddin Efendi TBMM kürsüsünde, dinî hassasiyetler üzerinden iktidardaki CHF'nin icraatlarına ağır eleştiriler yöneltmiştir.⁶⁴⁵

Şeyh Sait'i yargılayan Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığı görevinden başka; CHF'de Karesi (1923-27), Aksaray (1931-35), Balıkesir (1935-39/1943-50), Bitlis (1939-1943) Milletvekillikleri de yapmış olan Ahmet Süreyya Örgöevren, 13 Şubat 1925'te başlayan Şeyh Sait Ayaklanması'nı kış günü dağlardan kopup gelen ve yuvarlandıkça büyüyen bir çığ kütlmesine benzetmiştir.⁶⁴⁶

Diyarbakır'ın Ergani İlçesi'ne bağlı Piran Köyü'nde başlayan ayaklanmada, 15 gün içinde Genç ve Elaziz vilayet merkezleri işgâl edilmiş, Lice, Hani, Palu, Çapakçur, Kiğı gibi kaza ve nâhiye merkezleri ayaklanmaya katılanların eline geçmiştir.⁶⁴⁷

1925 yılı itibariyle Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 86. maddesine dayanarak, Bingöl İli'nin Genç İlçesi'nde çıkan ve genişlemesi muhtemel olan isyânın bastırılması için 23 Şubat'ta 1547 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Ergani, Elaziz, Genç, Muş, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Siverek, Urfa, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri illerinde, 1547 sayılı karara ek olarak bir gün sonrasında çıkarılan 1551 sayılı karar ile de Malatya ilinde sıkıyönetim uygulaması ilân edilmiştir.⁶⁴⁸

Nakşibendî kaynaklı ayaklanmanın alanının dalga dalga genişlemeye başladığını gören hükümetin teklifiyle, Şeyh Said Ayaklanmasına katılanlar da dâhil olmak üzere, inkılaplara, devrimlere karşı çıkan ülke genelindeki tüm muhâliflerin cezalandırılmalarını sağlamak amacıyla, 04 Mart 1925 tarihinde TBMM'de 578 Sayılı "Takrir-i Sükun Kanunu" (Suskunluk Yasası) kabul edilmiş ve İstiklâl Mahkemeleri yetkilendirilmiştir.⁶⁴⁹

13 Şubat 1925 günü başlayan isyân yaklaşık üç ay sürmüştür. Cumhuriyetin başlattığı devrimlerle "din elden gitti" iddiasındaki isyâncılar, kendilerini dinin koruyucusu sayarak,

⁶⁴⁴Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası* (İstanbul: Dünya Yay., 1964), 165, 166.

⁶⁴⁵Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı* (Ankara: Akis Yay., 1968), 21.

⁶⁴⁶Murat Zeytinli, "Zorunlu Göçler ve Türkiye'de Dersim 1938 Örneği", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 176.; Ayrıca Bkz.: Ahmet Süreyya Örgöevren, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi* (İstanbul: Temel Yay., 2007), 11.

⁶⁴⁷Zeytinli, *agt.* 176.; Örgöevren, *age.* 11.

⁶⁴⁸TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt 14, İçtima: 63, 23.2.1341

⁶⁴⁹T.B.M.M., Kanunlar Dergisi, c.3, s.98.; Bkz., Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk- Söylev*, (Ankara: TTK Yay., 1989), II: 1193-1195.

kovulan Halife Abdülmecid'in oğlunu geri getirmek ve tahta çıkarmak istiyorlardı. Çabucak büyüyen isyanda Doğu Anadolu'da dokuz ilin işgâl edilmesi sonucunda bölgede sıkıyönetim ilân edilmiş ardından ordu silah kullanarak isyânı bastırmıştır. İsyânın başında Şeyh Said'in yanı sıra Şerif, Şemseddin, Galip, Ali, Abdullah isimli liderler de vardır. Bundan başka, Şark İstiklâl Mahkemesi adıyla Denizli Milletvekili Mazhar Müfit'nin(Kansu) başkanlığında kurulan mahkemece sorgulananlar arasında; aralarında beş şeyh, üç yüzbaşı, bir emekli binbaşı, bir jandarma teğmen, bir ilkokul öğretmeni, bir imam, bir savcı ve eşraftan bazı kişilerin de bulunduğu kaydedilmektedir. Üç ayda bastırılan isyânın duruşmaları da bir ay kadar sürmüş ve 27 Haziran 1925 gününü 28 Hazirana bağlayan gece Diyarbakır Daşkapisı dışındaki futbol sahasında 47 darağacı kurulmuştur. Örneğin; Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey, Dersim Mebusu Hasan Hayri Bey, ayaklanmaya destek verdiği gerekçesiyle 1925'te idâm edilmiştir. Bir başka Dersim milletvekili, Feridun Fikri Düşünsel ise ayaklanmaya destek verdiği ve Atatürk'e karşı düzenlenen İzmir Suikastı'na katıldığı gerekçesiyle İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmış ancak beraat etmiştir.⁶⁵⁰

Ayaklanmanın ardından devletin tehlikeli gördüğü bin beşyüz dolayında kişi Batı illerine sürgün edilmiş ve zorunlu ikâmete tâbi tutulmuştur.⁶⁵¹

Şark İstiklâl Mahkemesi'nde verilen ifâdeler ile Şeyh Said'in bazı bey, ağa ve aşiret reisleriyle yazışmaları göstermektedir ki; Şeyh Said İsyânı bir Kürtçülük cerayını olmasının yanında daha çok "dini" karakterli bir isyandır. Atatürk devrimlerine karşı bir tepki hareketidir.⁶⁵²

Weismann, 1925'te kanlı bir şekilde bastırılan Şeyh Said İsyânı'nın ardından ve bunun sonucu olarak örgütlü tasavvuf faâliyetlerinin yasaklanması ile Türkiye Nakşibendiliği'nin yer altına inmek zorunda kaldığını söyler.⁶⁵³

2.2.5. Ağrı İsyânları (1926-1930)

XX. yüzyıl başlarında Ermenilerin ve bazı Kürt aşiretlerinin Batılı devletlerle Büyük Ermenistan'ı kurma projesinde⁶⁵⁴ ittifak yaparak devlet aleyhine faâliyetlere giriştikleri,⁶⁵⁵ Şeyh Said İsyânı sonrası Suriye, İran, Irak'a sığınan âsilerin ileri gelenlerinin, Kürt Teâlî Cemiyeti, Kürt Teşkilât-ı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Ulusal Birliği ve Kürt Millet Fırkası mensupları ile

⁶⁵⁰Çetin Keko, Kürtlerin Seçilmişleri, erişim 15 Ağustos 2018,

<https://www.nerinaazad.org/tr/columnists/cetin-ceko/kurtlerin-secilmisleri-mebus-degil-mahpus>

⁶⁵¹Zeytinli, *agt.* 185.

⁶⁵²Nurgün Koç, "Şeyh Sait Ayaklanması", *Turkish Studies* sy. 8/2 (2013): 165.

⁶⁵³Izchak Weismann, *age.* 288

⁶⁵⁴Salim Cönce, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesinde Kürtlere Biçilen Rol", I. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu (2000): 511-525.

⁶⁵⁵Kâzım Karabekir, *Kürt Meselesi* (İstanbul: Emre Yay., 1995), 10-11.

Ermeni Taşnak Komitesi üyelerinin katılımıyla kurulan Hoybun Cemiyeti'nin⁶⁵⁶ İngilizlerin para ve silah yardımı ile Türkiye'de Şemdinli Yüksekova'dan başlamak üzere Van'a kadar olan bölgenin ele geçirilmesi ve Van'ın alınması için bir isyânın plânını yaptıklarının bilindiği kaydedilmektedir.⁶⁵⁷ İngiliz himâyesinde bölgede kurulacak bir Kürt ya da Ermeni Devleti'nin, zengin petrol kaynakları nedeniyle Musul ve çevresini ele geçirmeye çalışan İngiltere'nin işine geldiği muhakkaktır.

Hoybun Cemiyeti üzerinden plan yapan İngilizlerin Türk topraklarında Büyük Ermenistan kurma hayallerinin yanına bir de Kürt Devleti hedefiyle bölgede büyük bir ayaklanma çıkartmayı istemektedirler. Bu sırada çıkan Ağrı Ayaklanması'nı(1926) fırsata çevirip, örgütlemişlerdir.⁶⁵⁸ İhsan Nuri, İngiliz subaylar öncülüğünde, Seyit Tâhâ'nın nüfuzu ile bölgedeki aşiretlerin elde edilmesi için İngilizlerden 2000 altın almıştır.⁶⁵⁹ Cemiyet'in isminin bile hem Kürtleri hem de Ermenileri tatmin edecek şekilde belirlendiği söylenmiştir. "Hoybun" isminin: Kürtçe "benlik" manasına gelen "Hoybon", Ermenice " Ermeni Yurdu" manasına gelen "Haypun" kelimesinin birleştirilmesiyle ortaya çıkarıldığı ifade edilmektedir.⁶⁶⁰ Türkiye ile Hatay konusunda karşı karşıya gelen Fransa da, para yardımıyla Hoybun'un faaliyetlerini desteklemiştir.⁶⁶¹ Bölgedeki Kürt aşiretlerinin, özellikle 1915- 1930 arasında, yörede oluşan otorite boşluğundan faydalanarak eşkıyalık faaliyetlerine girişmesi⁶⁶² ile İttihad ve Terakki Dönemi'nde askerleri Kürt kökenli aşiret mensuplarından oluşturulan Hamîdiye Alayları'nın tasfiyesi gibi olayların Doğu Anadolu'da istikrarsızlığa sebep olduğu kaydedilmektedir.⁶⁶³ İşte böylesi bir ortamda, 16 Mayıs 1926'da dört yıl boyunca devam edecek olan Ağrı İsyanları çıkmıştır. İhsan Nuri'yi kullanan İngilizler ve Fransızlar, bölgedeki huzuru bozmuş, uzun sürecek bir isyânı başlatmıştır.⁶⁶⁴ Ağrı İsyanı Dersim'e ve çevre illere de sıçramış, Ankara Hükümeti'ni zora sokmuştur.⁶⁶⁵

⁶⁵⁶"İngiltere'nin önderliğinde, Rusya, Fransa ve İran'ın desteği ile 1927'de Hoybun Cemiyeti kurulmuş, Ermeniler ve Kürtçüler faaliyetlerini birlikte yürütmeye başlamıştır."Ayrıntılı bilgi için bkz. Vedat Şadilli, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar* (Ankara: Kon Yay., 1980), 1: 165-166.

⁶⁵⁷Abdülhadi Toplu, *Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar-Ayaklanmalar* (Ankara: Ocak Yay., 1996), 370-371.

⁶⁵⁸Derya Yaylalı, "Cumhuriyet Dönemi Bölücü Faaliyetler İçinde Ağrı Dağı Ayaklanmaları(1926-1930)", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007), 33.

⁶⁵⁹Taşnak – Hoybun, a.g.e., s.9- vd.

⁶⁶⁰Yusuf Sarımay, Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sy.60 (1998): 226.

⁶⁶¹Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA): 030.10.115.796.20

⁶⁶²Bruinessen, *age.* 218-219.

⁶⁶³Küçük, *age.* 71.

⁶⁶⁴Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar* (Ankara: Boğaziçi Yay.,1992), 137.

⁶⁶⁵Suat Akgül, *Dersim İsyanları ve Seyit Rıza* (Ankara: Berikan Yay., 2001), 39-40.

İsyanın, 1926 yılında Yusuf Taşo ve yanındakilerin Doğubeyazıt'ın Muson Bucağı'na bağlı Kalecik Köyü'nden çaldıkları hayvanları Ağrı Dağı'na kaçırmalarıyla başladığı iddia edilmektedir. İsyancıların, kendilerini arayan askerlere saldırması üzerine büyüyen isyana çevredeki bazı aşiretlerin de katıldığı belirtilmektedir. İsyancıları cezalandırmak amacıyla 15-17 Haziran 1926 tarihlerinde askerî harekât düzenlenmiştir.⁶⁶⁶ Şeyh Said İsyanı'ndaki dinî vurgunun üstüne, Ağrı İsyânları'nda emperyalist devletlerin gündeme getirdiği “Kürtçülük” boyutu biraz daha fazladır.⁶⁶⁷

Ağrı isyanlarıyla birlikte anılan bir diğer kalkışma da Zeylan Ayaklanmasıdır. 26 Mayıs -25 Ağustos 1927 tarihleri arasında Bitlis'in Mutki İlçesi'nde Bitlis Valiliği tarafından bazı köylerin boşaltılıp, halkının nakledilmek istenmesi,⁶⁶⁸ 22 Mayıs – 3 Ağustos 1929 tarihleri arasında Siirt'in Eruh İlçesi'ndeki Jandarma Komutanı'nın aralarında başka nedenlerden anlaşmazlık bulunan Jilyan Aşireti Reisi Resul'u, bir ihbârî gerekçe göstererek tutuklaması ve Resul'un aşiretinden bazı kişilerin askerlere ateş açarak kendisini kaçırmaları sonucunda⁶⁶⁹ da ayaklanmalar yaşanmıştır. 20 Haziran 1930 tarihinde ise İran'dan gelen Kör Hüseyin ve Emin Paşa oğulları komutasındaki birkaç yüz kişinin Çaldıran-Beyazıt telgraf hatlarını kesmesi ve Erciş'in 20 kilometre kuzeyindeki Zeylan Bucağı'nı ve Jandarma Karakolu'nu basmaları sonucunda Zeylan Ayaklanması yaşanmıştır. Ayaklanma, hava kuvvetlerinin de kullanıldığı askeri harekât sonucunda bastırılabilmiştir.⁶⁷⁰

Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra, Ağrı ve Zeylan Ayaklanmaları, bağımsızlık amacına yönelik olmaları dolayısıyla, ayaklanmaya önderlik edenler Batı illerine gönderilmiş ve zorunlu ikâmete tâbî tutulmuşlardır.⁶⁷¹

2.2.6. Menemen Ayaklanması (1930)

Türkiye Cumhuriyeti'nde ard arda gerçekleştirilen devrimlerle cemiyetin dönüşüm ve değişimi sağlanmaya çalışılırken, 1930 yılında Menemen Olayı yaşanmıştır. 1 Kasım 1922'de Saltanat'ın kaldırılmasından bir yıl sonra 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilân edilmiş, Cumhuriyet'in ilânından yaklaşık bir yıl sonra 3 Mart 1924'te de Halifelik kaldırılmıştır. Aynı gün Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu kabul edilmiş, Şeriye ve Evkâf ve Erkânı Harbiye-i Umumiye

⁶⁶⁶Murat Zeytinli, *agt.*186; Bkz.:Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924–1938)* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1972), 168–170.

⁶⁶⁷Mehmet Köçer, Ağrı İsyanı(1926-1930), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.14/2 (2004): 379-388.

Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924–1938)* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1972), 193–199.

⁶⁶⁹Hallı, *age.* 249–259.

⁶⁷⁰Hallı, *age.* 249–259.

⁶⁷¹Zeytinli, *agt.* 3.

Vekâletleri kaldırılmıştır.⁶⁷² Bunlardan bir hafta sonra, 11 Mart 1924'te ise medreseler kapatılmıştır.⁶⁷³

Bu devrimler yapılırken Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadele'de yol arkadaşlığı yaptığı, Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy gibi isimlerle ters düşmüştür.⁶⁷⁴ CHP'nin karşısında Terâkkiperver Cumhuriyet Fırkası adlı ayrı bir siyâsî parti kurulmuştur. Ancak 1925 yılında çıkan, Cumhuriyetin ilk önemli irticâ olayı olan Şeyh Sait İsyânı üzerine, Takrir-i Sükûn Kanunu kabul edilmiş ve alınan askerî tedbirlerle isyân bastırılmıştır. İsyân sonrasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın merkez ve şubeleri kapatılmıştır.⁶⁷⁵

Ardından 25 Kasım 1925'te; Şapka İktisâsı Hakkında Kânûn kabul edilmiştir.⁶⁷⁶ 30 Kasım 1925'te ise; tekke, zâviye ve türbeler kapatıldığı gibi tarikatlarla, şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyyidlik, çelebilik, babalık, emirlik, nâkiblik, halifelik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük, muskacılık ve gaibten haber vermek gibi unvan ve sıfatlar da kaldırılmıştır.⁶⁷⁷ Belirtilen laik düzenlemeler muhâlefetin tepkisini artırmıştır. Kasım 1925'te Erzurum, Sivas, Kayseri, Rize, Maraş'ta, Aralık 1925'te Giresun'da bazı tepkiler görülmüş, fakat sert tedbirlerle bastırılmıştır.⁶⁷⁸

Tüm bunlar yaşanırken, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa, mecliste, toplumda ve basında memnuniyetsizliklerin bir yerde patlak vermemesi⁶⁷⁹ için karşısında kontrol edebileceği bir muhâlefet istemektedir.⁶⁸⁰ Böylece, 1930 yılına gelindiğinde CHF ve Mustafa Kemal Atatürk, Fethi (Okyar) Bey'in başkanlığında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasını sağlar.⁶⁸¹

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşuyla birlikte devrimlere karşı olanlar için

⁶⁷²TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima Senesi 2, Cilt. 7.

⁶⁷³Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Medreselerin Kaldırılması, erişim 16 Temmuz 2018, http://www.meb.gov.tr/belirliGUNler/10kasim/inkilapları/egitim/tevhidI_tedrisat.htm

⁶⁷⁴Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, haz.: Zeynep Korkmaz (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1995), 463.

⁶⁷⁵İsmet Üzen, "*Çankırı'da Yayınlanan Gazetelere Göre Menemen Olayı*", Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, sy.83 (2012):41, erişim 7 Haziran 2018, <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/03-%C4%B0smet-%C3%9Czen1.pdf>

⁶⁷⁶Resmi Ceride, 22.12.1341, Sayı, 230.

⁶⁷⁷Resmi Ceride, 13.12.1341, Sayı, 243.

⁶⁷⁸Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I 1924-1930* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2009), 174.; bkz. Kamuran Özdemir, "Cumhuriyet Döneminde Şapka Devrimi ve Tepkiler", (Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2007)

⁶⁷⁹Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu 1923-1938*, (Ankara: Bilgi Yay., 1995), 3: 292.

⁶⁸⁰Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi* (İstanbul: Afa Yay., 1996), 61.; Hâkimiyet-i Milliye, "Yeni Fırka", 10 Ağustos 1930, Pazar, No. 3260, s. 1, 3. bkz. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Hâkimiyet-i Milliye*, "İsmet Paşa Yeni Fırka Hakkında Ne Düşünüyorlar?", 11 Ağustos 1930, Pazartesi, No. 3261, s. 1.

⁶⁸¹Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. (Ankara: Yurt Yay., 1981), 247. bkz: Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)* (Ankara: Başnur Matbaası, 1972), 277.; Ayrıca bkz. Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi* (Ankara: Savaş Yay., 1990), 242.

umutlar yeşermiş, muhâlif çevreler bu durumu fırsat bilip Cumhuriyetin laik esaslarını tehlikeye sokacak şekilde bu parti etrafında kümelenmiştir.⁶⁸² parti toplantılarında hükümetin açıkça suçlanması, dinin elden gittiğinden, kadınların yüzlerinin açıldığından, zorla şapka giyildiğinden söz edilmesi, şeriat düzenine dönmek isteyenleri cesaretlendirmiştir.⁶⁸³

Menemen Olayı, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Ankara'nın isteği üzerine kendini feshettiği günlerde, dağılma kararı alınmasından otuz beş gün sonra tekbir sesleri ve “*şeriat isteriz*” sloganlarıyla 23 Aralık 1930'da İzmir'in Menemen Kazası'nda yaşanmıştır.⁶⁸⁴ Menemen şehri de CHF'nin değil, Serbest Fırka'nın güçlü olduğu⁶⁸⁵ bir kenttir. O dönemde Menemen Belediyesi de Serbest Cumhuriyet Fırkası'ndadır.⁶⁸⁶ Bu anlamda; olayın ekonomik, sosyal, dinî yönlerinin yanı sıra siyâsî bağlarının da olduğu düşünülmektedir. Bu olayı diğerlerinden ayıran bir başka husus da, ekonomik ve sosyal açıdan görece modern olarak nitelenen bir bölgede meydana gelmesidir.

Yukarıda bahsedilen inkılaplardan duydukları rahatsızlıkları dile getirerek; çevresindeki bir kısım halkı Mehdi olduğuna ve Deccâl ile mücâdele etmek üzere görevlendirildiğine inandıran Giritli Derviş Mehmet adında birisi müritleri; Şamdan Mehmet, Sütçü Mehmet, Emrullahoğlu Mehmet, Alioğlu Hasan, Nalıncı Hasan, Çakıroğlu Ramazan ve köpekleri Kıtırmir ile birlikte ve yanlarında silahlarıyla,⁶⁸⁷ Menemen'de yaşayan saygın Nakşibendi Şeyhi Saffet Hoca'nın, İstanbul Erenköy'de oturan Nakşibendi Şeyhi Esat Erbilî ve diğer önemli Nakşibendi şeyhlerinin de desteklerini alacaklarına inanarak, Ankara'yı işgâl edip, 1925'te kapatılan tekkelerin yeniden açılmasını sağlayıp Derviş Mehmet'i de Halife ilân etmek amacıyla Menemen'de gerçekleştirdiği ayaklanmadır. 23 Aralık 1930 sabahı Menemen'e giren Derviş Mehmet ve arkadaşları cemaatin sabah namazını kılmakta olduğu bir saatte Müftü Camii'nin önüne gitmiştir.⁶⁸⁸ Sözde Mehdi'nin açtığı yeşil bayrağın altında akşama kadar toplanmayanların, Menemen'e girecek olan 70 bin kişilik ordu tarafından kılıçtan geçirileceği tehdidiyle halkı etrafında toplayıp Menemen sokaklarında dolaştıran grup, Hoca Saffet

⁶⁸²Vehbi Tanfer, “İrtica Olayları Karşısında Atatürk”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sy. VI/17 (1990): 318.

⁶⁸³Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1829-1950)*, 302.

⁶⁸⁴*Hâkimiyet-i Milliye*, "Menemen Hadisesi", 25 Kanun-u Evvel (Aralık) 1930, Perşembe, No.3395, s. 1; Bkz. Hikmet Çetinkaya, *Kubilay Olayı ve Tarikat Kampları* (İstanbul: Çağdaş Yay., 1997), 16.

⁶⁸⁵Ayrıntılı bilgi için bkz.: Dr. Eyüp Öz, "İzmir ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (12 Ağustos-17 Kasım 1930)", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.4/5 (2015)

⁶⁸⁶Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı* (İstanbul: Karacan Yay., 1982), 269.

⁶⁸⁷*Biri Fransız filintası, diğeri bağ bıçağı olmak üzere iki silahları olduğu söylenmektedir.*

⁶⁸⁸Barış Ertem, *a.g.m.* 101; Ayrıca bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 25, 1931:74, Sıra No.58; bkz 1930 *Menemen Olayı Bir Nakşibendi Tertibi miydi?*, erişim 16 Temmuz 2018, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/1930-menemen-olayi-bir-naksibendi-tertibi-miydi-1114553/>; bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, C. 25, 1931:75;

Efendi'den umdukları desteği bulamamıştır.⁶⁸⁹ Olay yerine ilk gelen komutan ve askerler de Derviş Mehmet'in mehdi olduğunu söylemesi üzerine müdahale etmeden çekilirler. Sonrasında müdahale etmek için olay yerine gelen Asteğmen Kubilây başı kesilmek suretiyle şehit edilmiş⁶⁹⁰ ve kesilen başı bayrak direğine takılmıştır. Olay yerine gelerek grupla çatışmaya giren iki bekçi de şehit edilmiştir. İzmir'deki Alay'ın ağır silahlarla müdahalesi sonucu; Derviş Mehmet, Şamdan Mehmet ve Sütçü Mehmet öldürülmüş, Emrullah oğlu Mehmet ise yaralı olarak yakalanmıştır. Nalıncı Hasan ve Ali oğlu Hasan ise kaçmayı başarmışlardır.⁶⁹¹

Ayrıca Menemen Olayı ile ilgili sıkıyönetim kararını onaylayan Meclis, Korgeneral Muğlalı Mustafa Paşa başkanlığında bir askerî mahkemenin kurulmasını uygun görmüştür. Menemen Olayı bütün yönleriyle ele alınmış, olayın gerici nitelikte, düzenli ve siyâsî olduğu görüşüne varılarak ilgililer en sert şekilde cezalandırılmıştır.⁶⁹²

Menemen Hadisesi'nin ardından İstanbul'un önde gelen iki Nakşibendi Şeyhi tutuklanmıştır. Bu şeyhlerden biri Muhammed Esad Erbili'dir.⁶⁹³ Aralarında Yavuz'un da bulunduğu bazı yazarlar, aslında bütün hadisenin, bu şeyhi öldürmek üzere devlet tarafından tezgâhlandığını ileri sürmüştür. Şeyh Mehmed Esad Erbili 1931'de hapisanedeyken vefat etmiş (zehirlendiği de söylenmektedir), oğlu da idam edilmiştir.⁶⁹⁴ Özenin gibi; olaydaki Mehdîlik iddiasından hareketle, Giritli Mehmet'in zamanla sünüleştirmiş bir Bektaşî olduğunu iddia edenler de vardır.⁶⁹⁵

Tutuklanan diğer Şeyh ise Hakkâri vilâyetinden Birinci Dünya Savaşı sonrasında İstanbul'a göç etmiş ve Eyüp'teki Kaşgârî Dergâhı'nı canlandırmış olan Abdülhakîm Arvâsî'dir. Arvâsî, İmâm-ı Rabbânî'nin Mektubat'ına özel alâka göstermiş, 1925'ten sonra bile hem Nakşibendi hem de Kadiri tarikatında mürit yetiştirmeye devam etmiştir. Abdülhakîm Arvâsî'nin, çıkarmış olduğu mecmua ile İslâmî değerlerin savunucusu olan şâir Necip Fazıl Kısakürek ve vefâtından on sene sonra şeyhin halîfesi olarak tanınan Hüseyin Hilmi Işık'ın da

⁶⁸⁹bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, C.25, 1931: 76.

⁶⁹⁰*Hâkimiyet-i Milliye*, "Korkunç Bir Sahne, İrtica Çetesi Kubilây'ın Başını Nasıl Kesti.", 29 Kanun-u Evvel (Aralık) 1930, Pazartesi, No. 3399, s. 1. bkz. Barış Ertem, "TBMM ve Divan-ı Harp Mahkemesi Tutanaklarına Göre Kubilây Olayı", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 3 (Ekim 2011-Mart 2012): 99.

⁶⁹¹Barış Ertem, *a.g.m.*, s.101-106; bkz.TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 25, 1931:75; bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 25, 1931: 76 bkz. *Cumhuriyet*, 29 Kanunuevvel 1930, Anadolu, 24 Şubat 1931

⁶⁹²*Hâkimiyet-i Milliye*, "Divanı Harbin Kararı-Sinleri İcabi İdama Bedel 24 Sene Hapise Mahkûm Edilenler", 2 Şubat 1931, Pazartesi, No. 3434, s.4.

⁶⁹³Weismann, *age.* 289.

⁶⁹⁴Hakan Yavuz, *The Matrix of Modern Turkish Islamic Movement: Naqshbandi Sufi Order*, in NWCA, s. 135.

⁶⁹⁵Oktay Özenin, *Kubilây Olayı Tarihi, 40 Gün* (İzmir: Ata Matbaacılık, 2013), 148.

aralarında bulunduğu İstanbul'un dindar entelektüelleri için bir tesir kaynağı olduğu kaydedilmektedir.⁶⁹⁶

Kemalist ideoloji tarafından, Nakşibendilik'in hatta daha genel anlamda tarikatların Cumhuriyetin modern ve laik karakteri için bir tehdit olarak algılandığını belirten Weismann ise; 1930 tarihli Menemen Hadisesi'ni izleyen dönemde Nakşibendilik üzerindeki baskıların yoğunlaştığını söyler. Ve takip eden yıllarda ise Nakşibendî dinî teşkilatlarının resmî olmayan eğitim kültür cemiyetlerine dönüştüğünü ifade eder.⁶⁹⁷

2.2.7. Dersim (Tunceli) Ayaklanması (1937-1938)

Doğu Anadolu'nun İç Anadolu ile birleştiği yerde yer alan; Çemişgezek, Mazgirt, Pertek ve Hozat gibi yerleşim yerlerinin yer aldığı bölge tarihte "Dersim" adıyla bilinmektedir.⁶⁹⁸ Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'ndeki yer; bugünkü Tunceli'dir.⁶⁹⁹

Osmanlı idâresi altındaki Dersim'e Tanzîmât'tan sonra ki idârî teşkilâtlanmada bölgede hâkim olan "ağa" ve "şeyh"lerden atama yapılmış,⁷⁰⁰ bölge uzun yıllar aşiret hayatını muhâfaza etmiş, seyit ve ağaların elinde aşiret sistemiyle idâre edilmiştir.⁷⁰¹ Coğrafi özellikleri ve süregelen feodal bağlarından dolayı, her dönemde, her zaman merkezî otoriteye karşı büyük bir tehlike oluşturan Dersim'de, aşiret liderlerinin, şeyhlerin, ağaların ve seyitlerin nüfuzu kırılmamış ve devlete asker vermesi sağlanamamıştır. Dönem dönem farklı isyânlar yaşanmıştır.

Örneğin; Dersim ağaları, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Erzurum'daki Rus Konsoloslugu'na giderek Ruslara yardım teklifinde bulunmuşlar savaşın devamında Hozat ve Mazgirt'teki kışlaları talan ve tahrip etmelerinin yanı sıra Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte bölgede artan silahlanmayla birlikte pek çok çapul, soygun, isyân vb. problem ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte: Koçuşağı ve Şamuşağı Aşiretleri (1892), Koçuşağı ve Resik Aşiretleri (1907-1908), Haydaranlar Aşireti (1909), Kırgan Aşireti (1914), Ferhatuşağı Aşireti (1916), Koçuşağı Hadisesi (1926), Pülümür Harekâtı (1930) tarihe yazılan diğer Dersim hâdiseleridir.

⁶⁹⁶Weismann, *age.* 289.

⁶⁹⁷Weismann, *age.* 288.

⁶⁹⁸M. Abdulhalûk Çay, "Tunceli Mezartaşları ve Türk Kültüründeki Yeri "Türk Kültürü Araştırmaları, sy.XXIII/1-2 (1985): 154.; b kz. Suat Akgül, *Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu*, s.1.; erişim 18Temmuz 2018, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/821/10411.pdf>

⁶⁹⁹Tuğba Doğan, "Arşiv Belgelerine Göre 1937-1938 Dersim İsyanı", *History Studies*, c.4/1 (2012): 158, erişim tarihi 22 Mart 2017, <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423902436.pdf> ; Ayrıca b kz.Tuncelili Yıllığı, Ankara 1973, 27.

⁷⁰⁰Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekaleti Jandarma Umum Kumandanlığı, *Dersim 1932* (Ankara: Kaynak Yay., 2010), 56.

⁷⁰¹Hakkı Naşit Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), 121.

Örgütlenme amacıyla gerektiğinde aralarında kan davası gütmeye bile ara verdiklerini gördüğümüz bu aşiretlerin; Dersim'deki Seyit Rıza'yı lider olarak benimsedikleri, hem ağa hem de seyit olan Rıza'nın mânevî ve maddî otoritesini kabul ettikleri ifade edilmektedir.⁷⁰²

Milli mücadele yıllarında, 1920'de gerçekleşen Koçgiri Ayaklanması'na Dersim'den destek verilmiş ve ayaklanma sonrası isyancılar yine Dersim'e sığınmıştır. Osmanlı Dönemi'nde devlet otoritesinin kurulamadığı, Dersim'de devlet hâkimiyetini kesin şekilde sağlamak düşüncesi Cumhuriyet yönetimini bölgeye karşı hassaslaştırmıştır.⁷⁰³

Cumhuriyet Dönemi'nde Kürt meselesine ve Doğu sorununa yönelik iki yaklaşım ve buna bağlı olarak da iki grup ortaya çıkmıştır.⁷⁰⁴ Fevzi Çakmak, İsmet İnönü gibi isimlerin yer aldığı Birinci grup, Dersim'e operasyon yapılmasını önerirken, Kazım Karabekir, Celal Bayar gibi isimlerden oluşan ikinci grup askerî harekâtın çözüm olmayacağını ileri sürmüştür.⁷⁰⁵

1937 yılı Nisan ayında Rızan, Haydaran, Yusufan, Kureyşan, Abbasuşağı, Bahtiyaruşağı Aşiretlerinin reisleri ve Seyit Rıza bir araya gelerek; bölgeye karakol yapılmaması, köprü kurulmaması, vergilerin onların istediği şekilde alınması gibi konularda hükümete bir ultimatom göndermişlerdir.⁷⁰⁶

Abbasan Aşireti'nin liderliğinde 24 Mart 1937 tarihinde Sin Karakolu'na saldırı düzenlenmiştir.⁷⁰⁷ Bir ay tacizler devam etmiş ve 3 Mayıs 1937 tarihinde ilk kadın savaş uçağı pilotu Sabiha Gökçen'in de aralarında bulunduğu Türk Hava Kuvvetleri uçakları aşiret reislerinin toplantıda olduğu Keçikesen Köyü'nü bombalamışlardır. Hükümetin aldığı sert tedbirler ile isyancılar büyük zayiât vermiştir. Yakalanan aşiret mensupları Elâzığ'a mahkemeye sevk edilmişlerdir.⁷⁰⁸ Gittikçe sıkışan Seyit Rıza da küçük oğlu Hüseyin'den sonra diğer oğlu Hasan'ın da 17 Ağustos'ta teslim olması ve ardından sağ kolu Ali Şir'in 26 Ağustos'ta öldürülmesiyle yanında iki kişiyle birlikte⁷⁰⁹ 10 Eylül 1937 tarihinde silahsız olarak teslim olmuştur. İlk sorgusu Erzincan'da yapılan Seyit Rıza asıl sorgusu için Elazığ'a gönderilmiştir. Böylece 1937 yılının Mart ayında başlayan Dersim İsyânı Eylül ayında sona ermiştir. Tunceli Ağır Ceza Mahkemesi'nde başlayan mahkeme 15 Kasım'da sonuçlanmış, 11 kişi idama, 33 kişi de ağır hapse mahkûm olmuştur. İdam mahkûmlarından 4'ünün çok yaşlı olmaları

⁷⁰²Tuğba Doğan, *a.g.m.* 158-164.

⁷⁰³Zeytinli, *agt.* 193-194.

⁷⁰⁴Zeytinli, *agt.* 190.

⁷⁰⁵Hüseyin Yayman, *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası* (Ankara: SETA Yay., 2011), 65.

⁷⁰⁶Suat Akgül, *Yakın Tarihimizde Dersim isyanları ve Gerçekler* (İstanbul: Boğaziçi Yay., 1992), 123-159.

⁷⁰⁷Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA), 030. 10. 3.74.4.

⁷⁰⁸Çay, *age.* 346.

⁷⁰⁹*Cumhuriyet Gazetesi*, 13 Temmuz 1937.

sebebiyle ölüm cezaları 30'ar yıl hapse çevrilmiştir. İdam mahkumlarından Seyit Rıza, oğlu Hüseyin, Kureşanlı Aşireti Reisi Hasso Seydo, Yusufanlı Aşireti Reisi Kamer oğlu Fındık, Demenanlı Aşireti Reisi Cebrailoğlu Hasan, Kureşanlı Ulukiyeoğlu Hasan ve Mirzaoğlu Ali idam cezası almış ve cezaları aynı gün infâz edilmiştir.⁷¹⁰

2.2.8. Süleymancı İmam-Hatip Kavgaları (1958-1980)

Türkiye'de İmam-Hatip Okullarına karşı en güçlü muhâlefet Süleyman Efendi Cemaati'nden (Süleymancılar) gelmiştir. Amelde Hanefî ve itikâta Mâturîdî olan Süleyman Hilmi (Tunahan) tarikatta Nakşî'dir. Süleyman Hilmi'nin hayattayken yazıp bastırıldığı tek eseri 'Yepyeni Usul ve Tertipte Kur'an Harf ve Harekeleri'dir.⁷¹¹ Süleyman Efendi Cemaati, en hızlı ve en iyi Kur'an- Kerim öğretimi eğitimi verdikleri kanaâtinin dindar halkta hâsıl olmasıyla bu hususta bir cazîbe merkezi olmuştur. Bu yıllarda yetişmiş din adamı bulunmaması sebebiyle, kendi kurslarında yetiştirdiği vâiz ve imam-hatiplerin camilere atanmasında büyük başarı göstermiştir.

Süleyman Efendi'nin, yetersiz olduğu iddiasıyla öğrenci göndermediği İmam-Hatip Okulları'nın 1958'den itibaren hızlı bir gelişme kaydetmesi, mezunlarının müftülük, vâizlik, imamlık, müezzinlik ve Kur'an kursu hocalığı gibi hizmet kadrolarında görev alması, daha önce bu görevlerin büyük bir kısmını üstlenen ve bu yeni durumu faâliyetlerine engel gibi gören Süleyman Efendi cemaâtiyle İmam-Hatip Okulu mezunları ve taraftarları arasında gerginlikler yaşanmasına yol açmıştır. Daha evvelden bu kurumun kadrolarında yer alan taraftarlarının zamanla emekli olması veya istifâen ayrılması ile Süleymancılar Diyanet'teki eski etkinliğini de kaybetmiş, otoriteleri sarsılmıştır. Cemaat mensuplarının, İmam-Hatip Liseleri'nden yetişen din adamlarının tecrübe eksiklikleri nedeniyle eğitimlerinin yetersiz olduğunu savunarak kendi öğrencilerinin Diyanet kadrolarında yer alması gerektiği yönünde propagandalar yaptıkları ifade edilmektedir.⁷¹² Bazı kesimler de Süleyman Efendi Cemaâti mensuplarını tanımlamak için onların hoşlanmadığı 'Süleymancı' tâbirini kullanmış, sonuçta din görevlileri arasında İmam-Hatipliler ve 'Süleymancılar' şeklinde iki grup ortaya çıkmıştır. Bu süreçte taraflar birbirini incitici nitelermelerle anmış, yıpratıcı beyan ve iddialarda bulunmuştur.

Öte yandan 1965'te yürürlüğe giren 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanunu'nda müezzinlik dışındaki din hizmetleri kadrolarına tâyinde İmam-Hatip Okulu, Yüksek İslâm Enstitüsü ve İlâhiyat Fakültesi'ni bitirme şartı getirilmiştir. Saymaz'a göre;

⁷¹⁰Doğan, *a.g.m.* 158-164

⁷¹¹Ahmet Turan, Süleymancılık, OMÜ, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9 (1997): 35.

⁷¹²Turan, *a.g.m.* 36.

Süleymanlıların en azılı düşmanları; DİB Başkan Yardımcısı Yaşar Tunagör, Tarsus Müftüsü Süleyman Tekin, İskenderun Müftüsü Zübeyir Koç ve Adana Müftüsü Cemalettin Kaplan'dır. Öyle ki Kaplan, Kozan İmamı Mustafa Akyıldız'a "Ben Bir Süleymanlı İdim" adlı kitabı yayımlamıştır. Zaten gruba 'Süleymanlılar' adını verenin de, sonradan Almanya'da, yasadışı İslâmî Cemiyet ve Cemaatler Birliği adlı örgütünü kuran Cemalettin Kaplan ve arkadaşları olduğu belirtilir.⁷¹³ Bunun üzerine cemaat mensupları 1966 yılının Ocak ayında Kur'an Kursları Kurma, Koruma ve İdame Ettirme Dernekleri Federasyonu'nu kurmuş ve Kur'an Kurslarıyla ilgili daha sistemli bir çalışma süreci başlatmıştır. DİB'de Tunagör'ün görevinden alınmasından sonra yerine Tayyar Altıkulaç getirilmiştir. Bu kez de Altıkulaç, Kur'an kurslarının devletleştirilmesine yönelik adımlar atmıştır. Süleymanlılar bir süre, DİB tarafından gönderilen müfettişlerin raporlarıyla kursların çoğunu devlete kaptırmaktan kurtulamamışlardır.⁷¹⁴

17 Ekim 1971 tarihinde yayımlanan Kur'an Kursu Yönetmeliği gereği, cemaate ait binaların intifa hakkının Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilmek istenmesi sonucu, cemaat dernekleri, Kur'an Kursuyla birlikte; orta, lise ve yükseköğretim kurumlarına devam eden öğrencilere yardım etmeyi amaç edinip öğrenci yurtları inşa ederek adlarını Kurs ve Okul Talebelerine Yardım Dernekleri şeklinde değiştirmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nin özel şartlarında geçmiş dönemde İmam-Hatip okulları ve Diyanet mensuplarıyla bir gerilim yaşanmışsa da zamanla cemaat içindeki yeni kadroların da uzlaşmacı katkıları sayesinde bu gerginlik önemli ölçüde ortadan kalkmıştır.⁷¹⁵

2.3. ANADOLU'DA ETKİN OLAN NAKŞİBENDİ GRUPLAR

II.Mahmut döneminde çağdaşlaşma ve modern askeriye kurma çabaları çerçevesinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması hadisesi ile ocağın tarikatı konumunda bulunan ve yeniçeri isyanlarındaki şüpheli geçmişi ile yeniçeri ağalarını kışkırtmakla itham edilen Bektaşî tekkeleri de kapatılmış, yerlerine devlet için daha makul kabul edilen Nakşibendi tarikat şeyhleri görevlendirilmiştir. Bu durum tarikatın halk nezdindeki itibarını artırmıştır. Nakşibendi şeyhlerinin başını çektiği Kafkasya direnişi ve göçlerinin de Nakşibendî tarikatının Anadolu'daki popülaritesini artırdığı kaydedilmektedir. Anadolu'ya göç ederek farklı şehirlere yerleşen Nakşibendî Kafkas muhacirleri, Anadolu'da Nakşibendîliğin yayılmasında önemli bir etken olmuşlardır. 19.

⁷¹³İsmail Saymaz, *Kurslar ve Yurtlar İmparatorluğu Süleymanlılar*, erişim 20 Ağustos 2018, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kurslar-ve-yurtlar-impatorlugu-suleymanli-40303192>

⁷¹⁴İsmail Saymaz, *Kurslar ve Yurtlar İmparatorluğu Süleymanlılar*, erişim 20 Ağustos 2018, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kurslar-ve-yurtlar-impatorlugu-suleymanli-40303192>

⁷¹⁵Reşat Öngören, "Süleyman Hilmi Tunahan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 41, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 377.

yüzyıl boyunca Osmanlı'da tarikatlar tabanlarını genişletme imkânı sunan başka gelişmeler de yaşanmıştır. Özellikle Nakşibendi tarikatı önüne çıkan fırsatları değerlendirmesini bilmiş ve bu yüzyılda tabanını genişletme imkanı bulmuştur. Batı Avrupa'da gelişen kapitalizm ve yaşanan teknolojik ilerlemeler; Osmanlı toprak düzenini de bozmuş, askeri yenilgilerin de başlaması ile Osmanlı toprak düzeninde yeni uygulamalara gidilmiştir. Bu uygulamalardan, iltizam sistemi ve malikâne sistemi neticesinde taşrada, elinde sermaye olan ve sonraları askeri güç de besleyen bir orta sınıf ortaya çıkmıştır. Nakşibendî tarikatı bu yeni orta sınıfları kendine çekmekteki başarısı ile nüfuzunu ve nüfusunu artırmıştır. Bundan başka; II. Abdülhamit döneminde izlenen politikalar ile Osmanlı tebaası İslam çatısı altında bir arada tutulmaya çalışıldığı, diplomatik ilişkilerde de “Halife” unvanından azami fayda sağlanmaya çalışıldığı hatta dönemin Nakşi şeyhlerinden olan Ahmet Ziyaüddin Gümüşhanevi'nin Abdülhamit'in danışmanlarından birisi olduğu bir konjonktürde tarikatlar daha rahat hareket alanı bulmuştur. Rahat hareket imkânı toplumsal tabanın genişlemesi sonucunu doğurmuştur. Tüm bu gelişmelerin ışığında Cumhuriyet rejimi gelirken, Nakşibendî tarikatı bu toprakların en önde gelen örgütlü İslami yapılarından birisi haline gelmiştir. 1925'te yürürlüğe giren “Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılmasına Dair Kanun” ile hukuki düzeyde yasa dışı oluşumlar durumuna düşseler de tarikatlar Anadolu sosyolojisinin bir gerçeğidir. Toplumsal yapının mühim aktörlerinden olan bu tarikatlardan, her ne kadar elimizde istatistikî veriler olmasa da Anadolu'da etkinliği açısından en yaygın olanı Nakşibendi tarikatıdır. Hata payını saklı tutmakla beraber Türkiye'de nüfuz ve nüfus olarak en kalabalık tarikatın Nakşibendîlik olduğunu söylemek için büyük araştırmalara gerek yoktur.

Nakşibendi tarikatının Türk siyaset ve kültür hayatı açısından doğurduğu önemli sonuçlar vardır.⁷¹⁶ Tekke ve zaviyelerin kapatılması dar bir alanda az sayıda müridana hitap eden pek çok tarikatı ortadan kaldırmasına karşın yukarıda sayılan nedenlerin de tesiri ile Nakşibendiliğin hegemon tarikat haline gelmesine neden olmuştur. Nakşibendi tarikatlarında özellikle Cumhuriyet'ten sonra derin İslam felsefesi ve tasavvuf

⁷¹⁶Komisyon, *Dini Gruplar, Siyaset ve Bürokrasi*, ed. Kemal Ataman, İsmail Gürler, Vejdî Bilgin (Bursa: Birlik Vakfı Bursa Akademî Yay., 2017), 215 – 231., Ayrıca bkz: Jülide Akyüz, Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketi, *Bilgi*, sy.46, Yıl. 2008, s. 38.; Namık Sinan Turan, Osmanlı Hilafeti'nin 19.Yüzyılda Zorlu Sınırı: II. Meşrutiyet'e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sy.38, Yıl. 2008, s.281-322.; İlber Ortaylı, Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, sy.6, Yıl. 1995, s. 281-287.; Aybudak, *agt.* s.73.; Kemal Karpat, *İslamın Siyasallaşması* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2010), 192-208.

öğretilerine yer verilme de Cumhuriyet tarihinde İslamcı hareketin evrilmesi ve politikaya girmesinde etkili olmuş, pek çok siyasi oluşum doğrudan ya da dolaylı olarak bu Nakşibendî omurgadan doğmuştur. Bu anlamda Türkiye'deki İslamcı siyasi hareket Nakşibendilik'in zihni yapısını ve imkanlarını devralmıştır denilebilir.

XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonuna kadar uzanan din-kutsal karşıtı ideolojik dilin, manâsını kaybettiğini ve yeni bir dönemin başladığını söyleyen Macit'e göre; Neoliberalizmin giderek kök salmasıyla modern dünya görüşünün fikrî ve siyâsî sabitlerini tenkit eden düşünürlerden alıntı yaparak kendilerini ifâde etmeye başlayan dini/siyâsî hareketler, yeni bir dinî-politik söylem ve terminoloji üretmişlerdir. Macit, devşirmeci, bağımlı, köksüz, güce içkin ve gücü kutsayan bu mistik hareketlerin ürettiği bu söylem ve terminolojinin, entelektüel ilgileri bir kenara iterek her şeyi siyâsete ve iktidar araçlarına döken/dönüştüren postmodern bir anlayış ile yeni teolojik araştırmalardan da bî haber olduklarını ifade eder.⁷¹⁷

İslâmıcı ideolojilerin kurucularının ve takipçilerinin, İslâm'ı bir ebedî kurtuluş yolu olarak değil, Batı karşısında güç kazanacakları siyâsî bir ideoloji olarak tanımladıkları söylenir.⁷¹⁸ Bunun yanında köklerinden kopmayı marifet sanan ve tek gayesi modaya uymak olanların da olduğu ifade edilir.⁷¹⁹ Bölünmüş ve tektipleşmiş insan yığınları çağdaş toplumun temel karakteristiğidir. Her insan meslekî çalışması, zevkleri, aile içindeki yeri, eğitimi ve sosyal ilgileri bakımından bölünmüştür. Aile kendi içinde bölünmüştür. Bugün dede-baba-torun artık aynı ailenin birimleri olmaktan çıkmış durumdadır. Her çift bağımsız bir ailedir. Bu kadarla da kalmayıp aileyi oluşturan anne-baba ve çocuk kendilerine mahsus ve bağımsız alanlar elde etme peşindedirler.⁷²⁰ Tarikatlar ve cemaatler de kendi içinde bölünmüştür. Milletler kendi içinde hem etnik hem sosyal karakterli olarak bölünmüştür. Dünya üzerindeki devletler bölünmeyi derinleştirmektedir. Her millet kendi şahsiyetini daha çok önemsemekte hatta ayırıcı vasıflar arayıp bulmaktan hoşlanmaktadır. Bütün bu bölünmelere rağmen dünya çapında bir tektipleşme hüküm sürmektedir. Bütün devletler müşterek kaygılar içinde çalkalanmakta, iktisâdî işleyiş her toprak parçasında birbirine benzer hareketler doğurmaktadır. Kullanılan enerji türlerinin aynı oluşu, aygıtların her ülkede aynı aygıtlar olması sorunları tektipleştirmektedir. Milletler birbirine benzemekte, zıtlasma içindeki cemaatler birbirine benzemekte, fertler birbirine benzemektedir. Birbirine benzeyen fertler arasında derin ruhsal uçurumlar vardır. Hiçbir fert diğerini kendinden bir parça sayma ruhuna sahip değildir. Aileler ve onların evleri birbirine çok benzemekte fakat

⁷¹⁷Nadim Macit, *Dünya-Dil Sistemi ve Dini Söylem* (Ankara: Sarkaç Yay., 2010), 7.

⁷¹⁸Mustafa Akyol, *Özgürlüğün İslami Yolu*, çev. Ömer Baldık (İstanbul: Doğan Kitap, 2013), 153.

⁷¹⁹Özel, *Zor Zamanlarda Konuşmak*, 120.

⁷²⁰Özel, *age.* 120.

her aile diğeri kendine çok uzak saymaktadır. Büyük bloklarda yaşayan insanlar yan kapıda hangi ailenin bulunduğunu bile bilmeden günlük hayatlarını geçirmektedirler. Cemaatler tektipleşmektedir. Cemaat içi ilişkiler bütün cemaatlerde benzer formlara sahip olmuştur. Her ülke için 'millî birlik' ciddi bir mesele haline gelmiştir. Millet ölçüsünde benzeşme ve tektipleşme onları kavrayışta kaynaştırmamaktadır. Birbirine benzemelerine rağmen birbirinden sürekli uzaklaşan insanlar, aynı şeyi elde edebilmek adına birbirlerine hasım olmaktadır.⁷²¹

Günümüz dünyasında olaylar, meseleler, gündem sık sık değişmektedir. Kurtoğlu'nun da dediği gibi: Batı dün Roma Paganizmi ile Yunan Paganizmini, Yahudiliği ve Hristiyanlığı kendi potasında bağdaştırdığı gibi bugün de Marksist Sosyalizmden Neoliberalizme aynı şeyi hedeflemektedir. Merkezde Yahudilik ve Hristiyanlık değerlerinden beslenen postmodern, seküler bir din, neoliberalizm ile bu dine bağdaştırılmış bir İslâm ve diğer dinler ve kültürler arzulamaktadır.⁷²²

Tarikatlar ve cemaatler, eğitimin ve öğretimin, basının ve propagandanın önemini, ülkeleri sarsan, hükümetleri düşüren gücünü gördükleri için bu sahalara da büyük önem vermişlerdir.⁷²³ Birçok âminin tesiri altında gelişen tasavvuf cereyanı çeşitli sebeplerden dolayı İslâm âleminde büyük bir kuvvet kazanmıştır.⁷²⁴ Kurdukları kapalı ilişki ağları ile çoğunlukla içe dönük bir yaşam süren tarikatlar ve onlardan doğan cemaatler, Türkiye'de de hemen hemen her şehirde aktif olarak faaliyetlerini sürdürmektedirler. Kurdukları şirketler, televizyonlar, gazeteler, dergiler, radyolar, yayınevleri, yurtlar, vakıflar göz önünde bulundurulduğunda pek çok büyük holdingle yarışacak düzeyde bir ekonomik güç teşkil ettikleri görülmektedir. Pek çoğu siyasetle de yakından ilgilenen bu tarikat ve cemaatler Anadolu'da sosyal ve kültürel hayatın başat unsurlarındandır. Liderleri, müntesipleri, etkili oldukları bölgeler vb. farklılık arz etse de genelde benzer ritüellere, temayüllere ve yaşam tarzına sahiptirler. Şimdi Anadolu'da hala aktif olarak varlığını sürdüren ve öne çıkan Nakşibendi Cemaatler hakkında alfabetik sırayla bilgi verilecektir.

⁷²¹Özel, *age*, 133.

⁷²²Ramazan Kurtoğlu, *Din ve Küresel Ekomomi-Politik-Sosyalizm, Neoliberalim ve "Siyasal İslam"da Ahir Zaman ve Kurtuluş, Küresel Dönüştürme Stratejisinde Hollywood Filmleri, Asimetrik Savaşlar ve Terörizm* (İstanbul: Destek Yay. 2017), 30.

⁷²³M.Esad Coşan, "Ya Sizin Fikriniz Nedir Beyler? - Ekim 1985" İslam Dergisi Başmakaleleri," (İstanbul: Server İletişim Yay., 2007), 79.

⁷²⁴Azmi Bilgin, *Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı*, Tasavvuf Kitabı, haz. Cemil Çiftçi (İstanbul: Kitabevi Yay. 2003), 293.

2.3.1. Adıyamancılar Cemaati

Adını Adıyaman'ın Kahta İlçesi'ne bağlı Menzil (Durak) Köyü'nden alan grup, Türkiye'nin en yaygın ve en kalabalık tarikatlarından. Menzilciler tabiri ise; Nakşî-Halidî Şeyhi Seyyid Abdülbaki Erol'a müntesip olanları ifâde eder. Neredeyse her ilde teşkilâtları vardır. Şeyhlerini 'Seydâ' olarak anarlar. Cemaatin en ünlü liderlerinden Şeyh Muhammed Râşit Erol, uğradığı zehirli iğne saldırısı ile hayatını kaybetmiştir. Yerine kardeşi Abdülbaki Erol geçmiştir. Muhtemel şeyh adayı Fevzettin Erol ise farklı illerdeki örgütlenmeleri yönetmektedir. 'Semerkantçılar' denen grup ise Menzilcilerin Ankara çevresindeki müntesipleridir. İmanı kurtarmanın yeterli olduğu anlayışındaki cemaat özellikle alkol bağımlılığından kurtulmak isteyenlerin ilgi odağıdır.⁷²⁵

Menzil Dergâhı, Abdülbaki Erol ile birlikte kitap basımına ve kamuya açık faâliyet yapmaya yönelmiştir. Semerkand isimli radyo istasyonları, TV kanalları ve dergileri vardır.⁷²⁶ Medya alanında ve sağlık alanında çok ciddi faaliyetleri olduğu konuşulmaktadır.

Gerek yurt içinde gerekse yurtdışında çok sayıda mürîdi olan bir yapılanma olan Menzil Cemaati, Nakşibendîliğin önemli bir kolu ve aslen Siirt'ten gelme Kürt kökenli bir sülalenin ve Şeyhin devamıdır. Şeyhe bağlılığın çok önemli olduğu cemaatte, müritler sık sık Menzil Köyü'ne giderek Şeyhi ziyâret ederler. Müntesipleri arasında toplumun her kesiminden insan olmakla birlikte daha çok alkol bağımlısı ya da kumar tutkunu insanların yoğun olduğu vurgulanmaktadır. Halkta bu durumdaki kişilerin Menzil ziyâretinden sonra içkiyi, kumarı bırakıp namaza başladıkları ve güzel ahlâk sahibi oldukları inancı vardır. Seydâ olarak anılan Muhammed Râşid Erol'un; 12 Eylül askerî darbesinin ardından Çanakkale'ye sürgün edildiği, bu olaydan sonra cemaatin uzun bir süre siyâsetten uzak durmaya, kendini çok fazla göstermemeye çalışsa da siyâsetçilerin Menzil'den uzak durmadıkları da ifade edilmektedir.⁷²⁷

Abdülhakim Hüseyinî ile faaliyete başlayan Menzil Dergâhı'nın ünü, oğlu Muhammed Raşit Erol zamanında⁷²⁸ Anadolu'nun hemen her bölgesine yayılmıştır. Bugünkü şeyhi Nakşî-Halidî Seyyid Abdülbaki Erol'un hemen her yerde halife ve vekilleri vardır. Dine uzak bir yaşam tarzı olan; içki içen, kumar oynayan pek çok kişinin tövbe aldıktan sonra bu kötü alışkanlıkları bıraktıkları görülmüştür. Bu da dergâhın popülaritesini artırmıştır.⁷²⁹ Diğer

⁷²⁵Okan Konuralp, *Türkiye'nin Cemaat ve Tarikat Haritası*, erişim 19 Mayıs 2017, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-nin-tarikat-ve-cemaat-haritasi-5097892>

⁷²⁶Mercekaltı, *Hangi tv Hangi cemaatin?*, erişim 17 Haziran 2017,

<https://www.dunyabizim.com/mercek-alti/hangi-tv-hangi-cemaatin-h6743.html>

⁷²⁷Ruşen Çakır, *Türkiye'de İslam, İslamcılık ve Cemaatler*, erişim 17 Haziran 2017, <http://rusencakir.com/Turkiyede-Islam-Islamcılık-ve-cemaatler/6314>

⁷²⁸bkz. Selahaddin Kınacı, *Muhammed Raşid Erol (k. s. a.)'nin Hayatı* (Menzil: y.e.y., 1996)

⁷²⁹Geniş bilgi için bkz. Çakır, *age.* 65.; Öngören, *a.g.m.* 9.

cemaatlerle kıyaslandığında müntesiplerinin birbiriyle ilişkileri daha hareketsizdir. Bazı kitap çalışmalarının dışında yayın faaliyeti de yoktur.⁷³⁰

2.3.2. Arvasiler Cemaati

İlhanlı Devleti'nin kurucusu olan Hülâgu'nun Bağdat katliâmıyla birlikte İslâm coğrafyasında başlayan zorunlu hareketlilik neticesinde Bağdat'tan ayrılan ailelerden birinin de Hazreti Muhammed'in torunlarından Hazreti Hüseyin'in soyundan gelen, 'Ehl- i Beyt' diye tâbir edilen Seyyidler olduğu belirtilir. Seyyid Abdülkâdir-i Geylânî hazretlerinin torunlarından Seyyid Abdürrezzak'ın en büyük halifesi Şeyh Kasım-ı Bağdâdî'nin, büyük bir aileyle ve ayrıca Abbâsî halifelerinin etrafından dağılmış bazı ailelerle birlikte sırasıyla Musul, Mardin, Diyarbakır, Urfa ve Bitlis civarına yerleştiği kaydedilir.⁷³¹

Seyyid Kasım, oğlu Molla Muhammed'i Van Gölü Havzası'nın hakimi konumundaki Hakkâri Beyleri'nden (İrisân Beyleri) İbrahim Bey'in kızı Fatma Hanımla evlendirir. Van Vilâyeti'ne bağlı Bahçesaray (Müküs) Kazası'nın güneybatısında bulunan, daha sonra Arvâs adı verilen bölgeye yerleşirler. Dergâh, medrese, cami ve kütüphane⁷³² inşâ ederler. Seyyid Abdullah Arvâsî bu ailenin 6. kuşak torunlarından. Bölge icâbı olarak Şâfiî mezhebindedirler. Diğer üç mezhebi de bilip, okuyup, okuttukları, öğrettikleri ifade edilmektedir. Ailenin sırasıyla, Kadirî, Çeştî ve Nakşibendî tarikatına intisab ettiği ifade edilmektedir.⁷³³

Seyyid Abdullah'ın iki oğlundan birincisi; Osmanlı Devleti adına zaman zaman elçi olarak İran'a gönderilen Seyyid Abdurrahim'den Doğu Bayezid Arvâsîleri kolu; ikincisi Seyyid Abdurrahman'dan Hakkâri, Müküs ve Hizan Arvâsîleri kolunun geldiği belirtilmektedir.⁷³⁴

Meşhur yazar, fikir adamı ve pedagog Abdülhâkim Arvâsî, bu ikinci koldan Seyyid Abdurrahim'in 5. kuşaktan torunudur.⁷³⁵ Halası Seyide Hadice'nin kocası Şeyh Muhammed Celâlî ise Said-i Nursî'nin doğuda ders okuduğu üç hocadan biridir.⁷³⁶

⁷³⁰İlyas Üzüm, *Kelam-Mezhepler Tarihi İlişkisi Açısından Günümüz Türkiye'sinde Dini Akımlar ve Din Aleyhtarı Yazarlar, İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri ve Koordinasyonu Toplantısı-II*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 149, 1998), 128-129.

⁷³¹Abdüllatif Uyan(haz.), *Menkıbelerle İslâm Meşhurları Ansiklopedisi*, (İstanbul: Berakat Yay., 1983), I:37.

⁷³²"Daha sonra meşhur olacak olan Arvâs Kütüphanesi böylece kurulmuş olur. Seyyid Molla Muhammed'in kurduğu Arvâs Kütüphanesi'nde üç bin kadar el yazması kitap bulunuyordu. Bu kütüphanedeki kitapların bir kısmı, müelliflerin orijinal yazmalarıydı. Hemen her türlü ilim ve fenne ait büyük bir hazine olan bu kütüphane, ne yazık ki, Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler tarafından yakılmıştır." bkz. İbrahim Arvas, *Tarihi Hakikatler* (İstanbul: Biyografi Net Yay., 2005), 148.

⁷³³M.Süleyman Kuku, *S.Ahmed Arvâsî, Ehl-i Beyt ve Bazı Şecereler*, (İstanbul: y.e.y., 1988), 126.

⁷³⁴Dündar Ali Kılıç, *Arvas ve Arvasilerin Van Gölü Havzasındaki Etkinlikleri, II.Van Gölü Havzası Sempozyumu, 4-7 Eylül 2006*, Ed.Oktay Belli (Ankara: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., 2007): 257-264.

Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye koluna mensupturlar. Ailenin tarihî seyrinin; Bağdat, Musul, Şanlıurfa, Bitlis, Mısır, Van, Ağrı, Adana ve Hakkari'den sonra İstanbul'da Eyüp, Haliç civârı ile Kâşgarî Tekkesi'nde son postnişîn olarak meşihat makamına geçmesiyle devam ettiği söylenmektedir.⁷³⁷ Abdülhakim Arvâsî'nin, muhtelif nedenlerle Musul, Mısır, Şam, Van, Erzurum, Trabzon başta olmak üzere çeşitli yerlere seyahatlerde bulunduğu ve bu bölgelerde etkili olduğu ifade edilmektedir.⁷³⁸

Kamran İnan'ın büyük babası Gaydalı Sıbgatullah Arvâsî bu ailenin Cumhuriyet'ten önceki temsilcisidir. Cumhuriyet Dönemi temsilcisi Abdülhakim Arvâsî ise, Hüseyin Hilmi Işık ve Necip Fazıl Kısakürek gibi iki belirgin şahsiyeti mânen etkilemiş ve bu sâyede büyük bir ün kazanmıştır.⁷³⁹ Halen adı geçen bölgelerde ve küçük de olsa ülkenin diğer kesimlerinde varlıkları hissedilmektedir.

2.3.3. Darendeli Hulûsi Baba Cemaati

Nakşibendi Şeyhi Osman Hulûsi Efendi (Dârendeli Hulûsi Baba) müntesiplerinin oluşturduğu cemaattir. 1986 yılında kurulan, Genel Merkezi Malatya'nın Darende İlçesi'nde olan Es-Seyyid Osman Hulûsi Efendi Vakfı etrafında hizmet ve faaliyetlerine devam etmektedir. Osman Hulûsi Efendi'nin dilediği ve tasavvur ettiği görevleri hayata geçirmek amacıyla kurulan vakıf ülkenin kalkınmasını ve cemiyetin aydınlanmasını gaye edinmiştir. Darendede merkezli fakat tüm Türkiye'yi kapsayan bir çizgideki Vakfın başkanlığını H. Hamidettin Ateş yürütmektedir. Kahramanmaraş'ta şubesi, Mersin, Kayseri, Karabük ve Elbistan'da da temsilcilikleri mevcuttur.⁷⁴⁰

⁷³⁵"Seyyid Ahmed Arvâsî 1932' de Yukarı Doğu Bayezid'de tevellüt etmiş, 1988 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Gazi Eğitim Fakültesi Pedagoji Bölümü'nden mezun olmuş, çeşitli enstitü ve okullarda hizmet vermişti. Günlük gazetelerde yayımlanmış makalelerin yanında, Eğitim Sosyolojisi, Kendini Arayan İnsan, İnsan ve İnsan Ötesi, Türk İslâm Ülküsü, Diyalektikimiz ve Estetikimiz ve İlm-i Hal adlı kitapları yayımlanmıştır." bkz; Ekrem Buğra Ekinci, *Hayatı ve Hatıralarıyla Abdülhakim Arvasi* (İstanbul: Arı Sanat Yay., 2018) ; Komisyon, *Seyyid Ahmet Arvasi, İlm-i Hal/Bütün Eserleri XIII* (İstanbul: Bilgeoğuz Yay., 2013)

⁷³⁶Kılıç, a.g.m. 257-264.; Ayrıca bkz. Kuku, S.Ahmed Arvâsî, 128.

⁷³⁷Nuran Çetin, Abdülhakim Arvâsî ve Tasavvuf Anlayışı Makalesi, *Tasavvuf Dergisi*, 129-150., erişim 22 Mayıs 2017, http://www.tasavvufdergisi.net/Makaleler/653202074_33_8.pdf

⁷³⁸Vassâf, *Sefîne*, II, 60.

⁷³⁹*İşte Türkiye'deki Tarikat ve Cemaatler*, erişim 20 Ocak 2018,

<https://fenerant.wordpress.com/iste-turkiye%E2%80%99deki-tarikat-ve-cemaatler/>

⁷⁴⁰<http://www.biyografi.net/kisiyrinti.asp?kisiid=3241>; Ayrıntılı bilgi için bkz: Es-Seyyid Osman Hulûsi Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, haz. Prof. Dr. Mehmet Akkuş-Prof. Dr. Ali Yılmaz (İstanbul: Nasihat Yay., 2006), 111-123.;bkz. Es-Seyyid Osman Hulûsi Darendevî, *Hutbeler*, haz.: Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz (İstanbul: Nasihat Yayınları, 2006)

2.3.4. Ehramcıoğlu Cemaati

1960'larda Sivas, Tokat ve Amasya bölgesinde etkin olan bir cemaattir. Sivas Ulu Camii'nin başta olmak üzere, Sivas İmam Hatip Lisesi, Tozanlı Köprüsü, Sivas çevresinde muhtelif cami ve sebil çeşmelerinin yapılmasına önderlik eden⁷⁴¹ İsmail Hakkı Ehramcıoğlu'na nispet edilen cemaat son yıllarda sönmeye yüz tutmuştur.⁷⁴²

Ehramcızâde (İhramcızâde), Tokatlı Mustafa Hakî Efendi'ye intisap edip bir süre Tokat'da kalmıştır. Hocası 1908'de Tokat Mebusu seçildikten sonra Sivas'a dönmüştür. 1919'da Hakî Efendi'nin vefatı üzerine; 23 Nisan 1920'de T.B.M.M'ye Sivas Mebusu olarak katılan Mustafa Takî Efendi (Doğruyol)'ye intisap etmiştir. Onun da 1925 yılında vefatının ardından irşad vazifesini almıştır.⁷⁴³

Ehramcızâde'nin bütün partilere aynı mesafede durarak, herhangi bir siyasi partiye yakınlık göstermediği ifade edilir. Siyasetle asla uğraşmayacağını, herkesin bir oyu olduğunu ve dilediğine verebileceğini söylemektedir.⁷⁴⁴ Hatta "Herkesin bir siyaseti vardır. Bizim siyasetimiz, siyasete karışmamaktır. Bu da ayrı bir siyasettir."⁷⁴⁵ dediği de ifade edilmektedir.

2.3.5. Erenköy Cemaati

İsmi Mahmut Sami Ramazanoğlu'nun 1955'ten sonra İstanbul'da görev yaptığı Zihni Paşa Camii'nin bulunduğu Erenköy semtinden alır. Ramazanoğlu, Kelamî Dergahı şeyhi Erbilli Mehmed Esad Efendi'ye intisap etmiş ve hilafet almıştır. Erbilli Mehmet Esat Efendi'nin tekkeler kapatılınca Erenköy'de aldığı köşk ile cemaatin temellerinin atıldığı söylenmektedir. Mehmet Esat Efendi'nin halifesi Mahmut Sami Ramazanoğlu tarafından cemaatleştirildiği ifade edilen gruba Mahmut Sami Ramazanoğlu Cemaati de denilmektedir. Bazı çevrelerce Altınoluk cemaati de denilen grup, Ankara'da Muradiye Vakfı olarak bilinmektedirler.⁷⁴⁶ Erenköy Cemaati ağırlıklı olarak İstanbul, Konya ve Ankara'da teşkilatlanmıştır. Erenköy Grubu'nun liderliğini Osman Nuri Topbaş Hoca sürdürmektedir. Erenköy Cemaati, Nakşibendi geleneği içinde, esnaf ve işadamlarının kolu olarak bilinmektedir. Şeyh Ramazanoğlu'nun ardından

⁷⁴¹ *İhramcızade'yi Dünya Tanıyor*, erişim 19 Ocak 2018,

<https://www.dunyabizim.com/portre/ihramcizadeyi-dunya-taniyor-h3637.html>

⁷⁴² *İşte Türkiye'deki Tarikat ve Cemaatler*, erişim 20 Ocak 2018, <https://fenerant.wordpress.com/iste-turkiye%E2%80%99deki-tarikat-ve-cemaatler/>

⁷⁴³ *İhramcızade İsmail Hakkı Toprak Efendi*, erişim 20 Ocak 2018,

<https://www.biyografi.net/kisiyrinti.asp?kisiid=3240>

⁷⁴⁴ *İhramcızâde Hacı İsmail Hakkı Altuntaş, Gavs-ül Âzam İhramcızâde Hacı İsmail Hakkı Toprak kaddesellâhü sırrahu'l aziz (1880– 1969) Nakşî-Hâkî Tarikâtü ve İlm-i Ledün Sırları* (İstanbul: Gözde Matbaacılık, 2013), 512. bkz.: *İsmail Hakkı Toprak İhramcızade*, erişim 21 Ocak 2018,

https://www.academia.edu/12002241/ismail_hakki_toprak_ihramcizade

⁷⁴⁵ Kerem Önder, *İhramcızade İsmail Hakkı Toprak Efendi Sözleri Şerhi*, erişim 19 Ocak 2018,

<https://www.youtube.com/watch?v=aT5c9vB5tQE>

⁷⁴⁶ Ömer Şahin, *Hangi Tarikat, Cemaat Kime Oy verecek?*, erişim 20 Ocak 2018,

[http://www.radikal.com.tr/yazarlar/omer-sahin/hangi-tarikat-cemaat-kime-oy-vercek-1165051/](http://www.radikal.com.tr/yazarlar/omer-sahin/hangi-tarikat-cemaat-kime-oy-verecek-1165051/)

cemaatin dinî sorumluluğunu Musa Topbaş'ın üstlendiği ifade edilmektedir.⁷⁴⁷ Ramazanoğlu'nun 1984'de vefatından sonra İstanbul'da cemaatin başına Musa Topbaş geçmiştir. Cemaat faaliyetlerinin dört kişilik bir heyet tarafından idare edildiği de belirtilmektedir.⁷⁴⁸ Cemaatte öne çıkan başka isimler de vardır: Ahmet Taşgetiren, Eymen Topbaş ve Konya'da Erenköy Mahallesi'nde yaşayan, bir dönem Milli Selamet Partisi milletvekilliği de yapmış olan Tahir Büyükkörükçü bunlardandır.⁷⁴⁹

Cemaatin yayın organı 1986 yılında yayın hayatına başlayan Altınoluk Dergisi'dir. Grupla ilişkili yazarların eserlerini neşreden Erkan Yayınları'nın da cemaate yakın olduğu ifade edilmektedir. Türk Cumhuriyetlerinde de etkili faaliyetleri olan cemaatin; sosyal ve kültürel faaliyetlerle adından sıkça söz ettiren İslâmî İlimler Araştırma Merkezi'yle de ilişkisi olduğu belirtilmektedir. Cemaatte ağırlıklı anlayışın, eğitim yoluyla fertlere İslâmî şuur kazandırmak olduğu söylenirken, İslâmî eğitimde klasik tasavvuf ve tefsir ilmi öne çıkar.⁷⁵⁰

Türkiye'deki Nakşî geleneğin⁷⁵¹ en önemli temsilcilerinden biri de Erenköy Cemaatidir. Müntesiplerinin sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan nispeten elit olduğu grubun, devletin ve milletin değerleriyle barışık olduğu ve ölçülü bir şekilde dini yaşamak istediği ifade edilmektedir.⁷⁵²

2.3.6. Hazinoğulları Cemaati

Cemaate adını veren Abdulkâdir-i Geylânî neslinden olan Şeyh Muhammed Hazîn-i Firsâfî'dir. 1816 yılında Siirt'in Firsâf Köyü'nde doğmuştur.⁷⁵³ Medrese tahsilini Molla Halîl-i Siirdî'den yaptıktan sonra Mardin'de Kâsîmiye Medresesi'nde okumuştur. Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin halîfelerinden Şeyh Osman Sirâceddîn-i Tavîlî'den 1844 yılında icâzet almıştır. 1892'de vefat etmiştir.⁷⁵⁴ Abdulkâdir-i Geylânî soyundan geldiği ifade edilen Şeyh Muhammed

⁷⁴⁷ *İşte Türkiye'deki Tarikat ve Cemaatler*, erişim 20 Ocak 2018, <https://fenerant.wordpress.com/iste-turkiye%E2%80%99deki-tarikat-ve-cemaatler/>

⁷⁴⁸ Sadık Dana, *Mahmut Sami Ramazanoğlu* (İstanbul: Erkam Yay., 1991) Ayrıca cemaat hakkında geniş bilgi için bkz. Ruşen Çakır, *age*, s. 56 vd. ; Reşat Öngören, *a.g.m.*, s. 5 vd.

⁷⁴⁹ Okan Konuralp, *Türkiye'nin Cemaat ve Tarikat Haritası*, erişim 19 Mayıs 2017, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-nin-tarikat-ve-cemaat-haritasi-5097892>

⁷⁵⁰ Üzüm, *a.g.m.* 127-128.

⁷⁵¹ Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar; Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti* (İstanbul: Kitap Yay., 2008), 181.

⁷⁵² Adem Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi* (İstanbul: Dönem Yay., 2013), 165-166.

⁷⁵³ "Firsâf ya da yeni ismiyle Dereyamaç Köyü, Siirt-Tillo yolu üzerinde Bağtepe (Halenze) köyünü geçtikten sonra sol taraftadır. Yol ayrımından 4 km., Siirt'e 12 km., Tillo'ya 6 km. mesafededir. Köyün ismi Firsâf şeklinde söylendiği gibi Fersaf şeklinde de söylenmektedir. Günümüzde özellikle Türkçe telaffuz açısında kolay geldiği için Fersaf şeklinde söylenmekte ve yazılmaktadır. Ancak, doğrusu Firsâf olmalıdır." bkz. İbrahim Baz, "Siirtli Aşık Bir Sûfi: Şeyh Muhammed Hazîn-i Firsâf", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1/6/VI/11 (2015): 92.; erişim 27 Haziran 2018, <http://sirnak.edu.tr/fakulte/ilahiyat/dosya/belgeler/hoca3.pdf>

⁷⁵⁴ Baz, *a.g.m.* 89-91.

Hazîn-i Firsâfi'nin ailesi, 1258'de Moğollar'ın Bağdat'ı istilası sonucu kuzeye göç eden ailelerdendir.⁷⁵⁵ Aile, Diyarbakır Hazro'dan başka, Siirt merkez ile Firsâf ve Erbin Köyü'ne, yerleşmiştir. Bölgeye ilk yerleşenlerden Şeyh Halef, Abdulkâdir-i Geylânî'nin oğlu Şeyh Abdurrezzâk'ın oğullarından biridir. Üç kardeş olan Şeyh Mahmud, Şeyh Ahmed ve Şeyh Şeref ise Abdulkâdir-i Geylânî'nin oğlu Şeyh Abdulvehhâb'ın torunlarıdır.⁷⁵⁶

Hazinoğulları Cemaati aslında kuşaklar boyu Nakşi tarikatını Güneydoğu'da temsil etmiş, Şeyh'ul-Hazîn⁷⁵⁷ adıyla ünlü bir ailedir.⁷⁵⁸ Hazinzadeler veya Hazinoğulları unvanıyla tanınan ailenin Haşimi sülalesinin bir kolu olduğu ve soyunun Hz. Hasan'a dayandığı da iddia edilmektedir. Yaklaşık 740 yıldır Siirt'te yaşayan ailenin geniş bir muhit üzerinde etkili olduğu kaydedilmektedir.⁷⁵⁹

Aileyi ve cemaati, yakın geçmişte vefat eden, Muhammed Musa Kâzım temsil etmiştir. Musa Kâzım, Arap kökenli Siirt'li Şeyh Muhammed el-Hazin el-Haşimî'nin torunu ve Şeyh Şerafeddin'in oğludur. Bağlılarının nerdeyse tamamı Kürt'tür ve müntesipleri çok dağınıktır. Müritleri, daha çok Siirt, Bitlis, Ankara, Bursa ve İstanbul'da bulunmaktadır. Aileyi bugün ciddi anlamda temsil eden bir isim yoktur.⁷⁶⁰ Fakat aile bölgedeki varlığını korumaktadır.

2.3.7. Hazneviler Cemaati

Cemaatin lideri Şeyh Ahmed Haznevi'ye nispetle Haznevîler olarak isimlendirilen Nakşibendi-Halidi kolda Şeyh Ahmed Haznevi'nin⁷⁶¹ vefatından sonra oğlu Masum postnişin olmuştur. Şeyh Masum bölge aşiretleri arasında saygın bir yer edinmiş, arabulucu olarak tanınmıştır. 1958 yılında kardeşi Şeyh Alaaddin postnişin olmuş, 1969 yılında Şeyh Alaaddin'in vefatı üzerine kardeşi Şeyh İzzeddin postnişin olmuş, 31 Temmuz 1992 yılında Şeyh İzzeddin vefat edince de yerine Şeyh Muhammed geçmiştir. Suriye'nin Tel Maruf beldesi devrin büyük âlimlerinden uğradığı bir merkez haline gelmiştir.. Son dönem meşayından Şeyh İzzeddin'in

⁷⁵⁵Vamıkıddin Aydın, *Nasihât ve Namaz Bilgileri-Şafîî İnanç Fıkhu* (İstanbul: Tunçel Ofset, 2010), 198.

⁷⁵⁶Firsâfi, *eş-Şeyh Muhammed Hazîn, Gâyâtü'l-Hayrât*, trc.: Takıyyuddîn Aydın (İstanbul: y.e.y. ts., 2003), 17-19,198; Ayrıca bkz. Vamıkıddin Aydın, *el-Câmiu'f'z-zikri ve'd-duâi ve'l-âdâbi'l-İslâmiyyeti ve menâkibu sâdâti'n-Nakşibendiyyeti (İslam'da kapsamlı zikir-dua ve edebler ve Nakşibendi büyükleri menkibeleri)* (İstanbul: Elif Ofset, 2000), 139.; bkz. Hüseyin Arslan, *Yüksek Ruhlar ve Aydınlar Yurdu Tillo* (İstanbul: Simurg Eğitim Danış Ar-Ge Dil ve Kültür Hiz. San. Tic. Ltd. Şti, 2006), 177.

⁷⁵⁷Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması* (İstanbul: Çağlayan Yay., 1996), 221.

⁷⁵⁸Ferit Aydın, *Tarikatta Rabita ve Nakşibendilik* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yay., 2000), 4.

⁷⁵⁹*Tasavvuf ve Nakşibendilik*, erişim 26 Ocak 2016,

<http://www.islamdusuncesi.net/tasavvuf-ve-naksibendilik-1-353h.htm>

⁷⁶⁰*İşte Türkiye'deki Tarikat ve Cemaatler*, erişim 20 Ocak 2018,

<https://fenerant.wordpress.com/iste-turkiye%E2%80%99deki-tarikat-ve-cemaatler/>

⁷⁶¹Şeyh Ahmed Haznevi, *"Güneydoğunun en önde gelen şeyhlerinden biri olan Şeyh Abdurrahman-ı Tâgî'nin talebesi ve halifesi şeyh Abdülkadir'den ders almış ve onun sohbetlerine devam etmiştir. I. Dünya savaşı yıllarında şeyh Abdülkadir'in vefat etmesi üzerine Şeyh Abdurrahman-ı Tâgî'nin oğlu ve halifesi Şeyh Muhammed Ziyaeddin Norşini'nin sohbetlerine devam etmiştir."* bkz. Said Nursi, *Tarihçe-i Hayat* (İstanbul: RNK Neşriyat, 2006), 48.

oğlu Şeyh Muhammed 2005 yılında vefat ettikten sonra Haznevi merkez tekkesinde pirin kim olduğuna dair ihtilaf çıkmıştır. Bunun üzerine merkez tekke olarak görev yapmakta olan Tel Maruf Köyü'nde Şeyh İzzeddin'in oğlu Abdullah, meşihat görevini yürütmeye başlamış, 2007 yılında gerçekleşen bu ayrılık tarihinden itibaren Şeyh Muhammed'in oğlu Şeyh Muhammed Muta, Tel İrfan adında bir köy ve bir tekke kurarak burada meşihat görevi yürütmeye başlamıştır. Hazneviler olarak isimlendirilen bu Nakşibendi-Halidi cemaat, bölgede olduğu kadar Suriye'nin bir çok şehrinde de etkili olmaktadır. Türkiye'de ise Konya, Afyon, İskenderun, İstanbul, Gaziantep, Diyarbakır, Şanlıurfa, Kilis, Mardin ve Batman hatta İzmir başta olmak üzere bir çok il ve ilçede etkin oldukları ifade edilmektedir.⁷⁶² Kürtler arasında etkin olan gruplardan birisi olan Hazneviler'in; Doğu ve Güneydoğu'da örgütlü olan Hüda-Par'a da yakın oldukları ifade edilmektedir.⁷⁶³

Cemaatin Şeyhi Muhammed Haznevi'nin yılda en az bir kez Türkiye'ye gelip, zikir törenlerini yönettiği söylenmektedir. Ölümünden sonra, binlerce Türk müridinin cenaze töreni için Suriye'ye geçmek istemesi haber bültenlerine konu olmuştur.⁷⁶⁴

Gerek Türkiye gerekse Irak ve Suriye'de çok geniş bir taraftarı bulunan Haznevi ailesi; öğrencilere medrese eğitimi vermesi ve tasavvuf ile uğraşması ile tanınmaktadır. Ayrıca Türkiye'de güçlü bir taraftar kitlesine sahip olan Menzil Cemaati'nin ve Norşinli Şeyh Maşuk'un da Haznevî ailesiyle bağları olduğu iddia edilmektedir. Bu nedenle, Haznevilerin Türkiye'deki etkisinin ve taraftarının Suriye'den daha fazla olduğu belirtilmektedir. CIA ve Mossad gibi servislerin de bölgede provokatif bir eylem meydana getirmek maksadıyla -Şeyh Maşuk suikasti gibi- bu cemaatleri izledikleri kaydedilmektedir.⁷⁶⁵

⁷⁶²İbrahim Baz, *Midyat ve Çevresinde Tasavvuf Kültürü ve Midyatlı Sufiler, Keşf-i Kadim: Matiate'den Midyat'a*, Uluslararası Midyat Sempozyumu'nda Sunulmuş, Yayınlanmamış Tebliğ Metni (2011): 285.

⁷⁶³Ömer Şahin, *Hangi Tarikat, Cemaat Kime Oy verecek?*, erişim 20 Ocak 2018,

<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/omer-sahin/hangi-tarikat-cemaat-kime-oy-verecek-1165051/>

⁷⁶⁴"Umre ziyareti için Suudi Arabistan'da bulunduğu sırada geçirdiği trafik kazası nedeniyle hayatını kaybeden Haznevi'nin, kaldırıldığı Medine Hastanesi'nde hayatını kaybetmesi üzerine, ölüm haberini alan binlerce seveni, Haznevi'nin cenaze namazında hazır bulunmak için yetkililerden izin alarak Nusaybin'den Kamışlı'ya geçmiştir. Suriye Devlet Başkanı Beşşar Esad'ın gönderdiği özel uçakla cenazesi Kamışlı'ya getirilen Şeyh Muhammed Haznevi, yılda bir defa Güneydoğu'ya gelip, Müslümanların bilinçlenmesi konusunda konferansve sohbetler düzenliyordu. Haznevi'nin Türkiye'ye gelişi sırasında, binlerce seveni onun sohbet düzenlediği illere akın ediyordu. Şeyh Haznevi, son olarak Gaziantep'e geldiğinde, çok sayıda kişi bu şehire akın edince büyük izdiham yaşanmıştır."

bkz. *Muhammed Haznevi Dualarla Defnedildi*, erişim 20 Ocak 2018,

<http://www.haber7.com/dunya/haber/118387-muhammed-haznevi-dualarla-defnedildi>

bkz: Okan Konuralp, *Türkiye'nin Cemaat ve Tarikat Haritası*, erişim 19 Mayıs 2017,

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-nin-tarikat-ve-cemaat-haritasi-5097892>

⁷⁶⁵"2005 yılında Saadet Partisi GİK Üyesi olan Ömer Vehbi Hatipoğlu 'nun Haber7. com'a verdiği "*Şeyh Haznevi Katliamının İç Yüzü*" başlıklı röportajından" erişim tarihi 18 Mayıs 2018, <http://www.haber7.com/dunya/haber/96390-seyh-haznevi-katliamının-ic-yuzu>

2.3.8. Işıkçılar Cemaati

Cemaat adını Hüseyin Hilmi Işık'tan almaktadır. Yakın dönemde vefat eden, ismi Türkiye Gazetesi ve İhlas Holding ile özdeşleşen Enver Ören'le simgeleşen bir harekettir. Turgut Özal'a tam destek verdikleri ifade edilmektedir.⁷⁶⁶ Seyit Abdülhakim Arvasî'ye bağlı Hüseyin Hilmi Işık'ın kurduğu cemaatin, İhlas Holding şemsiyesi altında büyüdüğü ve cemaatin lideri Enver Ören'in ölümü ile İhlas Finans'a el konulmasının ardından cemaatin güç kaybettiği belirtilmektedir.⁷⁶⁷

Nehrî Şeyhlerinden Seyyid Tâhâ el-Hakkârî'nin ailesine bağlı Arvasîler grubunun önemli temsilcilerinden olan Işıkçı Nakşibendî'lerin, yayınladıkları bir çok ansiklopedi ve kitapta bu kişiye olağanüstü önem vererek onu adeta göklere çıkardıkları zikredilmektedir. Ancak bu grubun yayınları arasında Tâhâ el-Hakkârî'nin gerçek hayatını anlatan hemen hiçbir bilgiye rastlanılmadığı, Tahâ'nın 1853 tarihinde öldüğüne ilişkin verdikleri bilginin ise kuşkulu olduğu söylenmektedir. Örneğin, Meclis-i Mebusân albümünde Hakkari Mebusu Seyit Tahâ diye yazılı bir fotoğraf bulunduğu, bu fotoğrafta kavuklu, cüppeli bir din adamının portresinin yer aldığı belirtilmektedir. Eğer Tâhâ el-Hakkârî gerçekten 1853 tarihinde öldü ise onun bu Meclis'e üye olarak girmiş bulunmasının imkansız olduğu⁷⁶⁸ çünkü Meclis-i Mebusân ilk kez 23 Aralık 1876'da kurulduğu ifade edilmektedir.⁷⁶⁹

Nakşî-Halidî şeyhi Abdülhakim Arvasî, Muhammed Sıddık Efendi'ye halifelik vermiştir. I. Dünya Savaşı sırasında şehid olan Sıddık Efendi ile birlikte tarikat silsilesinin son bulunduğu kaydedilmektedir. Ancak şeyhin önde gelen müridlerinden Hüseyin Hilmi Işık yaptığı çalışmalarla dikkat çekmiş, kendisi bir tarikat şeyhi olmaktan ziyade bir cemaat lideri olarak temayüz etmiş ve hareket onun adıyla anılmıştır. Işık'ın yaşlılığı sebebiyle cemaat işlerini 22 Şubat 2013'te vefatına kadar damadı Enver Ören yürütmüştür. Ülkenin hemen her yerinde mensubu bulunan cemaatin 500.000 üzerinde tiraja sahip günlük Türkiye Gazetesi, İnsan ve Kabzat Dergisi ve özel bir televizyon kanalı olan TGRT'nin sahibi olduğu ifade edilmektedir.⁷⁷⁰ İctihad kapısının kapalı olduğuna inanılan ve Ehl-i sünnet'e sıkı sıkıya bağlılık vurgusu yapılan

⁷⁶⁶Hangi tarikat, cemaat kime oy verecek, erişim tarihi 18 Mayıs 2018,

<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/omer-sahin/hangi-tarikat-cemaat-kime-oy-verecek-1165051/>

⁷⁶⁷Üst Aklın Asıl Hedefi İslami Cemaat ve Tarikatlar, erişim tarihi 21 Ocak 2017,

<http://www.114haber.com/siyaset/üst-aklin/asil-hedefi-islami-cemaat-ve-tarikatlar-turkiyedeki-tum-islami-grupların-haritasi-h485.html>

⁷⁶⁸Türkiye'de Nakşibendilik, erişim tarihi 18 Mayıs 2018,

<http://kalplerdekivahiy.blogspot.com/2015/01/turkiyede-naksibendilik-hareketi.html>

⁷⁶⁹Meclis-i Mebusan, erişim tarihi 18 Mayıs 2018, <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/meclis-i-mebusan-mebuslar-meclisi-991>

⁷⁷⁰Hüseyin Hilmi Işık'ın Saadeti Ebediye İlmihali'nin cemaat mensuplarının okuduğu en önemli kitap olduğu bilinmektedir.

cemaatin neşir organlarında, özellikle TGRT'nin dinî programlarında velilerin olağanüstülüklerine dayanan bir din telakkisi sunulmuştur.⁷⁷¹

2.3.9. İskender Paşa Cemaati

Geçmiş 1800'lü yıllara, Gümüşhanevi Tekkesi'ne, Şeyh Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi'ye uzanan İskenderpaşa Cemaati, ağırlıklı olarak İstanbul ve Ankara'da olmak üzere tüm yurttan örgütlenmiştir. Şeyhlik postuna oturan Mehmet Zahit Kotku'dan sonra, Kotku'nun görev yaptığı İskenderpaşa Cami'nin, tarikata ismini verdiği belirtilmektedir. Kotku'nun, selefi Abdülaziz Bekkine'den teslim aldığı önemli kitleye vurgu yapan Aybudak; Bekkine'nin, Nurettin Topçu⁷⁷² gibi dönemin tahsilli kesimini sohbet halkalarında toplamayı başardığını ifade etmektedir.⁷⁷³

Kotku'nun, gelişmiş hitabet yeteneği ve geniş kitlelerin anlayabileceği seviyedeki sohbetlerinin ⁷⁷⁴ yanında çok partili hayata geçişin getirdiği İslamî faaliyetlerde yaşanan görece serbestinin de etkisiyle, tarikati büyük halk kitlelerine yaymayı ve İskenderpaşa Tekkesi'ni ülke gündemini belirleyen bir aktör haline getirmeyi başardığı ifade edilmektedir. İktidarlar tarafından ya bitirilemeyeceği anlaşıldığından ya da oy potansiyeli dikkate alındığından sürekli olarak tarikata karşı sessiz kalma yoluna gidildiğini görüldüğü de ifade edilmiştir.⁷⁷⁵ Kara'ya göre bu müsâmahakâr durum, cemaatte "devlete iyi adam yerleştirelim" anlayışa yol açmıştır.⁷⁷⁶ Bu bakış açısıyla gelişen İslamcı siyâset aracılığıyla, devleti ele geçirerek toplumdaki tüm bozulmaları halledebilecekleri yönünde bir inanca sahip oldukları kaydedilmiştir.⁷⁷⁷

Kotku'nun ölümünden sonra liderliğe aynı zamanda akademisyen bir kimlik taşıyan Prof. Dr. Esad Coşan geçmiştir. Ondan sonra da aile şirketi Server Holding'in yöneticiliğini de üstlenen oğlu Nurettin Coşan lider olmuştur. Tarikat Esat Coşan'ın kurduğu vakıflarla (Hakyol Eğitim Yardımlaşma ve Dostluk Vakfı,⁷⁷⁸ İlim Kültür ve Sanat Vakfı, Sağlık Vakfı)

⁷⁷¹Üzüm, *a.g.m.* 129.

⁷⁷²M. Büyükaş, "Nurettin Topçu'da Dini Yaşayışın Psikolojisi", (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2002), 3.

⁷⁷³Utku Aybudak, "Nakşibendiliğin Politik Evrimi ve İskender Paşa Cemaati", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi 2014), 84.

⁷⁷⁴B. Sevin, "Dini Grupların Hafıza Zinciri Olarak Vaazın Araçsallığı: Kotku ve Gülen Örneği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 53/2 (2012): 130.

⁷⁷⁵S. Nal, "Demokrat Partinin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, sy. 60/3 (2005): 138 .

⁷⁷⁶İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam I* (İstanbul: Dergah Yay., 2012), 191.

⁷⁷⁷Elisabeth Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri Sosyolojik Bir Perspektif* (İstanbul: İletişim Yay., 2007), 58.

⁷⁷⁸Aybudak, *agt.* 95.

örgütlenmesini genişletmiştir. Eski Cumhurbaşkanı Turgut Özal,⁷⁷⁹ eski Başbakan Necmettin Erbakan⁷⁸⁰ ve eski Bakan Korkut Özal⁷⁸¹ gibi siyasetin birçok önemli isminin de cemaatle gönül birliği içinde olduğu bilinmektedir. Hatta Aybudak'a göre Muhsin Yazıcıoğlu da Coşan tarafından desteklenen siyâsî isimlerin başında gelmektedir.⁷⁸²

Erkeklerle yönelik demeklerin yanı sıra kurduğu kadın demekleriyle kadın örgütlenmesine de önem veren⁷⁸³, Milli Görüş çizgisindeki partilerle (MNP, MSP, RP) adı anılan İskenderpaşa Tarikatı'nın Mehmet Yücel Ağargün başkanlığında kurulan "Sağduyu Partisi" isimli bir siyasi partisi daha olduğu kaydedilmektedir.⁷⁸⁴

Eğitim çağındaki farklı sosyal sınıflardan öğrencilere burs imkanı da sunan⁷⁸⁵ yukarıda belirtilen vakıfların yanında "Çevre-Kültür ve Ahlak" ismini taşıyan dernekler⁷⁸⁶ aracılığıyla da sivil topluma yönlendirilen cemaatin, dergicilik faaliyetlerine de girdiği ifade edilmiştir. *İslâm, İlim ve Sanat, Kadın ve Aile, Panzehir, Gül Çocuk* gibi farklı kesimlere hitap eden dergileri⁷⁸⁷ bulunan cemaatin, Akra FM ile Ak TV'nin de sahibi olduğu bilinmektedir. Bundan başka Mehmet Zahit Kotku'nun kitapları cemaatin en çok okuduğu kaynaklar durumundadır. Cemaatin yayın organlarında İslam'ın bir bütün halinde hayatın her alanına yansımaları gerektiğinin vurgulanarak Kur'an ve sünnet çizgisinin korunması üzerinde durulur.⁷⁸⁸

Daha çok esnaf kesiminin rağbet ettiği bir yapı arz eden İsmailağa Cemaatine karşın, İskenderpaşa'da daha ziyâde ilme yatkın, talebe-akademisyen kesiminin yer aldığını ifade edilmekte ve üstelik bu öğrenci kesiminin de bir zincir halinde birbirini tekkeye çektiği bilinmektedir.⁷⁸⁹ Mehmet Zahid Kotku'nun etrafında toplanan ve sohbetlerini takip eden kitle içerisinde siyasete meraklı, bürokrasiyle iyi ilişkileri olan, yüksek tahsilli gruptan Necmettin

⁷⁷⁹Aybudak, *agt.* 105.

⁷⁸⁰"Necmettin Erbakan'ın siyasetinde İslamcı dünya görüşünün, münferiden siyaset sahnesine atılmasında, Kotku'nun başında bulunduğu tarikat ağının payı büyüktür." bkz.: Aybudak, *agt.* 83.

⁷⁸¹*Cumhuriyet Gazetesi*, 07.12.2013.;bkz.: *Siyasetin Gözde Dergahı İskenderpaşa Cemaati*, erişim 21 Ocak 2017, <http://arsiv.sabah.com.tr/2006/09/20/gun101.html>

⁷⁸²Aybudak, *agt.* 05.

⁷⁸³Bkz. M. E. Coşan, "Asil Kadın Yetiştirelim", *Kadın ve Aile Dergisi*, 1987, Ağustos, s. 1 .;bkz.: M. E. Coşan, "Kadınların Önemli Görevleri", *Kadın ve Aile Dergisi*, 1998, Şubat, s. 1 .

⁷⁸⁴Sağduyu Partisi için bkz; erişim 20 Ocak 2017, <https://www.yargitaycb.gov.tr/sayfa/faaliyette-olan-siyasi-partiler/1168>; bkz. erişim 20 Ocak 2017, <http://www.iskenderpasa.com/FA0DB11A-00E2-4F22-9E6D-6A99800EFDD0.aspx>;bkz. erişim 20 Ocak 2017, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/iskenderpasa-cemaati-referandum-kararini-acikladi-297780.html>; bkz erişim 20 Ocak 2017, <https://www.aksam.com.tr/guncel/iskenderpasa-cemaati-referandum-kararini-acikladi/haber-612190>;

⁷⁸⁵H. Akyol, *Türkiye'de Sağ Örgütler* (Ankara: Phoenix Yay., 2011), 146.; bkz.: M. Tezcan, *Eğitim Sosyolojisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985), 178-182.

⁷⁸⁶M. E. Coşan, "Ülkemizde İslam Kültür ve Medeniyetini Koruma ve Geliştirme Çareleri", *İlim ve Sanat*, 1990, S. 27, s. 1

⁷⁸⁷Aybudak, *agt.* 97.; bkz.:Çakır, *Ayet ve Slogan*, 17 vd.; Öngören, *Günümüz Türkiye'sinde Tarikatlar* (basılmamış makale), s. 1 vd.

⁷⁸⁸Üzüm, *a.g.m.* 127.

⁷⁸⁹Aybudak, *agt.* 85.

Erbakan da; sonrasında ülkenin mevcut siyasi ikliminde daha önce merkez sağın içinde dile getirilen İslâmî talepleri tek başına yüklenecek bir partiyi kuran ekip de büyük çoğunlukla İskenderpaşa'dan çıkmıştır.⁷⁹⁰ Parti hem teşkilatlanma sürecinde hem de yurda yayılmasında, Nakşibendiliğin müntesiplerinden büyük yardım görmüştür.⁷⁹¹ Partiye İskenderpaşa tekkesinden destek o denli büyüktür ki parti, adeta tarikatın siyasetteki ayağı haline gelmiştir.⁷⁹² Mardin'e göre Kotku, partiyi müntesipleri vasıtasıyla destekleyerek Nakşibendilik'in operasyonel kodlarında yeniden inşaya gitmiş ve sosyal alana ait olanı, siyasi alana taşımıştır.⁷⁹³

Çalmuk'a göre; Erbakan başlangıçta İskender Paşa Cemaati'ne bağlı olsa da yıllar içinde siyasi hareketteki konumu itibariyle büyük kitleler nezdinde vazgeçilmez bir lider durumuna gelmiş, "Millî Görüş eşittir Erbakan" halini almıştır. Öyle ki bir anlamda tarikatlar karşısında hükümler bir konuma ulaşmıştır.⁷⁹⁴ İsmi cemaati aşmış bir siyasetçi olarak Erbakan; cemaatler üstü bir isim haline gelmiş, İslâmî kanaat önderlerinin kendi riyâseti altında olması gerektiği düşüncesinden hareketle, İslâmî cemaatlerin sahası olan sosyal hayata, dinî-sosyal alana, eğitim alanına ve diğer alanlara doğrudan müdâhale edebilmiş hatta bu şekilde diğer İslâmî cemaatleri kontrol altında tutarak denetim altına alacak güce erişmiştir. Yine Aybudak'ın ifadesiyle; İslâmî bir cemaatin siyâsî alana dahil olmasının bir sonucu olsa gerek: Esad Coşan ile Necmettin Erbakan arasındaki fikri anlaşmazlıklar ortaya çıkmış, sonrasında bir anlamda Millî Görüş ile İskenderpaşa Cemaati'nin yollarının ayrılması söz konusu olmuştur.⁷⁹⁵ Çakır da buradan hareketle günümüzde artık bir liderin belirli bir cemaate yakın ya da bağlı olmasına değil de, cemaatlerin ona olan yakınlığına, bağlılığına ve bağımlılığına bakmanın daha gerçekçi olacağını söylemektedir.⁷⁹⁶

2.3.10. İsmal Ağa Cemaati

Kurucusu 1723 tarihinde İstanbul Fatih'te adını taşıyan camiyi inşa ettiren Ebu İshak İsmail Efendi'dir. Ölümünden sonra tarikat yoluna giren cemaatin liderliğini 1960 tarihinde ölene kadar Şeyh Batumlu Ali Haydar Efendi yürütmüştür. Nakşî-Halidî şeyhi Ali Haydar Efendi'nin vefatından sonra görevi İsmail Ağa Cami⁷⁹⁷ imamı Mahmut Ustaosmanoğlu

⁷⁹⁰Aybudak, *agt.* 87.

⁷⁹¹Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yay., 1995), 107.

⁷⁹²Hulusi Şentürk, *Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset İslamcılık* (İstanbul: Çıra Yay., 2011), 343.

⁷⁹³Şerif Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm* (İstanbul: İletişim Yay., 2012), 172,189.

⁷⁹⁴Fehmi Çalmuk, "*Necmettin Erbakan*", içinde: *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, ed. T. Bora ve M. Gültekin (İstanbul: İletişim Yay., 2005), 563.

⁷⁹⁵Aybudak, *agt.* 101.;bkz.: M. E. Coşan, "*Bir Parti ve Biz*", İslam, 1990, Temmuz, s. 1.

⁷⁹⁶*Türkiye'de İslam, İslamcılık ve Cemaatler*, erişim 1 Eylül 2016, <http://rusencakir.com/Turkiyede-Islam-Islamcilik-ve-cemaatler/6314>,

⁷⁹⁷*Cemaatin merkezi, İstanbul'da Draman mevkiindeki İsmailağa Camii'dir.*

bkz.: *İşte Türkiye'deki Tarikat ve Cemaatler*, erişim 20 Ocak 2018,

devralmıştır. İstanbul'un merkezi Fatih'te örgütlenen, sarık, şalvar ve cübbeli giyimleriyle diğer Nakşibendi gruplarından görsel olarak da ayrılan cemaat Türkiye'nin en dikkat çekici gruplarından. İsmail Ağa Cemaati, Mahmut Ustaosmanoğlu'nun kökeni nedeniyle İslâmî gruplar içinde "Oflular" olarak ya da Mahmut Efendi Cemaati olarak da tanınmaktadır.⁷⁹⁸

Cemaatin, İstanbul dışında başlıca yoğunlaştıkları yerlerin Trabzon, Tokat, Adapazarı, Kayseri, İzmit, Afyon olduğu söylenir. Erkeklerin sakal bırakıp şalvar, sarık, cübbe giymesinin; kadınların çarşafa bürünmesinin şart olduğu vurgulanır. Muhtelif yerlerde kız ve erkek öğrenciler için Kur'an Kursu açarak çoğalmaya çalışan cemaatin Kur'an Kursları'nda Arapça da öğrettiği, bazı fıkıh, tefsir ve kelim kitaplarını okutmaya çalıştığı belirtilir. Sempatizan olmanın dışında grubun gerçek üyesi olmak için rüya yoluyla intisabın gerçekleşmesi gerektiği de ifade edilmektedir.⁷⁹⁹

Aralarında bir mürit-mürşit ilişkisi olmasa da Mahmut Hoca, Şeyh Kotku'ya karşı hürmetkâr olmuş ve o sağken hayli mütevazı bir irşat faaliyeti sürdürmüştür. Kotku'nun vefatının, Mahmut Hoca'nın da önünü açtığı kaydedilir. Tarikat İslâmı'nın talep ettiği geleneksel karizmanın, İskenderpaşa'nın yeni şeyhi, Kotku'nun damadı ve 'mektepli' Profesör Esad Coşan'dan ziyade, 'alaylı' Mahmut Hoca'da mevcut olduğu belirtilir. Bir anlamda İstanbul taşrasının hâkim Nakşî çevresi olan İsmail Ağa Cemaati'nin, oradan da Türkiye taşrasına alabildiğine açıldığı kaydedilmektedir.⁸⁰⁰

İsmail Ağa Cemaati, Nakşiliğin kolları arasında dinî hayata geçirme hususunda da en katı disipline sahip çevre olarak bilinmektedir. Cemaatin İslâmî normlardan en küçük bir sapmaya dahi müsamaha göstermediği, sakalsız müridi de, tesettüre harfîyen uygun pardösü giyse bile çarşafa girmemiş mümineyi de kabul etmeyen bir çizgiye sahip olduğu söylenmektedir. Ağırlıklı olarak Karadenizli göçmenlere hitap eden cemaat, yakın döneme kadar Fatih-Çarşamba'da kendisini dış dünyaya kapatmış, içe dönük, gelenekçi ve modernliğe antipatik bir tavır sergilemiştir. Fakat bu çevrenin son yıllarda kendini kentin her yerinde, hatta en sosyetik muhitlerinde bile dışa vurur hale geldiği de kaydedilmektedir. 1990'lardan itibaren Türkiye'de özel televizyonların yaygınlaşmasıyla, sonrasında başta internet olmak üzere diğer

<https://fenerant.wordpress.com/iste-turkiye%E2%80%99deki-tarikat-ve-cemaatler/>

⁷⁹⁸Üst Aklın Asıl Hedefi İslami Cemaat ve Tarikatlar, erişim 21 Ocak 2017,

<http://www.114haber.com/siyaset/üst-aklin/asil-hedefi-islami-cemaat-ve-tarikatlar-türkiyedeki-tum-islami-grupların-haritasi-h485.html>

⁷⁹⁹Üzüm, a.g.m. 127-128.;bkz. Çakır, age. 60; Öngören, a.g.m. 7. bkz. Çakır, Ayet ve Slogan, 17; Öngören, Günümüz Türkiye'sinde Tarikatlar, a.g.m. 1.

⁸⁰⁰Mahmut Hoca Sonrası 5Aday, erişim 25 Mayıs 2016,

http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/284683/Mahmut_Hoca_sonrasi_5_aday.html

medya teknolojilerinin de etkin kullanılmasıyla cemaatin içinden Cübbeli Ahmet Hoca gibi medyatik isimler de çıkmıştır. Cemaatin Lalegül Fm adlı bir de radyosu vardır.⁸⁰¹

İsmailağa Cemaati'nin yükselişi, Şeyh Mehmed Zahid Kotku'nun İskenderpaşa Cemaati'nin inişe geçmesiyle de ilişkilendirilebilir. 1998 yılında Mahmut Hoca'nın damadı Hızır Ali Muratoğlu'nun, 2006 yılında ise cemaatin önde gelen, sevilen, Mahmut Hoca sonrasında da ümit bağlanan isimlerinden Bayram Ali Öztürk'ün İsmail Ağa Camii'nde cinayete kurban gitmeleri de İsmail Ağa Cemaatiyle ilgili akıllarda kalanlardır.

2.3.11. Küfrevîler Cemaati

Bu ailenin son temsilcisi Nakşibendî-Hâlidî şeyhi ve siyasetçi Kasım Küfrevî'dir. Bitlis'te doğan Kasım Küfrevî, aslen Siirt'in Şirvan (Kufra) ilçesinden Kürt kökenli Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Pîr Muhammed Küfrevî'nin altı oğlundan en küçüğü olan Şeyh Abdülbâki Küfrevî'nin oğludur. Babasının Sultan V. Mehmed Reşad döneminde Trablusgarp'a sürgüne gönderilmesinin ardından Cumhuriyet Dönemi'nde ailesiyle birlikte 1926'da zorunlu iskâna tâbi tutularak İstanbul Üsküdar'a yerleştirildiği ifade edilmektedir. Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca bilen Kasım Küfrevî bir kız çocuğu babasıdır. 3 Aralık 1992 tarihinde vefat ettiği ve vasiyeti üzerine Eyüpsultan Mezarlığı'na defnedildiği belirtilir. 1950'de Demokrat Parti'den Ağrı milletvekili olarak meclise girmiştir. 1954 seçimlerinde aynı partiden tekrar milletvekili seçilmiştir. Kasım Küfrevî'nin tarikat silsilesinin Şeyh Abdülbâki, Şeyh Abdülhâdî, Pîr Muhammed Küfrevî, Seyyid Tâhâ Hakkârî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaştığı zikredilir. Birçok kişiye hilâfet vermiş olan Kasım Küfrevî'nin, yerine büyük amcası Şeyh Abdurrahman'ın torunlarından Patnoslu Şeyh Abdülvahap Küfrevî'yi tayin ettiği ifade edilmektedir.⁸⁰² Ancak bu isim de günümüzde hayatta değildir ve halefi yoktur.

2.3.12. Nurcular Cemaati

Nurculuk, Said Nursi'nin⁸⁰³ Risâle-i Nur isimli eserleri çevresinde gelişmiş bir harekettir. Nurcu metinlerde yüceltici bir lakap olarak Said Nursî için Bediüzzaman sözcüğü kullanılmıştır. Bu hareketin bağlıları, Said Nursi'yi 'üstat' olarak kabul etmişler, dinî anlayış ve davranış biçimlerini de onun düşünceleri ve eserleriyle ilişkilendirmişlerdir. Said Nursî'nin adına atıfla kendileri ve başkaları tarafından 'Nurculuk-Nurcular' olarak nitelenen bu kesim, azımsanamayacak 'talebe' ve taraftar kitleleriyle Türkiye'de öne çıkan dinî gruplardandır. Said

⁸⁰¹Mercekaltı, *Hangi tv Hangi cemaatin?*, erişim 17 haziran 2017, <https://www.dunyabizim.com/mercek-alti/hangi-tv-hangi-cemaatin-h6743.html>

⁸⁰²*Kasım Küfrevî*, erişim 16 Mart 2018, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufrevi-kasim>

⁸⁰³Said Nursi'nin kronolojik hayatı için bkz.: Tahsin Tola, Said Özdemir, *Tarihçe-i Hayat, Eserleri Meslek ve Meşrebi* (Ankara: Doğu Matbaası, 1957) Ayrıca bkz. Necmettin Şahiner, *Bilinmeyen Yönleriyle Said Nursi* (İstanbul: Nesil Yay., 2013)

Nursi eserlerinde "zamanın tarikat zamanı değil imanı kurtarma zamanı olduğunu" belirterek geleneksel tarikat yapılanmasından farklı bir hareket ve yapılanma tarzını savunmuştur. Said Nursî'nin ölümünden sonra Nurcular bazı alt gruplara ayrılmıştır:

a) Yazıcılar: Risâleleri Osmanlıca hatla ve elle yazmanın faziletine inandıkları için yazıcılar adıyla anılan cemaatin liderliğini; Said Nursî'nin talebelerinden Hüsrev Altınbaşak yapmaktadır.⁸⁰⁴ Hayrat Vakfı isimli bir vakıfları bulunmaktadır. Pek çok ilde bulunsalar da özellikle Isparta ve çevresinde daha yoğunlardır. Altınbaşak'ın vefatından sonra Said Nuri cemaatin liderliğine gelmiştir.

b) Yeni Asyacılar: 1983'lere kadar Nurcuların çoğu *Yeni Asya Gazetesi* camiası içerisinde bulunmuşlardır. *Yeni Asya Gazetesi* 21 Şubat 1970'de kurulmuştur. Yeni Asya yayınları arasında dergiler ve neşredilen pek çok eser vardır. Örneğin, *İlim ve Teknik* serisi⁸⁰⁵ *İlmîyat* serisi⁸⁰⁶ neşredilen eserlerdendir. *Köprü*, *Bizim Aile*, *Can Kardeş* isimli dergileri vardır. İstanbul yoğunlukta olmak üzere Türkiye'nin her bölgesinde az da olsa mensupları vardır.

c) Meşveret Cemaati: Mustafa Sungur, Bayram Yüksel gibi cemaatin önde gelen isimlerinin 1983 yılında Yeni Asya camiasından ayrılarak oluşturduğu gruptur. Yeni Nesil isimli gazete etrafında toplanmışlardır. Suffa Vakfı Grubu, Ruba Vakfı Grubu, Hamidiye Vakfı Grubu gibi kollara ayrıldığı ifade edilmektedir. Belli aralıklarla Bedüzzaman Said Nursi sempozyumları düzenleyen grup, ağırlığı yayınevi faaliyetlerine vermiştir. Türkiye'nin her yerinde faaliyette olan grup 'medreselerde' Risale-i Nur okuma ve anlama merkezli bir çalışma yapmaktadır. Bir dönem Moral FM isimli bir de radyo istasyonu da kurmuşlardır.

d) Okuyucular Cemaati: Zübeyir Gündüzalp önderliğinde oluşan grup; Sözler Grubu, Envar Grubu, İhlas Nur Grubu gibi kollara ayrılmıştır.⁸⁰⁷

e) Fetullah Gülen Grubu: 10'dan fazla gruba bölünmüş olan Nurcular içerisinde en etkin, yaygın ve güçlü gruptur. 15 Temmuz 2016'da yaşanan darbe girişimine kadar Fetullah Gülen Grubu, Gülen Cemaati, Hizmet Hareketi olarak anılan grup, hükümet ile olan çatışması sonucunda 'Paralel Devlet Yapılanması-PDY' ve gerilimin yükselmesine bağlı olarak da 'Haşşaşiler' olarak isimlendirildi. 15 Temmuz 2016 tarihinden sonra ise FETÖ (Fetullahçı Terör Örgütü) olarak resmi kayıtlarda ve kamuoyunda anılmaya başladı. Eğitim alanına özel

⁸⁰⁴Grup, Hüsrev Altınbaşak için "üstât-ı sâni" tabirini de kullanır.

⁸⁰⁵Bu serinin bazı kitapları şunlardır: Hüseyin Demirkan, *Yıldızların Esrarı*; Alpaslan Özyazıcı, *Hücreden İnsana*; Ümit Şimşek, *Atom*; a. mlf., *Bir Arının Hatıra Defteri*; a. mlf., *Kainatın Doğuşu*; Mustafa Nutku, *İnsan Vücudu*; Ayhan Songar, *Beynimiz ve Sinirlerimiz*; a. mlf., *Sibernetik*.

⁸⁰⁶Neredeyse hepsi bir heyet tarafından yazılan bu eserle ilgili bazı kitaplar şunlardır: *İman*, *Namaz*, *İbadet*, *Hicret*, *Ölçü*, *İmtihan*, *Kader*.

⁸⁰⁷Nur Cemaatinin Kolları Hangileri, Nurcuların Liderleri Kimdir?, erişim 06 Temmuz 2019, <https://www.internethaber.com/nur-cemaati-kollari-hangileri-nurcularin-liderleri-kimdir-1875894h.htm>

önem veren ve ülke çapında yüzlerce dersane ve okul açan yapılanma, Türkiye'nin tüm illerini kuşatıp, açtıkları okullar vasıtasıyla Afrika'dan Uzakdoğu'ya uzanmıştır. Akyazılılar ve Türkiye Öğretmen Vakfı gibi kuruluşlarla başlayan örgütlenmesi zamanla büyük bir ekonomik ve siyasi güce dönüşmüştür. Cemaat medyadan eğitime, finanstan sağlık sektörüne kadar pek çok alanda varlığını hissettirmiştir. 1970'lerin ortasında Nurcular'ın ana gövdesinden ayrılarak yurt içinde ve yurt dışında yüzlerce kolej ve üniversitenin yanı sıra pek çok adı duyulmuş vakıf ve derneğin olduğu gibi; *Yeni Ümit Dergisi*, *Sızıntı Dergisi*, *Aksiyon Dergisi* ve *Zaman Gazetesi*'nin (350.000 tirajlı) de sahibi olan grup; 15 Temmuz 2016 tarihinde darbe girişiminden sonra terör örgütü ilan edilmiş ve kendisiyle kapsamlı bir mücadele başlatılmıştır. Bu süreçte büyük çöküş yaşayan grup ile mücadele devam etmektedir.

Yukarıda sözü edilenlerden başka lokal karakterli bazı çevreler daha vardır. Bunlar bir ölçüde Kürt milliyetçisi Nurcuların oluşturduğu Dava Dergisi çevresi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yoğunlaşan Med-Zehra Vakfı çevresi,⁸⁰⁸ Sakarya'da Zafer Dergisi muhiti, Hizmet Vakfı bünyesi gibi gruplardır.⁸⁰⁹

Said Nursi'yi 'üstat' kabul eden, eseri 'Risale-i Nur'ları okuyanlar genel olarak "Nurcular" adı ile anılırlar. Bazı çevrelerce "Hizmet Hareketi" olarak da adlandırılan cemaat, yukarıda sıralanan grupların dışında; Yeni Nesil, Kurdoğlu, Kırkıncı Hoca gibi gruplarla da anılır. Said Nursi'nin yaşayan talebelerinden Mehmet Kırkıncı, Mehmet Fırıncı, Said Özdemir gibi isimler "abi" olarak bilinir. Diğer pek çok Nakşî grubun aksine Erbakan'a değil, Menderes'le başlayan "Demokrat" geleneğe bağlı kaldıkları ifade edilir. Çoğunluğunun 28 Şubat'a kadar DYP(DP) ve Demirel'i destekledikleri kaydedilir. Fetullah Gülen Grubu gibi bu ekolden gelen bazı grupların da Özal'dan yana tavır aldıkları belirtilir.⁸¹⁰

Diğer Nakşibendî cemaatler genelde Nakşibendî geleneğin sınırları içinde kalırken, Nurculuk hareketi ve kollarının bu sınırı aştığı belirtilir. Günümüz Türkiye'sindeki en güçlü inanç hareketlerinden olan Nurculuk, adını Bitlisli Kürt bir ailenin çocuğu olarak pek çok Nakşî-Halidî Şeyhten ilim tahsil ederek büyüyen Said-i Nursi'nin Kur'an tefsiri niteliğindeki Risale-i Nur adlı eserinden alır.⁸¹¹ Her ne kadar Nakşî-Halidî Şeyhlerden ilim tahsil etmiş olsa da Said-i Nursî, tarikat yapısını reddederek Abdulkadir Geylanî'nin manevî himâyesini iddia

⁸⁰⁸Üst Aklın Asıl Hedefi İslami Cemaat ve Tarikatlar, erişim 21 Ocak 2017, <http://www.114haber.com/siyaset/üst-aklin/asil-hedefi-islami-cemaat-ve-tarikatlar-türkiyedeki-tum-islami-grupların-haritasi-h485.html>

⁸⁰⁹Üzüm, a.g.m. 133-137.

⁸¹⁰Ömer Şahin, *Hangi tarikat, cemaat kime oy verecek?*, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/omer-sahin/hangi-tarikat-cemaat-kime-oy-verecek-1165051/>

⁸¹¹Weismann, *age*. 296.

etmiştir. Kitlelerin yeni eğitim alanlarında aydınlatılmasının gerekli olduğunu savunmuş, aynı zamanda modernizme karşı dinin savunulmasının zorunluluğuna inanmıştır.⁸¹²

Nurculuk hareketi, 1920'lerde inançlı bağlıların (şakirtler) Said Nursî'nin risale metinlerini gizlice dolaştırmaya başladıkları zaman teşekkül etmeye başlamış, 1950'lerin liberalleşmesinden sonra yeni bir ivme kazanarak son derece hızlı bir şekilde yayılmıştır. Dershane adı verilen okuma mahfilleri Nursi'nin fikirlerini görüşmek ve din ve bilim tartışmalarında yer alacak takipçilerin yetiştirilmesi için organize edilmiştir.⁸¹³ Said-i Nursi yerine bir varis bırakmadığından, vefatından sonra hareket bir kollektif kimlik ve ahlaki yönlendirmeyi muhafaza etmekle birlikte bir giriş veya kabul merasimine yahut teşkilat yapısına sahip değildir.⁸¹⁴

Nurculuk kollarının, risale metinlerinin yorumlanmasında ve çalışma yöntemlerinde birbirleri ile rekabet halinde oldukları kaydedilmektedir. Nurcu liderlerin, 1960'lardan itibaren devlet ile hem Komünizm hem de kökten dinci İslam ile olan mücadelede işbirliği yaptıkları belirtilmektedir. Nurcu kolların genel anlamda demokrasinin modern söylemlerini, insan haklarını ve piyasa ekonomisini özümstedikleri ve inançlar arası diyalogla ön safta yer alan bir cemaat oldukları da ifade edilmektedir.⁸¹⁵

2.3.13. Süleymanlılar Cemaati

Cemaati kuran ve müntesipleri tarafından Nakşî-Müceddidî şeyh olduğuna inanılan Süleyman Hilmi Tunahan'dan dolayı "Süleymanlılar" olarak bilinen cemaat; öğrenci yurtları, Kur'an Kursları aracılığıyla Türkiye'nin ve dünyanın çeşitli bölgelerinde varlığını sürdürmektedir. İtikadda Ehl-i sünnet olan cemaat fıkhıta Hanefi'dir.⁸¹⁶ Siyasetle hep ilgili olmuşlardır. Tunahan, Demokrat Parti, Cumhuriyetçi Millet Partisi'ni desteklemiştir. Tunahan'ın ölümünden sonra, yerine geçen damadı Kemal Kacar, 1965'te CMP'den, 1969'da Adalet Partisi'nden milletvekili olmuştur. Yıllarca Adalet Partisi milletvekilliği yapmıştır. Süleymanlı Hilmi Türkmen ve Ali Ak da AP'den Milletvekili seçilmiştir. Kemal Kaçar'dan sonra lider olan torun Arif Ahmet Denizolgun, RP'den Antalya Milletvekili seçilmiştir. Bir süre sonra RP'den ayrılan Denizolgun, Mesut Yılmaz'ın 55. hükümetinde Ulaştırma Bakanlığı yapmıştır. Diğer kardeş Mehmet Denizolgun da sonraki dönemlerde iki dönem milletvekilliği yapmıştır.⁸¹⁷ MSP kurulduğunda cemaatin sevmediği Tekin, Koç ve Cemalettin Kaplan'ı

⁸¹²Weismann, *age.* 296.

⁸¹³Weismann, *age.* 299.

⁸¹⁴Weismann, *age.* 300.

⁸¹⁵Weismann, *age.* 300.

⁸¹⁶Üzüm, *a.g.m.* 129-130. Ayrıca bkz. Çakır, *age.* 125; Öngören, *a.g.m.* 16.

⁸¹⁷Ömer Şahin, *Hangi Tarikat, Cemaat Kime Oy verecek?*, erişim 20 Ocak 2018,

milletvekili adayı olarak gösterince Süleymancılardan destek alamamıştır. Siyasi güçleri sayesinde, 1961'de Almanya'ya yönelik ilk işçi göçünden sonra yurt dışında Kuran Kursu açan ilk grubun da Süleymancılar olduğu belirtilir.⁸¹⁸ Almanya başta olmak üzere yurt dışında da yoğun faaliyetleri vardır.

Tunahan'ın damadı Kemal Kaçar'ın ölümünden sonra cemaat iki torun Ahmet ve Mehmet Denizolgun arasında bölünmüştür. A. Ahmet Denizolgun'un 2016'da ölümünden sonra yerine ablasının oğlu Alihan Kuriş'in lider olduğu ifade edilmektedir.

Kur'an eğitiminde iddialı olan Süleymancılık bayağı bir güç kaybetmekle birlikte köklü bir yapılanma olduğu için Türkiye'de tarikatlar denildiğinde Süleymancılar ilk sıralarda gelirler.⁸¹⁹ Süleymancılar uzun süre İmam-Hatip Okulları ile karşı karşıya gelmişlerdir. Cemaatin *Genç Akademi* isimli bir de dergisi bulunduğu kaydedilmektedir.⁸²⁰

2.3.14. Şeyh Said Cemaati

Cumhuriyetin ilk yıllarında adından çokça söz ettiren cemaat son yıllarda etkin bir cemaat yapısına sahip olmasa da başını çektiği isyandan dolayı idam edilen Şeyh Sait'ten sonra cemaati oğlu Ali Rıza Septioğlu'nun temsil ettiği kaydedilmektedir. Siyasetçi Abdulmelik Fırat ve Fuat Fırat, Ali Rıza Septioğlu'nun torunlarıdır. 'Septioğulları' sülalesi Erzurum, Bingöl, Elazığ bölgesinde tanınırlar. Günümüzde de geniş bir tarikat muhitleri olmasının yanı sıra tarikatın tasavvuf zaviyesindeki temsilcisinin Şeyh Muhammed Emin olduğu ifade edilmektedir.⁸²¹

2.3.15. Tağiler Cemaati

Bitlis'in Güroymak (Norşin) İlçesi'nde bulunan ve çok kalabalık olarak varlığını sürdüren bu ailenin, son yıllarda dağıldığı belirtilmektedir. Bir ara Bitlis Milletvekili olarak Meclis'e giren Muhittin Mutlu'nun bu ailenin çocuğu olduğu ifade edilmektedir. Kürt kökenli bir aile olan Tağiler, oldukça gelenekçi bir Nakşibendi merkezi olarak faaliyetlerini sürdürürler.

<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/omer-sahin/hangi-tarikat-cemaat-kime-oy-verecek-1165051/>

bkz: Okan Konuralp, *Türkiye'nin Cemaat ve Tarikat Haritası*, erişim 19 Mayıs 2017,

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-nin-tarikat-ve-cemaat-haritasi-5097892>

bkz: Sait Çamlıca, *Süleymancılar Cami İmamını Neden Dövüyor?*, erişim 18 Ekim 2017,

<https://www.dinihaber.com/suleymancilar-cami-imamini-neden-dovuyor-makale,4682.html>

⁸¹⁸İsmail Saymaz, *Kurslar ve Yurtlar İmparatorluğu Süleymancılar*, erişim 20 Ağustos 2018,

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kurslar-ve-yurtlar-impatorlugu-suleymancilar-40303192>

⁸¹⁹*Türkiye'de İslam, İslamcılık ve Cemaatler*, erişim 1 Eylül 2016,

<http://rusencakir.com/Turkiyede-Islam-Islamcilik-ve-cemaatler/6314>

⁸²⁰İsmail Çağlar, "Tevarüs Edilmemiş Gelenek: Süleymancılık", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, sy. 2/2 (2016): 5. bkz. Ruşen Çakır, *Ayet ve Slogan* (İstanbul: Metis Yay., 1990), 131. bkz.

İşte Türkiye'deki Tarikat ve Cemaatler, erişim 20 Ocak 2018,

<https://fenerant.wordpress.com/iste-turkiye%E2%80%99deki-tarikat-ve-cemaatler/>

⁸²¹*İşte Türkiye'deki Tarikat ve Cemaatler*, erişim 20 Ocak 2018,

<https://fenerant.wordpress.com/iste-turkiye%E2%80%99deki-tarikat-ve-cemaatler/>

Bu ailenin Arvasilerin temsilcilerinden olduğu söylenmektedir.⁸²² Son asırlarda birçok siyaset adamı, din âlimi ve bilim adamı yetiştirmiş olan Bitlis, asırlardır dini bir merkez olma özelliğini kaybetmemiştir. Milletvekilleri olarak; Kamran İnan (AP,MDP,ANAP), Faik Tarımcıoğlu (ANAP), Safter Gaydalı (ANAP), Muhittin Mutlu (ANAP), Zeki Ergezen (RP); âlimler olarak; Şems-i Bitlisî, İdris-i Bitlisî, Said-i Nursî gibi isimler bunlardan bazılarıdır. Burada yaşayan ve şeyh soyundan gelen birçok ailenin halkın kültürünü, yaşamını ve en önemlisi siyasi tercihini etkiledikleri düşünülmektedir.⁸²³

2.3.16. Yahyalı Cemaati

Yahyalı Cemaati Kayseri Yahyalı merkezli Nakşibendî-Halidî ekolüne bağlı bir gruptur. Yahyalılı Hacı Hasan Efendi ismiyle tanınan Hacı Hasan Dinç'in liderliğinde kurumsal kimliğini pekiştirmiş, din anlayışını şekillendirmiş bir grup olduğu kaydedilmektedir.⁸²⁴ 1914 yılında Kayseri Yahyalı'da doğan Hacı Hasan Efendi'nin babası Mustafa Hulusi Dinç, Esad Erbilî'nin halifelerindedir. Mahmut Sami Ramazanoğlu'dan Halidî ve Kadirî icâzeti almıştır. Farklı kesimlerden muhipleri vardır. Sohbetlerinde dinî konular yanında siyasi ve ictimâî konularda da görüşlerini açıkladığı için çevresindeki entelektüel kişiler üzerinde etkili olduğu vurgulanmaktadır.⁸²⁵ Cemaatin klasik ehl-i sünnet geleneğine bağlı, şeriat-tarikat dengesini gözetken bir çizgide olduğu ifade edilmektedir.⁸²⁶

Kayseri dışında da örgütlenmesi olan grup Milli Görüş ekolünden gelen siyasi oluşumlara destek vermektedir.⁸²⁷ Kayseri'de Nur Cemaati'nden sonra en güçlü dinî grup olduğu söylenmektedir. Cemaatin şeyhi Ramazan Dinç'tir. Hızla büyüyen cemaatin,⁸²⁸ Seyr Fm adlı bir radyosunun da bulunduğu⁸²⁹ve faaliyetlerine Kayseri civarında devam ettiği ifade edilmektedir.⁸³⁰

⁸²²İşte Türkiye'deki Tarikat ve Cemaatler, erişim, 20 Ocak 2018,

<https://fenerant.wordpress.com/iste-turkiye%E2%80%99deki-tarikat-ve-cemaatler/>

⁸²³Mensur Kayıtbey, *Bitlis'te Son 20 Yılın Seçimleri ve Büyüyen Umut*, erişim 21 Ocak 2018,

<https://www.bitlishaber13.net/makale/bitliste-son-20-yilin-secimleri-ve-buyuyen-umut.html>

⁸²⁴bkz.Abdullah İnce, "Cumhuriyet Sonrası Dini Grupların İnsan Yetiştirme Modeli –Yahyalı'lı Hacı Hasan Efendi Örneği-", *International Journal of Science Culture and Sport*, sy. 3/(2015)

⁸²⁵Ferhat Koca, "Yahyalı'lı Hasan Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.16, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1997), 318- 319.

⁸²⁶Hacı Hasan Dinç, *Sohbetler IV*, (İstanbul: Mavi Yay., 2013), 22.

⁸²⁷Ömer Şahin, *Hangi Tarikat, Cemaat Kime Oy verecek?*, erişim 20 Ocak 2018,

<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/omer-sahin/hangi-tarikat-cemaat-kime-oy-verecek-1165051/>

⁸²⁸Üst Aklın Asıl Hedefi İslami Cemaat ve Tarikatlar, erişim 21 Ocak 2017,

<http://www.114haber.com/siyaset/ust-aklin/asil-hedefi-islami-cemaat-ve-tarikatlar-turkiyedeki-tum-islami-gruplarin-haritasi-h485.html>

⁸²⁹Mercekaltı, *Hangi tv Hangi cemaatin?*, erişim 17 haziran 2017,

<https://www.dunyabizim.com/mercek-alti/hangi-tv-hangi-cemaatin-h6743.html>

⁸³⁰İşte Türkiye'deki Tarikat ve Cemaatler, erişim 20 Ocak 2018, <https://fenerant.wordpress.com/iste-turkiye%E2%80%99deki-tarikat-ve-cemaatler/>

2.3.17. Diğer Nakşi Gruplar

Dinî gruplar, din ve toplum etkileşimi sonucu ortaya çıkarlar. İçinde doğdukları sosyal yapının izlerini taşırlar. Tarikatların doğuşu, şekillenmesi ve kurumsallaşmasında karizmatik dinî liderin dinî tecrübesini etrafındakilerle paylaşması başat unsurdur.⁸³¹

Türkiye'de yukarıda sözü edilen Nakşî gruplardan başka Alvarlı Muhammed Lütfi Efendi Cemaati, Abdülhay Öztoprak Efendi Cemaati, İhramcızade İsmail Hakkı Toprak Efendi Cemaati, Muhammed İhsan Oğuz Efendi Cemaati, Zeylanlar Cemaati gibi birtakım cemaatler daha vardır. Bunlar diğerlerine göre mahallî ya da marjinal gruplardır.

⁸³¹Celaleddin Çelik, *Dini Gruplar Sosyolojisi, Din Sosyolojisi*, Edt. Mehmet Bayyigit (Konya: Palet Yay., 2013), 277-281.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NAKŞİ GELENEĞİN CUMHURİYET POLİTİKALARI KARŞISINDAKİ TUTUMU

3.1. YAPILAN MODERNLEŞME ÇALIŞMALARI KARŞISINDA NAKŞİBENDİLİK

XIX. yüzyılda Batılı devletlerin işgaliyle pek çok Müslüman devlet değişimden geçmiştir. Osmanlı'da ise değişimin, her ne kadar Batı'nın etkisinden kaynaklanmış olsa da kendi iradesinde gerçekleştiği kaydedilmektedir.⁸³² Tanzimat'la birlikte başlayan bir süreçle ve hususen Cumhuriyet'ten sonra Türkiye'nin, Batı kültür dairesine girme konusunda ciddi çaba sarf ettiği görülmektedir. İktidar değişikliklerine rağmen bu çabanın değişmez bir millî siyaset halinde devam ettirildiği müşâhede edilmektedir. Bilhassa Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte, siyasi iktidar, bürokrasi, ordu, basın, iş ve ekonomi çevreleri dahil olmak üzere bütün kesimleriyle devletin, sürekli ve baskıcı bir Batılılaşma politikasını 1950'lere kadar uyguladığı kaydedilmektedir. 1950'lerden sonraki demokratik ortam sonucu nisbî bir rahatlama olmuşsa da temelde baskıların devam ettiği belirtilmektedir. Böylece Türkiye'de Batılılaşma yanlılarıyla muhafazakar kesim arasındaki gizli mücadelenin yeni boyutlar kazandığı ifade edilmektedir.⁸³³

Milli Mücadele'nin askeri safhasının başarıyla sonuçlanmasından sonra, Saltanat ve Hilafet kurumları kaldırılmış (1924), Şer'i mahkemeler kaldırılmış (1924), Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuş (1924), Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilmiş (1925), Şapka Kanunu kabul edilmiş (1925), Tekke ve Zaviyeler kaldırılmış (1925), hafta tatili cuma gününden pazara alınmış (1925), takvim değişikliğine gidilmiş (1926), rakamların (1926) ve Latin Harflerinin Kabulü (1928) gerçekleşmiş, anayasadan "Devletin dini İslâmdır" ibaresi çıkartılmış (1928), Arapça Ezanın Yerine Türkçe Ezanın Okunmasını Getiren Yasa kabul edilmiş (1928), Kur'an-ı Kerim Türkçe'ye çevrilmiş (1926-1938), Arapça okunan hutbe Türkçeye dönüştürülmüş (1932), kapatılan medreselerin yerine İmam-Hatip okulları açılmıştır (1951).

Bu inkılapları olumlu karşılanmayan çevrelerce Meclis içinde ve dışında güçlü bir muhalefet oluşmuş, ülkede siyasî ve sosyal gerginlikler artmış, sıkıntılı bir dönem yaşanmıştır.

İstilah olarak cemiyetin bünye ve nizamında, siyasi ve ictimai köklü değişimleri ifade eden İnkılaplara, III. Selim'den sonra Avrupa'nın tesiriyle atılan adımlara, siyasi değişikliklere, Sultan Mahmud'un Avrupa modeline göre bir devlet idaresi kurmak istemesine, Tanzimat ve

⁸³²Kemal H.Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi-Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev.Ceren Elitez, (İstanbul: Timaş Yay., 2014), 9.

⁸³³Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar* (İstanbul: İletişim Yay., 1996), 109-110.

Meşrutiyet'e⁸³⁴ nasıl birtakım çevrelerce muhalefet edildiyse; Cumhuriyet sonrası gerçekleştirilen inkılaplar da karşısında sert bir muhalefetle karşılaşmıştır.

Öyleki siyâsi fırkalar kurulmuş, suikast teşebbüsleri olmuş hatta isyanlar çıkmıştır. Bunları önlemek için çıkarılan Takrir-i Sükûn Yasası ve kurulan İstiklal Mahkemeleri'nin de, ülkede otoriter denebilecek bir yönetimin oluşmasına neden olduğu belirtilmektedir.⁸³⁵

Batı'da modernleşmenin, XVI. yüzyıldan sonra hızlanarak, XVIII. ve bilhassa XIX. yüzyılda yüksek bir seviyeye çıktığı belirtilir. Bu aslında modern olmanın, Batı'nın ruhunda ve özünde bulunan bir şey olmadığı anlamına gelmektedir. Aynı yüzyıllarda ve bilhassa XX. yüzyılda Osmanlı'da ve Türkiye'de Batılılaşma modernleşme olarak görülmüştür.⁸³⁶

Günümüzde, din ile devlet ve siyaset arasında nasıl bir ilişki kurulması gerektiği, dinin kamusal alanda nasıl bir rol üstleneceği konusunda birbirinden bir hayli farklı düşünceler dile getirilmektedir. Son yüzyılın bağımsızlık mücadelesi, rejim ve ideolojiler kavgası süreciyle birlikte demokrasi ve özgürlük rüzgarının İslam dünyasında bir hayli etkili olduğu ve konunun canlı bir gündem maddesi olarak dinî tartışmalar arasına girdiği kaydedilmektedir. Baskıcı anlayış ve rejimlerden yılmış, onlara karşı mücadele etmiş bir dünyada, bir arayış ve umut anlamı taşıyan demokrasi ve özgürlük fikrinin, İslâm dünyası için adeta bir can simidi olarak algılanmış olması anlaşılabilir durumdur.⁸³⁷

Aslında, İslamiyet'in bir siyâsi modeli, demokrasiyi öngörme, emretme veya reddetme gibi bir konumunun olamayacağı, onun evrensel bir din olduğu bu nedenle herhangi bir siyâsi rejimi de dayatamayacağı veya öneremeyeceği ifade edilmektedir. Bardakoğlu, İslamiyet "sizin krallıkla mı, saltanatla mı yönetildiğinizle ilgilenmez, köy ya da şehirde hayat tarzınız, toplumdaki meslek ve iş dağılımınız, ekonomik hayat standardınız yaşadığınız din açısından oldukça tâlî bir konudur. Din açısından mühim olan adalettir, haktır, hakikattir. İslamiyet siyasetin de, günlük hayatın da, uluslararası ilişkilerin de, üst bir bakışla aydınlatılmasını/rehberliğini yapar; bu alanlara doğrudan müdahil olmaz"⁸³⁸ görüşünü dile getirmektedir.

Tarih boyunca Türk devletlerinde din ve devlet ilişkileri, rekebetle değil, organik bir bütünlük içinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Adına; inkılab, ihtilal, tanzimat, teşkilat, evrim,

⁸³⁴Osman Turhan, *Türkiye'de Siyasi Buhran'ın Kaynakları* (İstanbul: Nakışlar Yay., 1979), 139.

⁸³⁵Hakan Uzun, "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları", *ÇTTAD*, sy. IX/20-21, (2010): 237.

⁸³⁶Kemal H.Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi-Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev. Ceren Elitez (İstanbul: Timaş Yay., 2014), 10.

⁸³⁷Ali Bardakoğlu, *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, haz.Ahmet Baydar (İstanbul: Kuramer Yay., 2017), 23.

⁸³⁸Ali Bardakoğlu, *age.*,23-25.

devrim, yeniden yapılanma, ne dersiniz deyin değişim her dönem insan topluluklarının en temel özelliklerinden birisi olmuştur. Bazı toplumların bu değişim safhasını en az zâiyatla atlattığı, kimi milletlerin ise kaş yaparken göz çıkarttıkları ifade edilmektedir. Örneğin; değişim ve modernleşme çalışmaları açısından yakın tarihimize bakıldığında Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde, yerleştirilmeye çalışılan yeni hayat tarzı ve yeni düzeninin getirdiği tartışmalar bazen orta(k) yolun bulunmasına zemin hazırlasa da, genelde toplumdaki farklılıkları körükleyerek uçurumlara neden olmuş, giderek birbirinden uzaklaşan toplumdaki gerginliklerin daha da çoğalmasına yol açmıştır.⁸³⁹

Türkiye Cumhuriyet'inde hiçbir zaman devlet otoritesinden bağımsız olmadığı söylenen din ve özerk bir kurum olarak gelişme imkânı bulamadığı dile getirilen dinî kurumlar, devletin kendisine biçtiği rolün gereklerine göre hareket eden bağımlı bir dinî yapının ve anlayışın oluşmasına sebep olmuştur.⁸⁴⁰

Nakşibendîler geçmişte olduğu gibi bu dönemde de yaşadıkları dönemin siyasî atmosferinden etkilenmişler ve bu siyasî atmosferi müspet ya da menfî yönde etkilemişlerdir. Bu dönemde, bir taraftan devleti sahiplenen ve reformları İslâmî bakış açısıyla tabiri câiz ise denetleyen yapılar olarak karşımıza çıkan Nakşibendîler, diğer yandan Cumhuriyet politikalarına ve inkılaplara en çok direnen tarikat olmuştur. Bu yönüyle; dönemin siyâsî, askerî, sosyal ve kültürel politikalarında belirleyici unsur olmuşlardır.

3.1.1. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kurulması (1924)

Cumhuriyet öncesinde dinî kurum ve kuruluşlarla ilgilenen, fetva kurumu ve vakıflar gibi önemli işlevleri yerine getiren; Şeyhülislamlık, Evkâf-ı Hümayun Nezâreti; Şer'îyye ve Evkaf Vekâleti olmak üzere üç ayrı kurum bulunmaktadır. Cumhuriyet döneminde kaldırılan Şer'îyye ve Evkaf Vekâleti'nin yerine, dinî müesseselerin idaresiyle görevli Diyanet İşleri Reisliği ve vakıfların idaresiyle ilgilenen Evkaf Müdüriyet-i Umûmiyesi kurulmuştur.⁸⁴¹

Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılan modernleşme çalışmaları sırasında, dinin toplum üzerindeki potansiyel gücünü fark eden devlet, Diyanet İşlerini, hem resmî İslâm'ın yayıcısı olarak hem de devletin politik meşrûiyetinin sağlanmasının aracı olarak kullanmak istemiştir.⁸⁴²

⁸³⁹Mustafa Kara, *Tasavvuf Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Dergah Yay., 2005), 294.

⁸⁴⁰Duman, *a.g.m.* 300-301.

⁸⁴¹bkz. Ramazan Boyacıoğlu, "Tarihi Açından Şeyhülislamlık, Şer'îyye ve Evkaf Vekâleti", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (1996): 169-170. bkz.; Ali Akyıldız, *Şer'îyye ve Evkaf Vekâleti*, erişim 25 Nisan 2018, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seriyye-ve-evkaf-vekaleti> Bkz.; İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, (İstanbul: Dergah Yay., 2008), 55-62.

⁸⁴²Ahmet İnşel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı* (İstanbul: Birikim Yay., 1995), 113.

Bu yolla, hem dinin kitleleri harekete geçirme gücünü siyaseten kullanabilecek hem de dinî alanı denetleyip kontrol edebilecekti.⁸⁴³ İzlenilen politikalarla da devlete bağlı bir din anlayışını, oluşturmanın önü açılacaktı.⁸⁴⁴

Kur'an eğitimi, başörtüsü vs. gibi dindarların taleplerine cevap vermek iddiasında olan,⁸⁴⁵ özellikle yetersiz gördüğü İmam-Hatip Okulları'na karşı verdikleri çetin mücadele ile dikkati çeken⁸⁴⁶ Süleymancılığın lideri Nakşibendî-Müceddidî şeyhi Süleyman Hilmi Tunahan⁸⁴⁷ 14 Nisan 1948 tarihinde vâizlik belgesi için Diyanet İşleri Reisliği'ne dilekçe yazmış⁸⁴⁸ 16 Kasım 1937 tarihli nizamnâmede dersiâmların vâizlik görevi alabilecekleri belirtilince, 4 Şubat 1938 tarihinden itibaren vâizlik görevine başlamıştır.⁸⁴⁹ İstanbul'da; Doğancılar, Aziz Mahmud Hüdâyi, Yağkapanı, Şehzadebaşı, Süleymaniye, Sultan Ahmet, Beyazıt gibi pek çok camide vaaz etmiş, talebelerini Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yaptığı imtihanlara sokarak onların müftü, vâiz, imam ve Kur'an Kursu hocası olmalarını sağlamıştır.⁸⁵⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı, günümüz Türkiye'sinde, hâlâ hararetli tartışmalara⁸⁵¹ sebep olmaktadır.⁸⁵² Oysa Diyanet siyasete uzak durmalı, siyasiler de diyanetten ellerini çekmelidirler. Diyanet'in ilmî nitelikli bir din anlayışıyla görevini yapmaya devam etmesi esas olmalıdır. Aksi yönde davranıldığı takdirde bu tartışmaların sona ermesi pek mümkün görünmemektedir.

Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne intikâl etmiş olan dinî miras, Cumhuriyet'le birlikte başlayan ve bugün de yaşanan pek çok sorunun ana kaynaklarından. Bu sorunların üstesinden gelebilmek için, dinî tefekkürü üretecek aydınlara ve kurumlara ihtiyaç vardır. Aksi halde bir asra yaklaşan dinî tefekkür kısırlığının doğal sonucu olarak bu alandaki bilgi boşluğu, din alanında eğitim görmemiş dindarlar tarafından doldurulmaya devam edecektir. Diyanet;

⁸⁴³Duman, a.g.m. 294.

⁸⁴⁴Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2003), 200.; Çağlar Keyder, *Türkiye' de Devlet ve Sınıflar* (İstanbul: İletişim Yay., 2001), 169.

⁸⁴⁵*Türkiye'de İslam, İslamcılık ve Cemaatler*, erişim 1 Eylül 2016, <http://rusencakir.com/Turkiyede-Islam-Islamcılık-ve-cemaatler/6314>

⁸⁴⁶Öngören, *agm.* 377.; *İşte Türkiye'deki Tarikat ve Cemaatler*, erişim 20 Ocak 2018, <https://fenerant.wordpress.com/iste-turkiye%E2%80%99deki-tarikat-ve-cemaatler/>

⁸⁴⁷Reşat Öngören, "Süleyman Hilmi Tunahan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.41 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 375.

⁸⁴⁸Öngören, *agm.* 377.

⁸⁴⁹Mustafa Aydın, *Süleymancılık, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, Ed.: Yasin Aktay, (İstanbul: İletişim Yay., 2004), 315.

⁸⁵⁰Mehmet Ali Kirman, "Süleymancılık": Ortaya Çıkışı, Gelişim Evreleri ve Günümüzdeki Durumu", *Demokrasi Platformu*, sy. 2 /6 (2006): 152-153.

⁸⁵¹*Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kaldırılması, cemaatlere bırakılması, burada Alevilere de bir masa verilmesi gibi, tartışmalar zaman zaman gündeme taşınmaktadır.*

⁸⁵²bkz. İftar B. Tarhanlı, *Müslüman Toplum, "Laik" Devlet Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı* (İstanbul: Alfa Yay., 1993)

İlâhiyat Fakülteleri ile koordineli bir biçimde, dinî tefekkürün rafine edilerek halka ulaştırıldığı daha özerk bir kurum olmalıdır.⁸⁵³

3.1.2. Şapka Kanunu (1925)

Türkiye’de kıyafet değişikliğini zorunlu hale getiren yasal düzenlemeler 671 sayılı Şapka İktisası Hakkındaki Kanun ve 2596 Sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun⁸⁵⁴ ile yapılmıştır. 25 Kasım 1925 tarihinde Şapka Kanunu ile Fes vb. başlıkların giyilmesi yasaklanırken, şapka takılması kabul edilmiştir.⁸⁵⁵ Atatürk, 24 ve 28 Ağustos 1925 tarihleri arasında Kastamonu ve çevresinde gerçekleştirdiği seyahatinde bizzat şapka giymiş ve bunu halka göstererek benimsetmeyi amaçlamıştır.⁸⁵⁶

Konya Mebusu Refik Bey’in sunduğu kanun teklifiyle, medeni milletler arasına girmeye azmetmiş bir millet için gerekli olduğu iddiasıyla meclise sunulan teklifin derhal görüşülüp kabulü istenmekteydi.⁸⁵⁷ Bursa Mebusu Nurettin (Sakallı Nurettin Paşa), teklifin Teşkilatı Esasiye Kanunu’na ve kişi hürriyetine aykırı olduğunu belirten bir önerge vermiş ve teklifin reddini istemiştir. Kanun teklifi, üzerinde yoğun tartışmalar yaşanmasına rağmen, kabul edilmiştir.⁸⁵⁸

Şapka Kanunu denilince akla ilk gelen herhalde İstiklal Mahkemeleri’dir. O halde öncelikle bu mahkemeler hakkında biraz bilgi vermek sonrasında anlatacaklarımızın daha rahat anlaşılması açısından yararlı olacaktır.

Mondros Mütarekesini takip eden günlerde, Anadolu’nun sefâlet içerisinde olduğu yıllarda her yer asayiş olaylarıyla kaynamaktadır. Asker kaçakları, eşkıyalar, hırsızlar ortalıkta cirit atmaktadır. Askerlik çağında olanlar İstanbul Fetvası’nı⁸⁵⁹ ve Padişah’ın Fermanı’nı bahane ederek ya askere hiç gitmemekte ya da bir şekilde gitmişse de kaçmaktadırlar. Tabi kaçarken, kendilerine verilmiş olan silah ve teçhizatı da götürdükleri görülmektedir. Bu durum düzenli

⁸⁵³Hasan Onat, *a.g.m.*

⁸⁵⁴Resmî Gazete 13 Kanunuevvel 1934, Sayı: 2877.

⁸⁵⁵Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik* (Ankara: İmge Yay., 1994), 249.

⁸⁵⁶Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1982), 287.

⁸⁵⁷“*Haddi zatında hiç bir ehemmiyeti mahsusayı haiz olmayan serpuş meselesi asrî ve medenî milletler ailesi içine girmeye azmetmiş olan Türkiye için hususi bir kıymeti haizdir. Şimdiye kadar Türkler ile sair medenî ve asrî milletlerin arasında bir alâmeti farika mahiyetinde telâkki edilmekte olan mevcut 'serpuşun tebdili ve yerine medenî ve asrî milletlerin kâffesinin müşterek serpuşu olan şapkamın ikamesi lüzumu'*” bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 19, İçtima Senesi: III, Ondördüncü İçtima 25 Teşrinisani 1341, s. 221.

⁸⁵⁸TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt:19, İçtima Senesi: III, Ondördüncü İçtima 25 Teşrinisani 1341, s. 222-232.

⁸⁵⁹İstanbul Fetvası için bkz.: erişim 20 Mart 2016, <http://www.turkomania.org/tr/istanbul-hukumetinin-cikardigi-fetvalar.html>; ayrıca bkz.: erişim 20 Mart 2016,

<https://www.milligazete.com.tr/haber/1117219/durruzadenin-milli-mucadele-aleyhindeki-fetvasi>

ordunun kurulmasının önündeki en büyük engeli teşkil ettiğinden, yürürlükteki kanunların, bu kanunları uygulayacak mevcut mahkemelerin ve yargıçların ise ihtiyacı karşılayamıyor olmasından dolayı, çabuk karar verip hızlıca uygulayacak mahkemelere gereksinim duyulmuştur. Bu nedenlerle; ayaklanmalara ve yağmalamalara karışan, ordudan silah vb. aşırın, casusluk yapan ya da yapanlara yardım ettiği tespit edilen asker kaçaklarının bu davranışlarının Milli Mücadeleyi sekteye uğratmasını önlemek için özel bir kanunla İstiklâl Mahkemeleri kurulmuştur. Bu mahkemelerin sonrasında birer devrim mahkemesine dönüştükleri ifade edilmiştir.⁸⁶⁰

Milli mücadelenin en hareketli günlerinde, Milli Savunma Bakanı Fevzi Çakmak 'Firariler Hakkındaki Önerge'yi Meclis'e sunmuş, önergeye "...savaş zamanına ait olmak üzere..." notunu düşmesine rağmen Mecliste kabul edilen tasarıyla faaliyetlerine başlayacak olan İstiklâl Mahkemeleri'nin ömrü daha uzun olmuş, mahkemeler Kurtuluş Savaşı yıllarında ve Cumhuriyet sonrasında Anadolu'nun değişik illerinde faaliyetler göstererek, yargılamalar yapmış, idam, hapis gibi sert kararlar almıştır.⁸⁶¹

11 Eylül 1920'de "Firariler Hakkında Kanun" başlığıyla 21 sayılı kanun olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce kabul edilmiştir. Dr. Tefvik Rüştü Bey'in, "İhtilâl Mahkemeleri" adıyla kurulmasını teklif ettiği mahkemelere, Refik Şevki Bey "İstiklâl Mahkemeleri" ismini önermiş ve alınan ortak kararlar kurulacak mahkemelerin adı "İstiklâl Mahkemeleri" olarak saptanmıştır. İstiklâl Mahkemeleri; bağımsız, sürekli çalışan, İhtilâl'in gereklerini uygulayan mahkemelerdir. Ulusal egemenliğe karşı kurulan komploları ve inkılap düşmanı her teşebbüsü, yargılamak ve cezalandırmak üzere olağanüstü yetkilere sahip olarak kurulmuşlardır. Kararları kesin olup, bir üst mahkemeye başvurma ve temyiz hakkı da yoktur. Mahkeme üyeleri mebuslardan seçilmiştir. Buradaki amaç, yasama ve yürütme yetkisine sahip bu kişilerin, yargı görevini de kimseden emir almadan bağımsız olarak, Meclis adına uygulayabilmeleridir. İstiklâl Mahkemeleri, 7 Mart 1927'de kapatılmıştır.⁸⁶²

Şapka Kanunu ilân edildikten sonra da yurt genelinde tepkiler ortaya çıktığı, Rize'de; hükümetin zorla şapka giydireceği, kadınların çarşafını açacağı, Kur'an'ı kaldıracağı vb. propagandalar neticesinde 25 Kasım 1925 günü ayaklanma girişimi olduğu kaydedilmektedir. Of İlçesi'ne de yayılan hareketin, halkın silahlı başkaldırısı durumuna dönüştüğü ve olaya

⁸⁶⁰Herhangi bir devrim sonrası kurulacak olan geçiçi mahkemelerdir. Devrimi korumak adına bir dizi idam, sürgün kararı alacak olan mahkemelerdir.

⁸⁶¹İstiklâl Mahkemeleri ve Şalcı Bacı Belgeseli, erişim 14 Mart 2017, https://www.youtube.com/watch?v=caN_em-ZhXA

⁸⁶²Gülten Savaşal Savran, "1926 İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri", (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006), 7.

öncülük edenlerin Nakşibendî tarikatı mensupları ile İslâm Teâlî Cemiyeti ve Muhâfaza-i Mukaddesât Cemiyeti üyeleri olduğu ifade edilmektedir. Aynı zamanda, Sivas, Erzurum, Çankırı, Kayseri, Maraş ve Giresun'da Nakşibendî tarikatına bağlı bazı kişilerin halkı kıskırtmak için çaba gösterdikleri, bunlara karşı gerekli önlemler alındığı gibi Ankara'da da İstiklâl Mahkemesi oluşturulduğu dile getirilmektedir.⁸⁶³ Eylemleri devrimler için tehdit olarak gören hükümetin, şapka inkılabının uygulanmasına yönelik farklı, ikna edici ve zorlayıcı metotlar kullandığı, çeşitli yollarla halkı bastırmaya çalıştığı görülmektedir. Örneğin; Erzurum'da şapka giymek istemeyen halkın üzerine ateş açıldığı,⁸⁶⁴ Rize de şapka karşıtı gösteriler yapılması üzerine donanmanın harekete geçtiği ve iki gün boyunca Rize'nin savaş gemisiyle bombalandığı ifade edilmektedir.⁸⁶⁵ Olaylar üzerine, İsmet Paşa tarafından meclise verilen bir önerge ile İstiklal Mahkemelerinin vermiş olduğu idam kararlarını meclis onayı olmadan infaz edebilmesinin önü açılmıştır.⁸⁶⁶

Görüldüğü üzere, 'Şapka Kanunu'na verilen tepkilere karşı hükümet; Takrir-i Sükun Kanunu'nun verdiği olağanüstü yetkileri kullanılmış, İstiklal Mahkemelerine suçluları yargılama ve idam cezası yetkileri vermiş, Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere⁸⁶⁷ yetkililer ve basın halkı şapka giymeye teşvik etmek için çalışmışlardır. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı'nın manevi gücünden istifade etmek için; dinde şapka giymeye mani bir durum olmadığı, fetva ve vaazlar yoluyla vurgulanarak yönlendirmede bulunulmuştur. Halkı şapkaya alıştırmak için memurlara "Elbise ve şapka avansı" adı altında bir maaşlık mali destek verildiği de ifade edilmektedir."⁸⁶⁸ Bakanlar Kurulu'nun, Kastamonu gezisi dönüşü, 2 Eylül 1925'te Atatürk başkanlığında toplanarak, tekke ve zaviyeleri kapatan, din adamlarının giyeceği kıyafet ile devlet

⁸⁶³Deniz Güner, "1930-1933 Yılları Arasında Türkiye'deki İrticâî Faaliyetler ve Basındaki Yansımaları", (Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2006), 24.; Ayrıca bkz.: Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik* (Ankara: İmge Yay., 1994), 252.

⁸⁶⁴Mustafa Akyol, *Yakın Tarih*, (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2011), 55.

⁸⁶⁵İbrahim Ülker, İstiklal Mahkemelerinin Kuruluşu ve Çalışmaları, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, Sayı 1, Yıl 2015, s.193.

⁸⁶⁶ İbrahim Ülker, İstiklal Mahkemelerinin Kuruluşu ve Çalışmaları, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, Sayı 1, Yıl 2015, s.193. bkz. TBMM Tutanak Dergisi, C:3, s.322, Karar No:136.

https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html

⁸⁶⁷24 Ağustos 1925 yılında Kastamonu'ya ziyarete giden Mustafa Kemal'in elinde bir "Panama Şapkası" bulunduğu ifade edilmektedir. Bkz. Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*. C.19, (İstanbul: Alioğlu Yay., 1980), 11562. Ayrıca Atatürk; daha sonra gittiği yerlerde de Şapka giymenin bir medeniyet göstergesi olduğunu anlatmıştır. Örneğin; 31 Ağustos'ta Çankırı'daki konuşmasında "Kılığın uygar bir Şekle sokulması için kanun gerekli değildir. Millet karar verir, yapar... Biz de uygar kılığın bütün ayrıntılarını kabullendik. Memurlar ve mebuslar, bunu gereği gibi uygulayarak halka rehberlik etmelidir." Dediği kaydedilmektedir. bkz. Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)* (Ankara: Başnur Matbaası, 1972),137.

⁸⁶⁸Yrd. Doç. Dr. Fahri Sakal,"Şapka İnkılabının Sosyal ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler" <http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi6/83sakalfahri.pdf> 15.03.2015

memurlarının halkla aynı biçimde giyinmesini belirleyen üç kararname çıkardığı da belirtilmektedir.⁸⁶⁹ Yüksek şapka fiyatları nedeniyle şapka alamayan memurlara maaşlarından parça parça kesilmek üzere kredi verildiği bu dönemde şapkanın zorunlu tutulmasını fırsata çevirenlerin olduğu, bu fırsatçı çevrelerce Avrupa'dan gemilerle şapka ithal edilerek halkın alım gücünün çok üzerinde satışa sunulduğu kaydedilmektedir. Halkın da cezalandırılma korkusuyla şapka almaya rağbet ettiği ve arz talepte yoğunluk yaşandığı ifade edilmektedir.⁸⁷⁰ Nitekim kanun metnine göre memurlara zorunlu kılınan şapka, kanun uygulayıcılar tarafından tüm erkeklerin giymesi mecburi bir kıyafet olarak algılandığından insanların başında şapka olmadan sokağa çıkamaz hale geldikleri belirtilmektedir. Hatta Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tüm vaizlere yazı yazdığı ve uygulama birliği sağlamak üzere tüm ülkede camilerde namaz kılarak şapka giyilmesini, aksi yönde hareket edenlerin uyarılmasını istediği kaydedilmektedir.⁸⁷¹

Bunların dışında; "Frenk Mukallitliği ve Şapka", "Tesettür-ü Şer'i" kitaplarının yazarı İskilipli Atıf Hoca, Tâhirü'l-Mevlevî yazarlarından Ömer Rıza (Doğrul) ve bazı kitapçıların Şapka Kanunu karşıtı duruşları nedeniyle tutuklandıkları ve yapılan yargılamalar sonucu da birçok idam cezası verildiği ifade edilmektedir.⁸⁷² Ülker, Ankara İstiklal Mahkemeleri'nin, şapka aleyhtarlığı hakkında Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Samsun, Trabzon, Erzurum, Rize, Giresun, Samsun ve İstanbul'da yargılamalar yaptığını ifade etmektedir. Ulaşılan belgelere göre şapka nedeniyle çıkan olaylarda 23 kişiye idam cezası verildiğini, ancak gezici olarak görev yapan mahkemelerin yer aldığı bu dönemde, yargı yerine ulaşmadan yerel mahkemelerde yargılamaların yapılarak da idamların infaz edilmesi nedeniyle bu sayının bu olaylar nedeniyle idam edilenlerin tam sayısını yansıtmadığını kaydetmektedir.⁸⁷³ Örneğin Erzurum'da bir gurubun gösteri yaparak valilik binasına taş

⁸⁶⁹Resmi Gazete, 5 Eylül 1925, s.168; Hakimiyeti Milliye, 4 Eylül 1925, s.1; Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, 2. Dönem, 1923-1927*. C. 2 (Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1994), 27. 00; bkz. Kamuran Özdemir, "Cumhuriyet Döneminde Şapka Devrimi ve Tepkiler", (Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2007)

⁸⁷⁰Fahri Sakal, "Şapka İnkılabının Sosyal ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* s.1316 <http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi6/83sakalfahri.pdf%2015.03.2015>

⁸⁷¹İlgili genelgede "Şapkanın badema bir kisve-i milliye ve medeniye olarak kabulü zaruri ve tabii olduğu gibi, eda-yı salât hükkamında da cevami-i şerifede telebbüsünde hiçbir mahsur-ı şer'i kalmamış olduğu aşikâr bulunmasına nazaran esna-yı salâtta bazı kimselerin başları açık veya takye telebbüs suretiyle intizam-ı eşkâl ihlal edilmekte olduğundan bu hususta muhafaza-i yeknesakîyi temin edebilecek surette halkı tenvir etmeleri..." BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı Katalogu, (DİBK), 051/ V.11.2.13.23

⁸⁷²İsmail Kurtoglu, "Menemen Olayı", (Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2000), 21.

⁸⁷³İbrahim Ülker, "İstiklal Mahkemelerinin Kuruluşu ve Çalışmaları", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, Sayı 1, Yıl 2015, s.194-195.

atması üzerine durum merkeze bildirilmiş ve bölgede sıkıyönetim ilan edilmiştir.⁸⁷⁴ Hatta, Erzurum Jandarma Komutanı olan Tatar Hasan Paşa'nın hatıralarından nakille, bu gösteriler esnasında çocuklarını arayan şalçı bir kadının dahi idam edildiği kaydedilmektedir.⁸⁷⁵

Bir başka örnekte; Nakşibendi Mehmet Zahit Kotku'nun halifelerinden olan torunu Ahmet Ferşad'ın naklettiğine göre Cumhuriyet'in ilanından sonra Mustafa Kemal ile karşılaşan Nakşibendi şeyhi Ferşad Efendi; ona şapka giymenin dine göre câiz olmadığını söyler.⁸⁷⁶ Diğer bir örnek ise; Şapka Kanununu protesto ederek, şapka takmamak için sürekli başını tıraş eden, yaz-kış başı açık gezen bu nedenle de "Açıkbaş" lakabını alan Açıkbaş Ömer Efendi'dir.⁸⁷⁷ Nakşibendi Şeyhi Açıkbaş Ömer Efendi, İskilipli Atıf Hoca'nın "Frenk mukallitliği (taklitçiliği) ve Şapka" adlı eserinin satılmasına yardım etmek suçundan tutuklanmış ve Ankara'da Tahir Mevlevi ile aynı koğuştaki paylaşılmıştır. 31 Ocak 1926 günü mahkemeye çıkmış⁸⁷⁸ ve 3 Şubat 1926'da beraat etmiştir.⁸⁷⁹

Rize'nin Güneysu ilçesinden Tarakçıoğlu ailesinden olup Nakşibendi Tarikatı'na bağlı bir şeyh olan Numan Sabit Efendi⁸⁸⁰ de 1925 yılında çıkan Şapka Kanunu'na muhalefet için ülkede başlayan gösterilerden biri de Rize'de meydana gelince, buraya gelen İstiklâl Mahkemesi'nce gösteriye ön ayak oldukları gerekçesiyle tutuklanan kişilerdendir. 10 Aralık 1925 tarihinde başlayıp 14 Aralık tarihinde neticelenen Rize'deki İstiklâl Mahkemesi sonucu idam cezasına çarptırılan 8 kişiden birisidir.⁸⁸¹ Şeyh ve diğer 7 kişinin yargılamanın sonuçlanmasından iki saat sonra Rize Dalyan Cami önünde infâz edilen idamlardan sonra aynı yerde deniz kenarında defnedildikleri kaydedilmektedir.⁸⁸²

⁸⁷⁴Ülker agm. 194. , Bkz; Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri* (İstanbul: AD Yayıncılık, 1997), 407.

⁸⁷⁵Ülker agm. 195. , Bkz; Cihan, Aktağ, *Tanzimat'tan 12 Mart'a Kılık-Kıyafet ve İktidar* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2006), 126.

⁸⁷⁶*Trabzon'un Tanınmış Bir Mürşid ve Müderrisi*, erişim 12 Şubat 2017, <https://www.dunyabizim.com/portre/trabzonun-taninmis-bir-mursid-ve-muderrisi-fersad-efendi-h8444.html>

⁸⁷⁷*Ömer Şevki Altuniç; Karakullukçu olarak da bilinir. Açıkbaş Ömer Efendi*, erişim 24 Haziran 2017, <http://manevimimarlarimiz.blogspot.com/2012/10/ackbas-omer-efendi.html>

⁸⁷⁸*Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları*(1926), haz.Ahmed Nedim (İstanbul: İşaret Yay.,1993), 116-119.

⁸⁷⁹*Ahıskalı Ali Haydar Efendi*, erişim 15 Aralık 2018, <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Evliyalar-Ansiklopedisi/Detay/Turkiye-Istanbul-AHISKALI-ALI-HAYDAR-EFENDI/269>

⁸⁸⁰Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Devrinde Din-Devlet İlişkileri* (Ankara: Rehber Yay., 1992), III: 49-52.;Ayrıca bkz. İshak Güven Güvelioğlu, "Rize Meşayih", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* sy. 7/17 (2006): 207-208.

⁸⁸¹Ceylan, *a.g.e.* 49-52.; bkz.Güvelioğlu, *a.g.m.* 207-208.

⁸⁸²Güvelioğlu, *a.g.m.* 191-216.

Yapılan modernleşme çalışmalarında, kadınların kıyafeti için yasal bir düzenleme yapılmamasında Şapka Devrimi'ne gösterilen tepkinin etkisinin büyük olduğunu ifade edilmektedir.⁸⁸³

3.1.3. Tekke ve Zaviyelerin Kaldırılması (1925)

Tarikatların tarih sahnesine çıkışının XII. yüzyıldan sonra olduğu göz önüne alındığında geçmişleri Hicri II. asra kadar giden tekke ve zaviyelerin tasavvufun temel müesseselerinden olduğu söylenmektedir. Tekkeler tasavvufu, dolayısıyla da sûfleri, sûfler ise tekkeleri beslemiş ve çoğalıp yaygınlaşmasını sağlamıştır. Asırlar boyunca milyonlarca insanın çaresizliklerinin çaresi, dertlerinin dermanı olan tekkeler sadece dervişâna değil imkânları ölçüsünde umum halka da hizmet veren kurumlar olmuşlardır. Psikolojik, pedagojik ve tıbbi meselelere varıncaya kadar geniş bir hizmet sahası olan tekkelerin, ne uzakdoğu mistisizminde ne de Avrupa manastır hayatında görülebileceği ifade edilmiştir.⁸⁸⁴ Ayrıca bu tekke ve tarikat mensuplarının İslâm Coğrafyasının muhtelif yerlerindeki tekke ve tarikat mensuplarıyla da manevî ve kültürel bağları bulunmaktadır.⁸⁸⁵

Halka manevî eğitim sağlayan tekke ve dergahlarda eskiden kâmil ve mükemmil üstatlar mevcut olduğundan, buralara gelen insanların kısmetlerinin izin verdiği derecede güzel ahlâk ve manevî terakki elde ettikleri ifade edilmektedir. Aynı zamanda ictimâî ve ferdî eğitimin halk mektepleri kabul edilen bu dergâhlarda; insanların iç dünyasını aydınlatacak pek çok ahlâkî ve manevî ameller ve fikirlerin öğretildiği, güzel davranışların, adap ve faziletin geliştirildiği belirtilmektedir. Zamanla bu tekkelerin bazıları orijinalitesini kaybettikleri gibi devlet için tehlike arz edecek bir muhalefet mahfili haline gelmişlerdir. Bu kusurlu olanların istenmeyen sosyal etkilerinin olduğu farz edilerek, hepsini birden kapatma yoluna gidildiği ifade edilmektedir.⁸⁸⁶

5 Eylül 1341 tarihli Resmi Ceride'de yayınlanan 2.413 sayılı "Tekâyâ ve Zevâyânın Seddine ve İlmiyye Sınıfı Kisvesine ve Bi'l-umûm Devlet Me'mûrlarının Kıyâfetlerine Dâir İcrâ Vekîlleri Hey'etinin 2 Eylül 1341 Târihli İctimâ'ında Müttehiz Karâr Üzerine Tanzîm Edilmiş Olan Karâmâme" nin, tekkelerin ilgasına yönelik ilk düzenleme olduğu belirtilmektedir.⁸⁸⁷ 30 Kasım 1925 tarihinde kabul edilen ve 13 Aralık 1925 tarihli Resmi Ceride'de yayımlanarak yürürlüğe giren "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve

⁸⁸³Zeytinli, *agt.* 157.

⁸⁸⁴Mustafa Kara, *Din Hayatı Açısından Tekkeler ve Zaviyeler* (İstanbul: Dergah Yay., 1977), 128.

⁸⁸⁵Mustafa Kara, *Tasavvuf Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Dergah Yay., 2005), 316.

⁸⁸⁶Bkz. Mehmet Zahid Kotku, *Tasavvufî Ahlak* (5cilt), (İstanbul: Server Yay., 2017) Ayrıca bkz. *Mehmet Zahid Kotku'dan, Tasavvufî Ahlak*, akt.: Özal, "Twenty Years"s.171

⁸⁸⁷Resmi Ceride, 5 Eylül 1341, No: 168.

Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair 677 Sayılı Kanun⁸⁸⁸ ile de tekke ve zaviyeler kapatılmıştır.

1925 yılının Şubat ayında başlayan Şeyh Said İsyanı'yla, tarikat, tekke ve zaviyeler tartışma konusu haline gelmiştir. Bir Nakşibendi Şeyhi olan Said'in liderliğini yaptığı, tarikat temelli bir Kürt ayaklanması olarak ortaya çıkan isyanda oynadıkları rol ve hurafe kaynağı oldukları görüşü, tekke ve zaviyelerin kapatılmasında etkili olmuştur.⁸⁸⁹ Doğu'daki İstiklal Mahkemesi Şeyh Said İsyanı'nı tekke ve zaviyeler ile ilişkilendirerek bölgesi dâhilindekilerin kapatılmasına hükmetmiştir. Bu bölgesel kararın akabinde tekke ve zaviyeler ülke sathında kapatılmıştır. Şeyh Said İsyanı, ülkedeki tek muhalefet partisi konumunda olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile beraber, yine ülkenin etkin bir sosyal gücü olan tarikatların kapatılmasına da neden olmuştur.⁸⁹⁰ Yani, tekkelerin kapatılmasında, sadece dini mahiyetlerinin değil, aynı zamanda siyasi muhalefet potansiyellerinin de sebep olarak ağır bastığı kaydedilmektedir.⁸⁹¹ Nitekim Cumhuriyet kadrolarının dönüşümü Batı'ya doğru bir yöneliş olarak ele aldıkları belirtilmektedir.⁸⁹²

Gerçekleştirilen inkılaplar değerlendirildiğinde, belli bir plan ve program çerçevesinde birbirini ardına yapıldıkları anlaşılmaktadır. Tekke ve zaviyelerin kapatılması da hilafetin ilgası ve medreselerin kapatılması gibi inkılapların peşinden, bu plan ve program çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu plan ve programın amacının, Türk milletini iktisadi, politik, sosyal ve kültürel olarak çağdaş Batı medeniyetine dâhil etmek olduğu söylenmektedir.⁸⁹³ 30 Kasım 1925'te çıkarılan 677 sayılı "Tekke ve Zaviyeler ile Türbelerin Kapatılmasına ve Türbedarlarla Bazı Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun" mucibince tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla yüzyıllar boyunca işlevlerini sürdürüp geleneksel devlet yapısının manevi kanadını oluşturan tekkeler ve zaviyelerin budanmış olduğu ifaade edilmektedir. Bundan sonra oluşan yaygın eğitim boşluğu Halkevleri ve Millet Mektepleri'yle doldurulmaya çalışılsa da işin ruhunun hep eksik kaldığı, bu nedenle de halktan ilgi görmediği belirtilmektedir.⁸⁹⁴

⁸⁸⁸Resmi Ceride, 13 Kanun-i Evvel 1341, No:243.

⁸⁸⁹Cem Apaydın, "Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sy. 16/32 (2017): 149-171.

⁸⁹⁰Apaydın, *a.g.m.* 153.

⁸⁹¹Necdet Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik* (İstanbul: İz Yay., 2004), 84., bkz.: Çetin Özek, *Türkiye'de Laiklik: Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 1962), 360.

⁸⁹²Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, çev.: Ruşen Sezer (İstanbul, YKY, 2002), 27.

⁸⁹³Berkes, *age.* 522. bkz. Halil İnalcık, "Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1998), 140.

⁸⁹⁴Yavuz Bahadıroğlu, *Osmanlı'nın Yükselişi* (Ankara: Hayat Yayın Grubu, 2017), 68-69.

Bu dönemde çıkarılan kanun maddeleri arasında; kapatılan bu müesseselerde uzun zamandır görev yapmakta olan şeyh, zaviyedar veya türbedarlara maaşlarının ödenmesi, bu kişilere camilerde imamet veya müezzinlik gibi kadrolarda öncelik tanınması gibi hususlarla⁸⁹⁵ tekkeler kapatılırken, dini hayat Diyanet İşleri vasıtasıyla tek elde toplanmaya çalışılmış, şeyhler, zaviyedarlar ve türbedarlar da bu yeni sistem içerisine olabildiğince entegre edilmeye çalışılmıştır.⁸⁹⁶

Kapatılan tekke binalarının ise; elverişli olanların okul haline getirilmesine, tamir gerektirenlerin onarılmasına⁸⁹⁷ artık kullanılamaz durumda bulunan veya tarihi ve kültürel değere sahip olmayanların satışına izin verilmesine⁸⁹⁸ elde edilecek parayla köylerden başlayarak icap eden yerlerde okul inşa edilmesine, bina şartları uygun olan kimi tekkelerin II. Dünya Savaşı'nın ülke için tehlike arz ettiği dönemlerde Milli Müdafaa ihtiyaçları doğrultusunda istimlak edilmesine⁸⁹⁹ tekkelerde mevcut değerli eşyanın muhafazasına ve tarihi değere sahip eşyanın tespit edilip müzelere nakledilmesine, hükmedilmiştir.⁹⁰⁰

Tekkelerin kapatılışına karşı ciddi bir muhalefete rastlanmadığını görülmektedir. Dervişler arasında bu müdahaleye üzüldüğü, dinî-tasavvufî hayatın çöküşüyle toplumun da çökeceğini düşünenler olduğu gibi, "Her şey O'nun iradesinin eseridir", "Kahrında hoş, lütfünde hoş" düşüncesinde olup üzülmeye değer bir şeyin olmadığını söyleyen ve günün şartlarını da dikkate alarak tasavvufî kültürü farklı üsluplarla aktarmaya devam edenlerin de bulunduğu

⁸⁹⁵Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0/26-150-5 (03 Haziran 1926).; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 51-0-0-0/4-28-34 (05 Kasım 1927).

⁸⁹⁶Apaydın, *a.g.m.* 156.

⁸⁹⁷Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0/213-446-7 (18 Aralık 1935); Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0/213-447 (29 Şubat 1936); Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/23-61-15 (23 Ağustos 1931) Bursa'daki Morali Tekkesi

⁸⁹⁸Bazı tekke bina ve arsalarının satışına dair belgeler: Karagümruk Aparadı Musliddin Tekkesi'nin satışı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/63-24-16 (01 Nisan 1936); Birecik Şeyh Taha Tekkesi ve Fatih Kubbe Tekkesi arsalarının satışı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/64-31-11 (20 Nisan 1936); Şehremini'de Yavaşca Şahin Cami ve tekke arsasının satışı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/68-78-7 (29 Eylül 1936); Yedikule'de Uşşaki Tekkesi ile müstemilatının satışı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/72-13-5 (16 Şubat 1937); Tophane'de Gülşenî Tekkesi arsasının satışı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/73-26-13 (02 Nisan 1937); Beylerbeyi'nde Kadiriye Dergâhı ve meşrutahanenin satışı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/110-5-3 (16 Ocak 1946); Edirne'de Kanber Baba Tekkesi arsasının satışı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/112-70-1 (09 Kasım 1946); Bursa'da Düstürhan Tekkesi ve musalla arsasının satışı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/114-43-20 (25 Haziran 1947); Edirne'de Şeyh Davut ve H. Alemettin Vakıflarına ait tekke arsalarının satışı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/115-76-2 (12 Aralık 1947); Safranbolu'da Haydar Ağa Tekkesi arsasının satışı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/115-82-4 (08 Ocak 1948).

⁸⁹⁹Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/95-51-20 (17 Haziran 1941) Büyükçekmece'deki Gülşenî Tekkesi; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/101-12-7 (23 Şubat 1943) Çanakkale'deki Nara Tekkesi

⁹⁰⁰Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 180-9-0-0 / 1-7-1 (16 Eylül 1925).

kaydedilmektedir.⁹⁰¹ Tekkelerin yapılarındaki bozulma ve fonksiyon kaybının bilincinde olup,⁹⁰² günlük gerginliklere prim vermeden hayatlarına devam eden şeyhler de olmuştur.⁹⁰³ Örneğin Halvetî Şeyhi Kuşadalı İbrahim Efendi yazdığı bir mektupta tekkelerdeki vahim durumu çok çarpıcı betimlemeler kullanarak ortaya koymaktadır.⁹⁰⁴ Bu örnekten hareketle bazı mutasavvıfların tekkelerin kapatılmasını hak edilmiş bir ceza veya laubaliliklerin ilahi bir karşılığı⁹⁰⁵ hikmetullahın bir tecellisi⁹⁰⁶ olarak gördükleri düşünülmektedir. Nakşibendi Abdülhakim Arvasi de ; "Kapatılan, mana olarak içleri boşaltılmış tekkeler ve yasak edilen ise; sahtekârlarca farklı planların maskesi olarak kullanılması gayet kolay ve artık köklerini kaybetmiş merasim şekilleridir." ifadelerini kullanmaktadır.⁹⁰⁷ Takrir-i Sükun Kanunu ve İstiklal Mahkemeleriyle çalkalanan bir ortamda korkusundan susmayı tercih edenlerin de olduğu muhakkaktır. Ayrıca Tekkeleri kapatan mecliste, Şeyh Saffet ve Konya'daki Mevlevî Tekkesi postnişini Veled Çelebi gibi isimlerin de bulunması ve bu karara karşı çıkmamaları da dikkat çekici bir ayrıntıdır.⁹⁰⁸ Bunun yanında Nakşibendi şeyhlerinin tekkelerin kapatılmasından sonra irşâd faâliyetini evlerinde yaptıkları sohbetlerle sürdürdükleri kaydedilmektedir.⁹⁰⁹

Yine de pek çok şeyh, tekke ve zâviyelerin kapatılmasından sonra Türkiye'de kurulan yeni idâreye karşı oldukları öne sürülerek İstiklâl Mahkemelerinde yargılanmışlardır. Nakşibendî Şeyhi Açıkbaş Ömer Efendi, tekke ve zâviyelerin kapatılmasından sonra Türkiye'de kurulan yeni idâreye karşı olduğu öne sürülerek 1926'da İstiklâl Mahkemesi'nde

⁹⁰¹Kara, *Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 310.

⁹⁰²Yaşar Nuri Öztürk, *Kutsal Gönüllü Veli: Kuşadalı İbrahim Halveti, Hayatı, Tasavvufi Düşünceleri, Mektupları* (İstanbul: Fatih Yay., 1982), 204.

⁹⁰³Mustafa Kara, "Cumhuriyet Döneminde Tarikatlar", *Demokrasi Platformu*, sy. 2/6 (2006): 5.

⁹⁰⁴"Evler istirahat için, camiler ibadet için olmasına binaen tekkeler yapıpı cehren çalışması için mukaddem işaret olunmuş. Şimdi tekkeleri meyhane, kerhane idiyorlar" bkz.: Öztürk, *Kutsal Gönüllü Veli*, 204.

⁹⁰⁵Ali Ulvi Kurucu'dan nakille, dedesi Hacı Veyis Efendi'nin: "Allah Teala zulm etmez. Kul başına geleceklere hak eder. Cenab-ı Hakk, bir nefis kendisini değiştirmeden, onun halini değiştirmez. Ona ceza vermez. Demek ki yapılan bu inkılaplara, bu darbelere, bu millet müstehak olmuştur." dediği kaydedilmektedir. bkz.: M. Ertuğrul Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu: Hatıralar – 1* (İstanbul: Kaynak Yay., 2007), 169.

⁹⁰⁶Samihha Ayverdi, *Ken'an Rıfai ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1951), 99.

⁹⁰⁷Necip Fazıl Kısakürek, *O ve Ben* (İstanbul: Büyük Doğu Yay., 1974), 133.

⁹⁰⁸Apaydın, *a.g.m.* 149-171.

⁹⁰⁹Nihat Azamat, "Abdülaziz Bekkine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.5 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı): 365.

yargılanan Nakşî şeyhlerindedir.⁹¹⁰ Ahıskalı Ali Haydar Efendi de, İskilipli Atf Hoca, Tahir Mevlevî gibi tutuklanıp hapisine kalanlardandır.⁹¹¹

Ayverdi, tekkelerin kapatıldığı 1925 yılında nüfusu 850 bin olan İstanbul'da 325 dergâh olduğunu, müntesipleri ve muhipleri düşünüldüğünde tekkelerin kapatılmasından şu veya bu şekilde İstanbul nüfusunun sekizde birininin etkilendiğini söylemektedir.⁹¹² Tekke ve Zaviyelerin kapatılmasının, halka alternatifi gösterilmediği için, meydanın din istismarcılarına açık hale gelmesine yol açtığı, din alanındaki bilgi boşluğu nedeniyle de, tahribâtın derinleştiği ifade edilmektedir.⁹¹³ Öte yandan, hukuki zemini ortadan kalkmış olmasına rağmen tarikat hayatı o günden bu güne sessiz ve derinden bir muhalefet mahfili olarak hayatına devam etmektedir.⁹¹⁴

3.1.4. Anayasadan "Devletin Dini İslam'dır" İbaresinin Çıkarılması(1928)

İsmet Paşa ve 120 arkadaşının teklifi ile TBMM tarafından 10 Nisan 1928 tarihli toplantıda anayasanın laikleşmesi ilkesinden hareketle anayasanın ikinci maddesinde yer alan "Türkiye Devleti'nin dini İslâm'dır." fıkrası kaldırılmıştır. 26. maddede yer alan şeriat hükümlerinin T.B.M.M. tarafından yürütüleceğini belirten cümle de kaldırılmıştır. Bunların dışında, milletvekilleri ve cumhurbaşkanının yaptıkları yeminlerde "Allah" üzerine yemin de kaldırılarak, namus üzerine ant içilmesi şekli kabul edilmiştir.⁹¹⁵

II. Abdulhamit'i tahttan indirerek yerine geçen İttihâd ve Terakkî'nin planları arasında da bulunan, Meşrutiyet'ten itibaren gündemden düşmeyen dini ıslahât meselesi, Cumhuriyet'le birlikte dinin millîleşmesi ve anadilin mâbede girmesi çalışmalarıyla devam etmiş; bu konular sırasıyla 1924, 1926, 1928 ve 1932 Ramazan'larında gündeme getirilmiştir.⁹¹⁶

Anayasadan "Devletin dini İslam'dır." ibaresinin çıkarılması aslında din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamı taşıyan laiklik ilkesiyle alakalıdır. Nakşibendî Şeyhi Çoşan, kabul edilen laiklik ilkesinin İslâm dinine karşı ters işletildiğini; Kur'an-ı Kerim'lerin toplatıldığını, din eğitimi veren okulların kapatıldığını, eski eserlerin toplatıldığını -hatta

⁹¹⁰Ahıskalı Ali Haydar Efendi, erişim 15 Aralık 2018, <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Evliyalar-Ansiklopedisi/Detay/Turkiye-Istanbul-AHISKALI-ALI-HAYDAR-EFENDI/269>

⁹¹¹Ali Haydar Efendi'nin Vefatı, erişim 16 Aralık 2018, <https://www.ismailaga.org.tr/ali-haydar-efendinin-vefatinin-54-sene-i-devriyesi>

⁹¹²Samih Ayverdi, *Ne İdik Ne Olduk-Hatıralar* (İstanbul: Hülbe Yay., 1985), 104-105.

⁹¹³Hasan Onat, *Türkiye'de Din Anlayışı*, erişim 17 Aralık 2018, <http://www.hasanonat.net/index.php/100-tuerkiye-de-din-anlay-s>

⁹¹⁴Apaydın, a.g.m.159.

⁹¹⁵Anayasadan Devletin Dini İslam'dır İlkesi Çıkarıldı, erişim 17 Aralık 2018, <https://www.dunyabulteni.net/tarihte-bugun/tarihte-bugun-anayasadan-devletin-dini-islamdir-hukmu-cikarildi-h205352.html>

⁹¹⁶Batıllaşma Serüveni, *Garp İzi 4_9*, erişim 16 Aralık 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=fdZZVvpIRHY>

gömüldüğünü veya yakıldığını- hocaların takibe alındığını, asırlık vakıf ve tekkelerin tahrip edildiğini, gazetelerin dini konulu tefrikalar yayınlamalarının yasaklandığını, hac ibadetinin engellenip, ezanın değiştirildiğini ifade etmektedir. "Yahudilik, Hristiyanlık, dinsizlik, imansızlık serbestken İslâm himâyesiz olduğundan mı şamar oğlanı durumundadır?" diye sorduktan sonra Müslüman'ın mevcut kanunlar çerçevesinde bile inancına uygun yaşamaya, dinî ibadetlerini yerine getirmeye, istediği mezhebi, meşrebi, yolu seçmeye hakkı olduğunu belirtmektedir.⁹¹⁷

3.1.5. İmam-Hatip Okullarının Açılması (1951)

Çok Partili döneme geçildikten sonra, halkın siyasetçilere baskıları sonuç vermiş⁹¹⁸; Önce 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi açılmış,⁹¹⁹ ardından 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle; 1951'de imam hatip okullarının açılması kararlaştırılmıştır.⁹²⁰ Türkiye'de hemen hemen bütün imam hatip okullarının binalarının, halk tarafından yaptırıldığı bunun da dindar insanların, her şeye rağmen devletle barışık olduğunun bir göstergesi olduğu kaydedilmektedir. Bu yıllarda imam hatip liseleri'ne yoğun bir ilgi olmuştur. Öyle ki, pek çok imam hatip lisesi, öğrencilerini sınav yaparak seçmek zorunda kalmıştır. Onat'a göre; "Bu ilginin sebebi, ebeveynlerin çocuklarının imamlık ya da hatiplik mesleğini yapmalarını istemelerinden çok öldükten sonra arkasından Fatiha okuyacak bir nesil bırakmak istemeleridir. Mevcut sorunları tartışmaya açık olmakla birlikte, imam hatip liseleri, Türkiye'nin içinde bulunduğu koşulların ürettiği okullardır. Bu konuda, doğru bilgiye dayanmadan yapılan tartışmalar ve spekülasyonlar, sorunun kökleşmesinden başka hiçbir işe yaramamaktadır."⁹²¹

Türkiye'de imam hatip okullarına karşı en güçlü muhalefet Süleyman Efendi cemaatinden (Süleymancılar) gelmiştir. Süleyman Efendi'nin talebe göndermekten kaçındığı imam hatip okullarının mezun vermeye başlayıp, mezunlarının müftülük, vâizlik, imamlık, müezzinlik ve Kur'an kursu hocalığı gibi hizmet kadrolarında görev alması hatta 1965'te yürürlüğe giren 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanunu'nda müezzinlik dışındaki din hizmetleri kadrolarına tayinde imam hatip okulu, Yüksek İslâm Enstitüsü ve İlahiyat Fakültesi'ni bitirme şartı getirilmesi, daha önce bu görevlerin bir kısmını üstlenen Süleyman

⁹¹⁷M.Esad Coşan, "Laiklik, Demokrasi ve Biz- Mart 1987" İslam Dergisi Başmakaleleri (İstanbul: Server İletişim Yay., 2007), 122.

⁹¹⁸bkz. Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, 28.

⁹¹⁹Ankara Üniversitesi Kurumsal Tanıtım, erişim 17 Aralık 2018, <https://www.ankara.edu.tr/kurumsal/tanitim/tarihce/>

⁹²⁰Öcal, *a.g.m.* 216.

⁹²¹Hasan Onat *Türkiye'de Din Anlayışı*, erişim 17 Aralık 2018, <http://www.hasanonat.net/index.php/100-tuerkiye-de-din-anlay-s>

Efendi cemaatiyle İmam-Hatip Okulu mezunları ve taraftarları arasında gerginlikler yaşanmasına yol açmıştır. Bu gerginlikler zamanla dinî kesimler içindeki uzlaşma kültürünün de etkisiyle önemli ölçüde ortadan kalkmıştır.⁹²²

⁹²² Reşat Öngören, "Süleyman Hilmi Tunahan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 41 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 377.

SONUÇ

Tarih boyunca bireysel ve toplumsal birçok yönelişin merkezinde yer alan din; her dâim sosyal yaşamda alınan kararlarda başvurulan bir referans noktası olmuştur. İnsanları grup veya topluluklar halinde bir arada tutan en büyük güç dindir. Uğruna tartışmalar, anlaşmazlıklar, hatta savaşlar çıkan din sosyal hayatta meşrûlaştırma işleviyle ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla sosyal ve siyâsî konularda sağlıklı bir değerlendirme yapmak istiyorsak bireylerin farklı düzeylerdeki din algısını mutlaka hesaba katmamız gerekmektedir.

Her dinin ve ideolojinin bir mistiği vardır. Müslüman toplumlarda bunun adı sûfilik ve tasavvufur. Tasavvuf, tarikat ve tekke ile sınırlı bir hareket olmamakla birlikte tasavvuf denince öne çıkan tarikatlar vardır ve Türkiye'de tarikat denince akla gelen ilk isim ise etkinliği ve yaygınlığı açısından Nakşibendîlikdir. Siyâsî, tarihî ve sosyolojik açılardan ele alındığında tasavvuf ve tarikatlar Türk siyâset düşüncesinin de, Türk siyâsî hayatının da teşekkülünde belirleyici ve baskın bir öge olmuşlardır. Tarikatlar ve cemaatler bu ülkenin sosyolojik bir gerçeğidir. Türkiye'de özellikle Cumhuriyet'ten sonra en yaygın tarikat yapılanması ve politik hayatının en önemli aktörlerinden birisi olarak Nakşibendîler, Cumhuriyet Dönemi tavır ve duruşu(Cumhuriyetin ilânı, inkılaplar, ayaklanmalar, isyanlar, hükümetler, darbeler vs.) ile bir anlamda Türkiye'deki İslâmî hareketlerin de fikrî altyapısını oluşturmuştur.

Tarikat oluşumlarını anlamak için, onların siyâsî ve sosyal yapılarını, değer ve inanç sistemlerini bilmek gerekmektedir. Her tarikatın kendine özgü sosyal rolü ve fonksiyonunu tâyin eden kalıpları vardır. Tarikat ve cemaatlerin toplumsal, psikolojik ve siyâsî hayata etkilerinin önemini fark edilmeye başlandığı günümüzde bir tarikata mensup olmanın bireyin kişiliği ile sosyal ve toplumsal davranışlarını nasıl etkilediğinin bilinmesinin önemi ortadadır.

Tarikat, dâimâ hayatımızın içinde yer etmiş, aktif ve geçmişten günümüze bizleri meşgul eden bir kavramdır. Bireyin yaşamının her alanını etki altına alan tarikat kültürünün onun siyâsî tercihlerini de etkilediği görülmüştür.

Araştırmamızın evrenini teşkil eden Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Nakşibendîler ile Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Nakşibendîleri etkileyen Nakşibendî ekollerin bireylerin siyâsî tercihlerinde ve siyâsî gelişmelere olan tepkilerinde doğrudan etkili olduğu görülmüştür. Nasıl bir etkiye sahip oldukları araştırılıp elde edilen bulgular ortaya konulmuştur.

Araştırmanın örneklemini oluşturan farklı şeyh ve tarikat usullerine sahip Nakşibendî yapılar incelenmiş, Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet Dönemi siyâsî düşüncesinin tarikatlarla ve tasavvufî gelenekle irtibatlarına değinilmiştir. Nakşibendî tarikatı müntesiplerinin siyâsetle olan ilişkilerine, devlete etkilerine ve yönetim algılarının ne olduğuna nüfûz edilmiştir. Cumhuriyet Dönemi Nakşî meşâyih, sûfî ve mutasavvurlarının Cumhuriyet kazanımları ve inkılâplar karşısında takındıkları tutum ve gelişmeler karşısında tasavvuf zâviyesinden yaptıkları yorumlar ele alınmıştır. Nakşibendîlerin içtimâî hayatla olan güçlü bağlarının siyâsî yakınlaşmaları da beraberinde getirdiği görülmüş, Nakşibendî tarikatların siyâsetle ilişkisi; arşiv belgeleri, meclis zabıtları, mahkeme tutanakları, dönemin gazeteleri, kitaplar, dergiler vb. kaynakları incelemek suretiyle delillendirilerek gözler önüne serilmiştir.

Şeyh Hâce Muhammed Bahâuddin Nakşibend el-Buhârî tarafından kurulan ve tarihî seyri boyunca Siddikiyye, Tayfuriyye, Hâcegâniyye, Nakşibendiyye gibi adlarla anılan ve Ahrâriye, Müceddiye, Hâlidîyye gibi kollara ayrılan Nakşibendîlik, İslâm âleminin nice ülkelerine yayılmış ve sevilmiştir. Nakşibendîliğin Türk kültür tarihinde de yeri büyüktür. Halen Türkiye içinde ve dışında milyonlarca taraftarı yaşamaktadır. Hindistan'da çeşitli ehl-i sünnet karşıtı mezheplere karşı mücâdele veren İmam-ı Rabbânî, Kafkasya'da Şeyh Şâmil ve İstiklâl Harbimizin âlim mücâhidlerinin birçoğu bu ekole mensup kimselerdir. Nakşibendîlik bugün Türkiye'de birçok kollara, şubelere, dallara ayrılmıştır. Bunların bir kısmı taşrada, bir kısmı büyük kültür merkezlerinde faâliyyette bulunmaktadır. İçlerinden cumhurbaşkanları, başbakanlar, bakanlar, mebuslar, diyanet işleri başkanları, profesörler, şâirler, ârifler, edipler, vâizler, müftüler, doktorlar, mühendisler, çeşitli kademelerde yöneticiler yetişmiş; dergiler, gazeteler çıkarmış, vakıflar, kurslar, okullar yönetmişlerdir. İncelemelerimiz sonunda görülmüştür ki, yaklaşık sekiz yüzyıllık bir geçmişe sahip olan ve tüm dünyada da en yaygın tarikatlardan birisi olan Nakşibendîlik; gücünü, şeriata olan sıkı bağlılığı ile siyâsal ve sosyal sorunlara çeşitli vâsıtalarla müdâhil olmasından almaktadır.

Nakşibendîlik mensupları dönemlerindeki siyâset ve ilim adamlarıyla da genellikle diyaloga dayalı, ama kendi düşünce temellerinden ödün vermemek kaydıyla iyi ilişkiler kurmayı tercih etmişlerdir. Zaman zaman tavsiye ve görüşleriyle siyâset adamlarına yön vermişlerdir. Bazen siyâsî otoritenin baskıcı ve haksız muamelelerine halkla beraber, şiddete başvurmadan oldukça etkili bir şekilde tepki göstermişlerdir. Kimi zaman da adları şiddet içeren, hatta ayaklanmaya varan isyânlarla anılmıştır. Olaylar karşısında genellikle tasavvufî tecrübeleri, yaşadıkları bölge ve içinde buldukları toplumla ilgili olarak dinî, tasavvufî ve siyâsî içerikli tutum geliştirmişlerdir.

Bilindiği üzere, Devlet-i Âliye'nin yıkılışıyla gözlerini topraklarımıza çeviren Batı'nın emperyalist devletlerinin Anadolu'yu işgâl girişimleri neticesinde, Türk milleti mukaddesâtını korumak üzere bağımsızlık kıvılcımını Anadolu'dan ateşlemiştir. Anadolu'da fitili ateşlenen Milli Mücadele'nin her safhasında halkın ve liderlerin etrafında din adamlarını ve Nakşibendi meşâyihî görmek mümkündür. Fakat Millî Mücadele başarıya ulaşıp Büyük Millet Meclisi kurulduktan sonra, mukaddesâtını korumak uğruna vatanın her köşesinde can alan, can veren, nihâyetinde zorlu bir İstiklâl Mücadelesi'nin ardından düşmanı yurttan atan bu inanmış milletin bazı din adamları, ulemâsı, meşâyihî ilerleyen dönemlerde yok edilme ya da sürgüne gönderilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Saltanat ve Hilâfet kaldırılmış, tekke ve zaviyeler kapatılmış, Arapça ezan yerine Türkçe ezan getirilmiş, Şapka Kanunu vb. inkılaplar ile yeni bir döneme kapı aralanmıştır.

Türkiye'de özellikle Cumhuriyet'ten sonra en yaygın tarikat yapılanması olarak dikkat çeken, yakın tarihin ve Türkiye politik hayatının en önemli aktörlerinden biri olan Nakşibendîler ve Nakşibendîlik bu dönemde de Türkiye'de gelişen siyâsal İslâm'ın en temel belirleyenlerinden birisi olmuştur.

Bu durumda, Türkiye'deki İslâmî hareket ve bu hareketin siyâsî geçmişi ve fikrî altyapısı araştırılmak isteniyorsa gerek tarihsel arka plânı, gerekse Cumhuriyet Dönemi tavır ve duruşu ile belli ki ilk durak Nakşibendîlik'tir. Zaten çalışmamızda da Nakşibendî tarikatı ve bu tarikatın Türkiye'deki devam eden ekollerinin ve aktif kollarının Cumhuriyet'in ilânı sonrasında başlayarak günümüze kadar siyâsetle olan ilişkisi (Cumhuriyetin ilânı, inkılaplar, ayaklanmalar, isyanlar, hükümetler vs.) incelenmiştir. Sünnî doktrini kabul eden Nakşibendîliğin, tarikatların yoğun tazyîk ve baskı altında olduğu bir dönemi nasıl atlattığı tespit edilmiştir. Cumhuriyet sonrası yaşanan siyâsî ve fikrî değişimler sonucu tarikatın yeni durum karşısındaki tutumu ve giderek baskın tarikat haline gelişi de ayrıca incelenmiştir.

Devlet denetiminden uzak, teşkilâtlanma düzeyi yüksek kurumlar olan tarikatların ve özelde Nakşibendî tarikat ve cemaatlerin işleyiş yapılarının, algılarının ve inançlarının ülkede gelişen İslâmî siyâset açısından önemli sonuçları olduğunu iddia ettiğimiz tezimizde; Türk toplumunun düşünce yapısını, dinî ve sosyal hayat tarzını ciddî derecede etkilemiş olan Nakşibendîliğin Cumhuriyet Dönemi'ndeki çok yönlü pozisyonu ve Nakşibendîlik-siyâset ilişkisi araştırılmış ve Türkiye'deki Nakşibendî tarikatlar, tarikatın öne çıkan isimleri ve onların siyâsî ilişkileri ile devlete etkilerine ve yönetim algılarının ne olduğuna değinilmiştir.

Böylece Nakşibendîliğin Cumhuriyet Dönemi'ni içine alan tarihî sürecinin aydınlatılmasına katkıda bulunulması hedeflenmiştir. Bundan başka, Cumhuriyet Dönemi'nde

Devlet-Nakşî çatışmasının izi sürülmüş ve Cumhuriyet Dönemi başlarında Nakşibendî geleneğin genel durumunu ortaya konulmuştur. Cumhuriyet Dönemi siyâsî düşüncesinin Nakşibendî tarikatlarla ve tasavvufî gelenekle irtibatlarına nüfûz edilmiş, bu bağlamda Nakşibendîlik ve siyâset ilişkisine yönelik henüz belirlenmemiş ve tasnif edilmemiş hususlar vuzûha kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Araştırmamızı yaparken farklı konu ve türlerdeki metinlere ve kaynaklara başvurulmuştur. Cumhuriyet Dönemi'nde Nakşibendîliğin düşünce sistemini ve tarikat yapısını anlayıp ortaya koyabilmek ve Nakşibendîlik-siyâset ilişkisini sağlıklı değerlendirebilmek için öncelikle Osmanlı Dönemi toplumsal ve siyâsî yapısı hakkında bilgi verdikten sonra konuyu dar bir kapsama sıkıştırmadan geniş perspektifte bütüncül olarak ele almak amacıyla, konumuz kapsadığı için genel olarak Nakşibendîlik özel olarak da Cumhuriyet Dönemi'nde Nakşibendîliğin durumu hakkında da bilgi verilmiştir. Cumhuriyet Dönemi öne çıkan Nakşibendî Şeyhleri hakkında bilgi verildikten sonra devam eden ekolleri ve bu ekollerin çağdaş temsilcileri de tanıtılmıştır.

Bunu yaparken cemaatleşen günümüz Nakşibendî grupları tek tek incelenmiş, hem etkin oldukları bölgeler hem de siyâsete (milletvekili-bakan-bürokrat bağlamında) etki ve katkılarını ifâde edilmiştir.

Bu çalışmamızda ayrıca, Türkiye'deki Nakşibendî geleneğin membamı oluşturan dinî kişiliklerin doğum ve vefat tarihlerine, eğitim durumlarına, mesleklerine, tasavvufî geçmişlerine, tarikat silsilelerine, icâzet aldıkları şeyhlerine, hilâfet verdikleri halifelerine, yayıldıkları bölgelere, etki alanlarına, kısaca sosyo-kültürel hayata etkilerine ve medfun oldukları yerlere de değinilmiştir. Gerek kendi dönemlerinde gerekse günümüzde meydana getirdikleri etkileri anlamak adına Nakşibendî meşayihın yaşayan ekolleri irdelenerek söz konusu tarikatın etkinlik alanı ve nüfûz gücü belirginleştirilmiştir. Nakşibendîliğe ait elde edilen bilgi ve bulgular titizlikle irdelenerek farklı kaynakların konuya bakışları objektif olarak sunulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Nakşibendîlerden bahsetmenin yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Nakşibendîler'i etkileyen Nakşibendî ekollere de yer yer değinilmiştir.

Gerek Osmanlı'nın son döneminde, gerek Cumhuriyet'in ilk yıllarında, gerekse günümüzde maddî, manevî, şahsî, ictimâî, siyâsî ve askerî pek çok tehlike ile mücâdele eden ülkemizde; Batı dünyasının başat stratejilerinden biri olarak soğuk savaş bağlamında siyâsal İslâm'ı operasyonel ve işlevsel olarak kullanmak istediği görülmüştür. Bunun dışında, Ortadoğu'yu ve Türkiye'yi bugünlere taşıyan dünya konjonktürünün genel tarihsel çizgisi

incelendiğinde medya ve eğitimin de insanları manipüle etmek için, küresel güç tarafından etkili olarak kullanıldığı görülmüştür. Günümüz dünyasında; toplumların ve devletlerin hem kendi içinde hem kendi aralarında etnik ve dinî kimlik üzerinden ayrıştırılmaya çalışıldığı da ayrıca tespit edilmiştir.

Şimdi tezimizde ayrıntılı olarak incelediğimiz, Osmanlı'nın son dönemlerinden başlayarak Cumhuriyet Dönemi'nde Nakşibendilik ve siyâset ilişkisine dâir bilgi ve bulgularımızı tekrar gözden geçirecek olursak:

Üç kıtaya yayılan geniş topraklarıyla Osmanlı Devleti'nde din ve siyâset iç içedir. Öyle ki; Devletin resmî belgelerinde Sultan'ın İslâm Padişahı, Devlet topraklarının İslâm Memleketleri, askerlerin de İslâm askerleri olarak adlandırılması ile ilmiye sınıfına mensup olan; Sadrazam(Başbakan), ve Kazaskerin (Adalet Bakanı), Divan-ı Hümayun'daki(Bakanlar Kurulu) yerleri, temsil ettikleri makamlar da devletin dine bakışını göstermesi açısından önemlidir. Osmanlı Devleti'nde devlet de en az din(İslâm) kadar kutsal olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde güçlü bir gelenek ile güçlü bir dinî karakter aynı zeminde birbirine yaslanmış, Sultan, şerîatin dışında kalan geniş bir alana hem siyasî iradesi hem de hukukî, örfî içtihatıyla tartışılmaz bir otorite ile hükmetmiştir.

Halifelik makamını padişah tarafından kullanan Osmanlı; yargı ve eğitim konularında dinî referanslara öncelik vermiş, idârede örfî kurallar yanında şer'î kanunları da uygulamış, İslâm dininin mirâsını (kutsal emanetleri) İstanbul'a getirerek emniyete almış, kamu yönetiminde dinî bürokrasiyi etkin kılmış, hatta ilmiye sınıfından olan; Şeyhülislam'ı, Kazasker ve Sadrazamla birlikte dönemin Bakanlar Kurulu'nun(Divan-ı Hümayun) bir üyesi yapmıştır. Sadece bunlar bile Osmanlı'da din ve devlet işlerinin ne kadar iç içe olduğu gerçeğini göstermesi bakımından önemlidir.

Zamanla kurumsallaşarak tarikat denilen yapılara dönüşen sûflilik hareketleri dolayısıyla da tarikatlar Osmanlı Devleti ile daha yolun başında hemhâl olmuşlardır. Devlet'in kuruluş, büyüme ve gelişme aşamalarında tekkeler, zâviyeler ve dergâhlar yani tasavvuf ve tarikatlar önemli roller üstlenmişlerdir.

Padişahlar sefere çıktıklarında ve önemli kararlar verdiklerinde şeyhlerin duasını almış, onlara rüya yorumlatmış, sohbetlerini dinlemiş, mânen onlardan istifâde etmiş, tekke yaptırmış-tâmir ettirmiş, nakdî ve aynî yardımlarla onlara ihsânda bulunmuşlardır. Şehzâdeler, sancağa çıkarıldıklarında bölgenin en yetkin gönül sultanıyla irtibatları sağlanmıştı.

Bu dönemde genel olarak, tarikat, tekke, zâviye, hankâh ve dergâhların esas kuruluş amaçları olan; İslâm'da emredildiği şekilde inanma ve yaşama, İslâm ahlâkını benimseme,

yardıma muhtaç ve düşkünleri destekleme, can ve mal emniyeti, vatan ve devletin korunması, milletin bütünlük ve bekâsına destek olma gibi çeşitli fonksiyonları üstlenmeye çalıştıkları görülmüştür.

Tarîkatların toplumun yukarıda sayılan dinî ve ruhî ihtiyaçlarına cevap vermeleri sosyal münâsebetlerini de müspet yönde etkilemiştir. İctimâî ve iktisâdî hayatın moral kaynağı hâline gelen sûfiler, her kesimden insanın ve devlet yöneticilerinin teveccühlerini kazanmışlardır. Ayrıca tekke ve zâviyeler; yeni fethedilen yerleri şenlendirmede, askerî sevk ve idâreyi kolaylaştırmada, fikir ve mal nakli sağlamada, ahlâksızlara doğru yolu göstermede, ümitsizlere kurtarıcı bir el uzatmada etkin olmuş, dolayısıyla da siyâsî ve sosyal hayatta çözüm üreten başat unsurlardan biri haline gelmiştir.

Yine bu dönemde tasavvuf, Orta Avrupa'dan Malezya'ya, Kuzey Afrika'dan Kafkasya'ya, Hazar'dan Varna'ya kadar engelleri ortadan kaldırmış, geliştirdiği ilişkiler ve üstlendiği misyonla, devletin siyâsî, askerî, sosyal ve kültürel politikalarına yön verir duruma gelmiştir. Öyle ki tasavvuf ve tarikatlar, özellikle büyük şehirlerde derin ve yaygın bir üst kimlik olarak rağbet edilen bir neşve haline gelmiştir.

19. ve 20. yüzyıla siyâsî, sosyâl ve kültürel açılardan damgasını vuran tarîkat ise, hiç şüphesiz Nakşibendîliktir. Sömürge kapma ve paylaşma yarışına giren Batılı egemen güçler, bu yüzyıllarda istilâ ve sömürüye karşı tasavvuf ve tarikatların uzun soluklu mücâdeleleriyle karşılaşmışlardır. Tarîkatlar kimi zaman bizzat öncülük yaparak mücâdelelerde aktif rol alırken kimi zaman da öncülük yapmasalar da ayaklanmaların manevî ilticâgâh noktası olarak psikolojik destek sağlamış, mahâllî sınırları aşan haberleşme ağları ve toplumu ateşleme kabiliyetleriyle bu mücâdelelere yardımcı olmuşlardır.

Kırım'dan sonra Kafkasya'ya yönelen Rus emperyalizmine dur diyen, İsmail Şirvânî'nin halîfesi Nakşibendi-Halidî Şeyh Şâmil bunun en bâriz örneklerindendir. Batı Java'da Felemenk hâkimiyetine karşı halk ayaklanan Kâdirî-Nakşî tarîkatı müntesipleri, Çin'in Sincan Bölgesi'nde, krallığa karşı ayaklanan Hâce Nakşibendi Cihangir Hareketi vb. gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Osmanlı Devleti'nde, kişinin haklarını koruyacak, bürokrasi katında himâye edecek ikincil kurumların(dernek, sendika, belediye vs.) olmaması da halkı koruyucu sığınak aramaya itmiş, buna bağlı olarak da bütün kesimlere kucağını açmış olan tarîkat yapıları karşılığında çıkmıştır. Tarîkat ve tekkeler doğal bünyelerinde bir şekilde yürüttükleri aracılık hizmetleriyle, insanlar için câzibe merkezi olmuştur.

Devlet-i Âliye-i Osmâniye'nin son asrının ictimâî hayatında da etkili olan tarikat Nakşibendîliktir. Nakşibendîler, İstanbul başta olmak üzere Anadolu, Balkanlar ve diğer Osmanlı eyâletlerinde pek çok tekke açmıştır. İstanbul'da kurduğu başlıca tekkeler; Fatih-İsmet Efendi Tekkesi, Eyüp-Hüsrev Paşa Tekkesi, Fatih-Feyzullah Efendi Tekkesi, Hocapaşa-Safvetî Paşa Tekkesi, Hocapaşa-Gümüşhanevî Tekkesi, Üsküdar-Alaca Minâre Tekkesi, Üsküdar-Selimiye Dergâhı, Fatih-Murad Molla Tekkesi, Fatih-Kelâmî Dergâhı, Fatih-Tâhir Ağa Tekkesi ve Eyüp-Kaşgârî Tekkesi'dir. Anadolu'da ise Hakkari'de Nehrî Tekkesi, Bitlis'te Norşin(Güroymak) Tekkesi, Konya'da Bekir Sâmi Paşa Tekkesi bunlardan bazılarıdır.

Tarîkatların, olumlu ya da olumsuz olarak bireyi etkileyen yönlerinin olduğu da açıktır. Zira sosyal kurum olarak yapılan bir yapının etkilerinin sadece olumlu olduğunu düşünmek sosyal gerçekliğe uygun düşmemektedir. Tarîkatları dinî inançları içselleştirmekten ziyâde, bireysel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bir araç olarak kullanma eğiliminde olan çıkarıcı kişilikler de her dönem olmuştur. Tarîkatlar bunun dışında; güvenlik, teselli, sosyâlite sağlama, ilgi çekme, statü ve masumiyet elde etmek gibi gerekçelerle ilgi merkezi olmuşlardır. Saray'a ve Sultan'a yakın olan tarikatlar ve tekkeler devlet yardımı alırken, muhâlif olanlar ise baskılarla karşılaşmışlardır.

Meşâyih genel anlamda resmî ideoloji dâiresi içine çekildiğinden Osmanlı Devleti'nde büyük çaplı bir ulemâ-meşâyih çatışması görülmezken yine de devletin zaman zaman dinî ve mistik merkezli protestolar, isyânlar ve muhalefet hareketleriyle karşılaştığı, dinî çevrelerle çatışmaya girdiği, siyâsî, sosyal, ekonomik, kültürel ve ideolojik mücâdeleler yaşadığı görülmektedir. Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinin de içinde yer aldığı Kuleli Vakası ile Şiilik ve Alevîlik gibi farklı kaynaklarla ortaya çıkan, Baba Resul, Şeyh Bedreddin, Şah İsmâil Hareketleri bu mücâdelelere örnek gösterilebilir.

Merkezî otorite, tehdit olarak algıladığı her türlü eğilimi ve eylemi, şer'î ve örfî hukuk aracılığıyla anında müdâhele ederek bastırılmış, gerektiğinde muhâtoplara hapis veya sürgün cezaları uygulamıştır.

Osmanlı'da; III. Selim, II.Mahmut ve Sultan Abdulhamit dönemlerinde çeşitli adımların atılmasıyla devlet-tarîkat, dolayısıyla da din-siyâset ilişkilerinde bir karşı karşıya gelme söz konusu olmuştur. Modernleşme hareketlerinin başlangıcı olarak kabul edilen XVIII. asra kadar Osmanlı idâresinin, taşradaki tarîkat temsilcileri ile yakın siyâsî münâsebetlere girdiği ve bunları devletin resmî kadroları olarak değerlendirdikleri görülmektedir.

Mustafa Kemal, Anadolu'da Milli Mücâdele'yi başlattığında en güçlü taraftarlarını din adamları arasında bulmuştur. Mustafa Kemal'i Samsun'da ilk karşılayanlar arasında da,

Amasya'ya geldiğinde etrafında toplananlar arasında da, Sivas Kongresi'nde bulunanlar arasında da din adamları etkin rol oynamışlar, mücâdeleye katılım ve desteklerini açıkça göstermişlerdir. Zaten yapılan bu kongrelerde yayınlanan bütün beyannâmeler ile alınan tüm kararlarda dinî motiflerin ağırlıklı olarak kullanılması da bu sebeptir. Din adamlarına göre, padişah(halife) tarafından (Padişah vekili gibi hareket etmesini sağlayan) bir ferman ve hazineye paralarla görevlendirilen Mustafa Kemal, onun vekili konumundadır. Ona destek ve yardım sağlamak aynı zamanda halifeye yardım ve destek sağlamak anlamına gelmektedir.

Nakşibendîlerin her anlamda Millî Mücâdele'ye destekleri söz konusudur. Yukarıda ifade edilen kongrelerde etkin rol almanın dışında örneğin; Hâkî Baba Dergâhı ve Eyüp İdris Köşkü'ndeki Hatûniye Nakşibendî Dergâhı şeyhliğini de yürüten Sâdeddin Ceylan Efendi'nin oğlu Hüseyin Nazmi Efendi ile birlikte, Osmanlı ordusuna ait silâh depolarında bulunan silâh ve cephanenin Anadolu'ya intikâlinin sağlanmak üzere ve halkın düşman saldırılarından korunması amacıyla kurulan Mim Mim (M.M.) adlı gizli istihbârat teşkilâtına katılıp faâl olarak çalışmıştır.

İlk TBMM'de Türkiye'nin gerçek temsili gözetilmiş, güç ve etkiye dikkat edilmiştir. Bunun sonucu olarak Meclis'te İttihatçı Cemiyetler'in yanısıra, ulemânın, tarîkat ve tekkelerin temsiline âzamî dikkat gösterilmiş, sivil toplum önderlerine, kanaât oluşturucu şahsiyetlere yer verilmiştir. Fakat Milli Mücâdele'yi başarıya ulaştıran bu gerçekçi siyâset ve strateji, Cumhuriyet'in ilânından sonra terk edilmiştir. Mücâdele boyunca hâkim olan birleştirici dinî üslûp tersine dönmüş, zaferin kazanılmasındaki tartışmasız rolü bilinen din ve din adamlarına karşı koyu bir din karşıtlığı hâkim olmuştur. Dindarlar, bu değişimin hızını kesmek için daha muhâfazakâr ve gelenekçi bir tutum sergilemeye başlamışlardır.

Cumhuriyet'in ilânının ardından özellikle Osmanlı Devleti'nin sona erdirilmesi demek olan saltanatın kaldırılmasının sonrasında gerçekleşen modernleşme çabalarının tezâhürü olan inkılâplar ve çıkartılan kanunlarla yeniliklere karşı müspet ya da menfî tavırlar ve taraflar gelişmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında üzerindeki yoğun tazyik ve baskıdan da anlaşıldığı üzere Batılılaşma ve Cumhuriyet'e en çok direnen tarîkat da Nakşibendî Tarîkatı olmuştur. Osmanlı Dönemi boyunca resmî ideoloji içerisinde mayalanan ve Anadolu'da güçlü bir nüfûz elde ederek yayılan Nakşibendî Tarîkatı Cumhuriyet'le birlikte siyâsetten ve devlet aygıtının tüm imkanlarından ihraç edilmiş böylece kültürel ve dinsel muhalefetin kaynağı ve toplanma merkezine dönüşmüştür. Örneğin; 1925'in kış ayları boyunca Rize, Giresun, Erzurum, Maraş'ta çıkan olaylar, şark vilâyetlerinde patlak veren Şubat 1925 tarihli Şeyh Said Ayaklanması, Şeyh Said İsyânı'nın ardından Türkiye'den kaçarak Suriye, İran, Irak'a sığınan

âsilerin ileri gelenleri ile Kürt Teâlî Cemiyeti'nce organize edilen Ağrı ve Zeylan Ayaklanmaları, Aralık 1930 tarihli Menemen Olayı, 1933 Şubat'ında Bursa ve 1936 Ocak'ında İskilip'teki olayların, isyânların tümü doğrudan veya dolaylı olarak Nakşibendî tarikatına mensup kişilerce tertip edilmiştir.

Osmanlı'dan epistemolojik ve paradigmatik açıdan radikal bir kopuş yaşayan Cumhuriyet, çıkartılan kanunlar ve yapılan inkılaplarla, bu kopuşu hem politik ve kültürel ekseninde derinleştirmiş, hem de yeni bir "târih", "toplum" ve "devlet" yaratmanın ideolojik zeminini hazırlamıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde "İslâm'ın içinden", 'Siyâsal İslâm' ya da 'İslâmcılık' adı altında bir siyâsî ideoloji de doğmuştur. Ve tamamı olmasa da ülkedeki cemaatler siyâsete angaje olmuşlardır. Bu süreçte de Nakşibendîlerin etkisi göze çarpmaktadır. Örneğin MNP ve MSP'nin, yani Milli Görüş Hareketi'nin kuruluşu, Nakşibendîlerin İskender Paşa kolunun o dönemdeki şeyhi Mehmet Zahid Kotku'nun bilgisi, onayı ve teşvikiyle olmuştur. Ya da Nurculuk hareketi siyâsetle hep ilgili olmuş, ama siyâseti kendisi yapmak yerine; Demokrat Parti, Adalet Partisi, Doğru Yol Partisi vb. merkez sağ partileri desteklemeyi tercih etmiştir.

Günümüzde siyâsal partiler modern siyâsal alanın başat unsurlarından biridir. Özellikle 1950'den sonra ise partiler, siyâsetin ve iktidarı ele geçirmenin en önemli aracı haline gelmiştir. Türk toplumlarında "Meclis" kavramı kurulan ilk devletlerden beri mevcut olmakla birlikte, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı siyâsal sisteminde kendisini gösteren parlamenter sistemin oluşumu ise Türkiye'nin ilk yazılı anayasası olan 1876 yılında yapılan Kanun-i Esasi ile başlar. Kanun-i Esasi'ye giden yolda ise 1808 Sened-i İttifak, 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı gibi hâdiseler anayasa sürecine geçilmesinde atılan ilk önemli adımlardır. Osmanlı'nın gerileme arayışlarına bir çözüm yolu bulmak amacıyla yurt dışına gönderdiği öğrenciler, sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde değişimin önemli aktörleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Siyâsal çıkarların savunulmaları doğrultusunda oluşmuş siyâsî teşekküller olması sebebiyle bu dönemde oluşan cemiyetler ve dernekler siyâsal partilerin doğuşuna giden yolda sürece ilişkin ilk örneklerdir. Aldıkları kararlar ve faâliyetleri ile sadece dünü değil, bugünü ve yarını da şekillendiren bu cemiyetler parlamenter zeminde, legâl olarak da kurulmamışlardır. Buradan anlıyoruz ki; Türkiye'deki siyâsî partilerin önemli bir bölümü cemiyet ve cemaat temelli olarak şekillenmiş ve bunun etkileri günümüzde de devam etmektedir.

Osmanlı Dönemi siyâsî tarihinin siyâsî parti niteliğindeki ilk cemiyeti olan Nakşibendî Şeyhi Hezergradlı Feyzullah Efendi'nin de üyesi olduğu Fedâiler Cemiyeti'nin kurucusunun

Nakşibendi Şeyhi Süleymaniyeli Şeyh Ahmet Efendi oluşu, Nakşibendi Şeyhi Süleymaniyeli Şeyh Ahmet Efendi'den etkilendiği bilinen Nâmîk Kemâl'in de aralarında bulunduğu Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerinin ihbar edilmeleri üzerine İstanbul'da sürgün edilen ulemadan dört kişinin; Sarıyerli Şeyh Sâdık Efendi, Hoca Veliyüddin Efendi, Kemeraltılı Tahsin Efendi ve Aksaraylı Şeyh Hasan Efendi'nin Nakşibendî-Halidî şeyhleri oluşu, Nakşibendî Şeyhi, ulemâdan Takî Efendi'nin milletvekili seçilmeden önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye ve aktif siyâsetin içinde bir isim oluşu, Bedüzzaman Said Nursi'nin de üyesi olduğu, İttihâd-ı Muhammedî Fırkası'nın kurucusunun kendisi de bir Nakşibendî olan Derviş Vahdetî'nin oluşu, Hürriyet ve İtilâf Fırkası üyelerinden, Konyalı Şeyh Zeynel Abidin Efendi'nin Nakşibendî Şeyhi oluşu, Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin kurucusunun ünlü Kürt isyâncısı Nakşibendî Şeyhi Hakkârîli Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyyid Abdülkâdir'in Nakşibendî oluşu gibi örnekler bize Osmanlı Dönemi siyâsî fırkalarındaki Nakşibendi etkisini göstermesi açısından önemli örneklerdir.

Cumhuriyet dönemi diğer siyâsî partilerinde ise; 1930 Ağrı İsyânı'na bizzat katılan Sipkan Aşiret Reisi Abdülmecit Bey'in oğlu Halis Öztürk, sürgünde ölen Şeyh Abdülbaki'nin oğlu Kasım Küfrevî, Şeyh Sâid'in torunu A. Melik Fırat ile Muş'tan şeyh Gıyaseddin Emre, Bitlis'ten Kâmuran İnan'ın babası Şeyh Selâhaddin İnan, Hakkari'de Şeyh Selim Seven'in oğlu Şeyh Ubeydullah Seven ve pek çok Nakşibendi şeyhleri ve ağa çocuklarının DP ve AP'den milletvekili oluşu, tarîkatın etkisinin Cumhuriyet Dönemi'nde de devam ettiğini göstermektedir. Örneğin; Hizan'lı Şeyh Selâhaddin'in oğlu Kâmuran İnan, daha sonra devlet bakanı olan Yusuf Azizoglu; Mustafa Ekinci (Lice), Edip Altunakar (Diyarbakır), Mehmet Tevfik Bucak (Siverek) ve Nejat Cemiloğlu (Diyarbakır), Kinyas Kartal (Van) bu Nakşibendî şeyh ve ağa çocuklarıdır. Bunlardan Hizan'lı Şeyh Selâhaddin'in oğlu Kamuran İnan, DP ve AP milletvekillikleri dışında, Bitlis senatörlüğü de yapmıştır. Parti liderliği için 1978'de Süleyman Demirel'e rakip olmuş, 1980'li yıllarda ANAP'ta yer almış, GAP'tan Sorumlu Devlet Bakanı olmuş ve 1993 yılında Turgut Özal'ın ölümü üzerine Cumhurbaşkanlığı için yine Demirel'e rakip olmuştur.

Millî Görüş'ün siyâsî örgütü MNP'nin kuruluşunda da öncelikli rol ve inisiyatifin, Türkiye'deki Nakşibendî tarîkatı içerisinde etkin bir nüfuz ve güce sahip olan İskenderpaşa Cemaati'nin şeyhi Mehmet Zahid Kotku'ya ait oluşu, MNP'nin kurucusu ve genel başkanı Necmettin Erbakan'ın kendisinin de bizzat İskenderpaşa Cemaati üyesi oluşu ise yine Cumhuriyet Dönemi siyâsî hayatında Nakşibendî ağırlığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Necmettin Erbakan'ın yanı sıra, 1950 sonrası Türk siyâsal hayatında önemli roller

üstlenen Turgut Özal, Korkut Özal vb. ünlü siyâsetçiler de İstanbul merkezli Nakşibendî Gümüşhânevî Dergâhı'nda yetişmiştir.

Hem Osmanlı Devleti'nin hem de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin inşâsında ve her iki devlet mekanizmasının da işleyişinde tarîkat zümrelerinin etkisi bâriz şekilde hissedilmektedir. Nakşibendîlik Cumhuriyet Türkiye'sinde, sosyo-politik hayatın örgütlenmesine doğrudan ya da dolaylı şekillerde katkıda bulunmuştur. Osmanlı Dönemi'nde kurulan siyâsî firkalarda gerek kurucu gerekse üye düzeyinde etkinliği hissedilen, Cumhuriyet Dönemi'nde ise parti kuran, Milletvekili, Bakan, Başbakan ve Cumhurbaşkanı çıkarmış olan tarîkatın etkinliği günümüzde de devam etmektedir. Sahip oldukları dergi, radyo istasyonu, muhtelif internet siteleri, muhtelif ekonomik şirketler, hastaneler, okullar ağı ve parlamentodaki üyeleri vasıtasıyla siyâsî partilerle de ilişkiler kurmuşlardır. İktidarı etkileyen tarîkatlar olduğu gibi iktidardan etkilenenler de olmuştur. Tarîkatlar, iktidarların sağladığı maddî imkanlardan, iktidarlar da tarîkatların sağladığı nüfûz ve halk desteğinden yararlanmışlardır. Siyâsî yapılar; tarikatlarla çeşitli patronaj ilişkileri de kurmuşlardır. Bu yolla, saygınlık, itibar, imaj, güven, itaat ve meşrûiyet devşirmişlerdir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Nakşibendî tarîkatlar büyük fotoğrafın içinde pek yer almasa da, insanların duygu ve düşünce dünyalarına etki eden, dinî, siyâsî ve ekonomik ilişkiler ağı ile toplumun değişik katmanlarına nüfûz eden etkin bir motive unsuru olarak varlığını sürdürmüş ve hala da sürdürmektedir. Nakşibendîliğe has nitelikler, Nakşibendî Şeyhlerinin karizmatik liderlik özellikleri, sosyal doku ile ilişki ve etkileşimleri geleneksel bir hüviyete bürünerek ve nesilden nesile aktararak korunup devam ettirilmektedir. Tarîkat liderleri; doğru veya yanlış aldıkları kararlar, yetiştirdikleri insanlar ve nüfûz alanları itibariyle hem kendi dönemlerini hem de kendilerinden sonraki zaman dilimini müspet ya da menfi olarak etkilemektedirler.

Tarikatlarda zaman içerisinde birtakım sapmalar ve menfi yönde bazı münferit gelişmeler de olmuştur. Bununla birlikte İslâm düşüncesinin ve medeniyetinin belki de en dinamik yönünü teşkil eden tarikatlarda zaman içerisinde görülen bir takım sapmaları ve menfi yöndeki bazı münferit örnekleri gerekçe göstererek, tasavvuf ve tarikatların tarihî misyonunu inkâr etmek doğru değildir. Kabul etmek gerekir ki; çoğunluğu Müslüman olan Türkiye'de; şehirlerimizdeki minârelerden kubbelere, örf ve adetlerimizden davranışlarımıza, zevklerimizden günlük konuşmalarımıza kadar her şeyimizde İslâm'ın, dolayısıyla da tasavvufun damgası, simgesi, kokusu, ruhu vardır.

Tarikat müntesiplerinin önemli bir kısmının tarikat ritüellerinden ve ibadet biçimlerinden çok fonksiyonları ve birey üzerindeki pratik faydası üzerinde durdukları tespitinden başka; bilgisel, duygusal ve davranışsal yönleriyle çok boyutlu bir yapı arz eden

tasavvuf ve tarikatların insanı ele geçiren ve kontrol eden gizemli bir tecrübe halini aldığı da muhakkaktır. Aynı tarikata bağlanan, aynı gayeyi benimseyen insanların bir araya gelmesiyle oluşan tarikat müntesiplerinin kendilerini adadıkları ortak bir davranış biçimi geliştirdikleri gözlenmiştir. Müridler mensubu olduğu tarikata ait inanç, ilke, pratik ve sembolleri bütün içtenliğiyle kabul etmekte, bu durum onların sosyal tutum ve davranışlarına da yansımaktadır. Bu durumda istenmeyen bir merkezin doğrudan veya dolaylı olarak güdümüne girmesi muhtemel tarikatların dönemin siyâsî, askerî, sosyal ve kültürel politikalarını olumsuz yönde etkilemesi kaçınılmazdır. Çünkü tarikat ve siyâset bir anlamda birbirinin taşıyıcısı konumundadır. Tasavvuf ve tarikatların siyâsal tercih ve gelişmelere yönelik alınan kararları dinî bir referans noktası olarak etkiledikleri gerçeğinden hareketle bu alanın devlet tarafından gözetim ve denetim altında tutulmasında fayda vardır.

Nitekim; dil, din, ırk, aile, soy, tarikat vb. öne çıkan herhangi bir kimlikle insanların, müntesîbi olduğu yapıların kalabalıkları içerisinde yanılığara, yanlışlara hatta ihânete varan sonlara sürüklenebildiklerine şahit olunmuştur. Özellikle bazı tasavvufî çevrelerin merkezi otoriteye karşı tepkilerini dinî ve mistik değerleri bayraklaştırmak suretiyle verdikleri görülmüştür. İdeolojik motivasyonlarla politika önceliklerine bağlı analizler bizleri yanlış yönlendirecek, kültürel ve toplumsal inşâda hiçbir artı sağlamayacaktır. Tasavvuf ve tarikata ilgi duyan insan çağdışı ve gerici olmadığı gibi bunlara karşı olanın da modern ve ilerici olmadığı gerçeğinden hareketle "ötekileşme" önlenmelidir. Toplumsal değişimin frekansını yakalamak, gerçek sorunları tespit etmek istiyorsak bu yapılar(tarikatlar) iyi okunmalıdır. Bireyler arasındaki duygusal bağ pekiştirilmeli, bırakın farklı düşünenleri aynı tarikatın farklı kolları arasında bile görülen öfke, nefret ve ötekileştirme dili bir an önce terk edilmelidir. İktidara, paraya ve güce talip; liyakatsiz, ehliyetsiz ve istismarcı tarikatlar ve şeyhler elinde, aidiyet duygularıyla, şüursuzca, tehlikeli bir ateşin kıvılcımını yakmaya aday milyonlar için gerekli tedbirler alınmalıdır. Dindar insanların safiyâne duygularının istismarı önlenmeli, dinden çıkma korkusuyla fanatik eğilimlere yönelmeleri engellenmelidir. Bunu yaparken insanlar incitilmemeli, dini hassasiyetleri göz önünde bulundurulmalıdır. Tarikatlar, kendileri art niyetli olmasalar bile bölgede yaşayan sünnî müslümanları ayaklandırabilecek bir potansiyele sahip oldukları için bölgede emelleri olan devletlerin hedefi durumundadırlar. Nitekim İslam'ın olmadığı bir dünyadan bahsetmenin mümkün olmadığını bilen Batılıların da bu grupları kullanmaktan geri durmayacakları muhakkaktır. Herhangi bir tarikat önderine düzenleyecekleri bir suikast bile tarikatın nüfuzu altındaki bölgelerde infîale yol açabilir. Bu topraklarda ajanlar,

stratejik plânlar, suikastlar, hâinlik ve ihânet her dönem olmuştur. Fakat çok şükür ki; kahramanlık da bu milletin yeryüzündeki şîâdır.

İslâm yalnızca namaz kılmak, oruç tutmak ve zekat vermek gibi ritüellere indirgenebilecek bir din değildir. Aksine o, bundan daha fazla olarak sosyal hayatla doğrudan ilişkilidir. İslam, bağlılarında inşa ettiği zihniyet dolayısıyla sosyalleşmeye ve politikleşmeye son derece yatkın bir dindir. Ancak İslam'dan bağımsız olarak toplumda var olan çıkar çatışmaları durumu karmaşıklaştırmaktadır. Sosyal birer kurum haline gelen dini gruplar arasında rekabet ve çatışma kaçınılmaz hale gelmektedir. Bunu önlemek için ortaya çıkan tasavufun en önemli çağrısı dünyevî arzuları yenip aşırı istekleri gemlemek, güzel ahlaklı insanlar yetiştirmek ve çıkar çatışmalarından inananları uzak tutmaktır. Ancak zamanla tarikatlar da çatışmanın birer parçası haline gelmişlerdir. Bu dinden değil sosyal kurumsallaşmadan kaynaklanan bir problemdir. Bu nedenle İslam dünyasında tarihsel olarak mezhep çatışmaları çözümlenememiş iken Sünnî dünya içinde bir de tarikat çatışmalarının toplumsal yapıda yaygınlaşması, sosyal barışı ve dinî hayatı aşırı derecede olumsuz etkilemektedir. Bunun önlenmesinin ilk adımı sürdürülebilir bir sosyal düzenin inşasıdır. Özgürlükçü ve dinî çoğulculuğa imkan tanıyan bir devlet politikasının izlenmesi devleti etkilemeye çalışan dinî gruplar arasındaki rekabeti söndürebilir. Öte yandan eleştirel, araştırmacı ve sorulayıcı bir din öğretiminin yaygınlaştırılması, ötekileştirici ve tekfirci bir din dilinin teoljik zararlarının ortaya konulması da vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Dinin, ayrıştırıcı ve parçalayıcı değil birleştirici ve yapıcı bir güç olarak işlev görmesi isteniyorsa, din alanında açıklık, birlikte yaşama, şeffaflık, entelektüelizm ve çoğulculuk ilkelerini hayata geçirmek kaçınılmaz görünmektedir.

KAYNAKÇA

A.ARŞİV KAYNAKLARI

A.1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA)

BOA, C. ZB, nr. 2316.

BOA, MVL, nr. 788/34, 17 Haziran 1862-19 Z 1278.

BOA, İ. MVL, nr. 469/21253, 18 Temmuz 1862-20 M 1279.

BOA, A.MKT.MHM, nr. 410/31, 10 Haziran 1868-18 S 1285.

BOA, A.MKT.MHM, nr. 400/28, lef 3. H. 25.10.1284.

BOA, A.MKT.ŞD, nr. 1/75, lef 2, 17 Haziran 1868-11 S 1285.

BOA, İ. ŞD, nr. 19/796, 11 Ağustos 1870-13 Ca 1287.

BOA, Y.A. HUS. 278/7.

BOA, İ.HUS. 14/1311.N.56.

BOA, Y.A. HUS. 235/119.

BOA, Y.MTV. 63/77.

A.2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 010.09.108/337.1.41.

BCA, 010.09.109/340.4.

BCA, 010.09.109/340.4.2.

BCA, 010.09.109/341.4.4.

BCA, 030.10.115.796.20.

BCA, 030.11.1307.32.19.

BCA, 030.10.64.430.8.

BCA, 030.10.3.74.4.

BCA, 030.10.144.32.14 (28 Kasım 1932).

BCA, 030.10.144.32.9 (14 Ocak 1930).

BCA, 030.10.144.32.10 (25 Nisan 1931).

BCA, 030.10.24.81.15 (23 Aralık 1931).

BCA, 30-10-0-0/26-150-5 (03 Haziran 1926).
BCA, 51-0-0-0/4-28-34 (05 Kasım 1927).
BCA, 30-10-0-0/213-446-7 (18 Aralık 1935).
BCA, 30-10-0-0/213-447 (29 Şubat 1936).
BCA, 30-18-1-2/23-61-15 (23 Ağustos 1931).
BCA, 30-18-1-2/63-24-16 (01 Nisan 1936).
BCA, 30-18-1-2/64-31-11 (20 Nisan 1936).
BCA, 30-18-1-2/68-78-7 (29 Eylül 1936).
BCA, 30-18-1-2/72-13-5 (16 Şubat 1937).
BCA, 30-18-1-2/73-26-13 (02 Nisan 1937).
BCA, 30-18-1- 2/110-5-3 (16 Ocak 1946).
BCA, 30-18- 1-2/112-70-1 (09 Kasım 1946).
BCA, 30-18-1-2/114-43-20 (25 Haziran 1947).
BCA, 30-18-1-2/115-76-2 (12 Aralık 1947).
BCA, 30-18-1-2/115-82-4 (08 Ocak 1948).
BCA, 30-18-1-2/95-51-20 (17 Haziran 1941).
BCA, 30-18-1-2/101-12-7 (23 Şubat 1943).
BCA, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (1950-1960). 030.18.01. Ek: 52-193; Ek: 52-233; 128.29.13; 129.44.4; 129.63.20 Ek: 52-272; 130.75.13; 139.42.2; 147.60.11. Ek: 52-63; 153.58.5. Ek: 52-90.
BCA, 23. 06. 1947, Fon: 30 10 0 0, Kutu: 88, Dosya Gömlek: 578, Sıra: 11, Dosya No: 86.
BCA, 22. 07. 1946, Fon: 30 10 0 0, Kutu: 87, Dosya Gömlek: 573, Sıra: 5, Dosya No: 86.
BCA, 19.08.1958, Fon: 30 11 1 0, Kutu: 271, Dosya Gömlek: 19, Sıra:1.
BCA, 29.08.1959, Fon: 30 11 1 0, Kutu: 277, Dosya Gömlek: 24, Sıra: 18.
BCA, 25.07.1941, Fon: 30 18 1 2, Kutu: 95, Dosya Gömlek: 64, Sıra: 15, Dosya No: 86-395.
BCA, 24.02.1947, Fon: 30 10 0 0, Kutu: 88, Dosya Gömlek: 577, Sıra: 3, Dosya No:86.
BCA, 30.12.1946, Fon: 30 10 0 0, Kutu: 87, Dosya Gömlek: 576, Sıra: 1, Dosya No:86.
BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı Kataloğu, (DİBK), 051/ V.11.2.13.23.

A.3.TBMM Arşivi

TBMM Arşivi, Dosya No:153.

TBMM Arşivi, Dosya No:154.

TBMM Arşivi, Dosya No:155.

TBMM Arşivi, Dosya No:156.

TBMM Arşivi, Dosya No:153.

TBMM Arşivi, Osmanlı Meb'usan Meclisi Azaları, Dosya No: 92.

TBMM Zabıt Ceridesi, TBMM matbaası, Ankara, M.1924, H.1340, c.7, b.2, s.33.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 25, 1931:75.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 25, 1931:76.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 25, 1931:74, Sıra No.58.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 19, İçtima Senesi: III, Ondördüncü İçtima 25 Teşrinisani 1341, s. 221.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt:19, İçtima Senesi: III, Ondördüncü İçtima 25 Teşrinisani 1341, s. 222.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt:19, İçtima Senesi: III, Ondördüncü İçtima 25 Teşrinisani 1341, s. 232.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt 14, İçtima: 63, 23.2.1341.

TBMM Zabıt Ceridesi (1961) Devre 2, İçtima 1, Cilt 4, 632-643.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt 14, İçtima: 63, 23.2.1341.

TBMM Zabıt Ceridesi, TBMM matbaası, Ankara,M.1924H.1340,c.7,b.2,s.33.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima Senesi II, Cilt. 7, TBMM Matbaası, Ankara 1970, s.17 vd.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 20, İçtima Senesi: III, 31nci İçtima, 26-12-1341, ekinde.

TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Dönem, 1. İçtima, 1. Celse, 18.10.1340, C. IX, s. 7-11.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: III, Cilt: V, İçtima Senesi: II, Birinci İnikat, 1 Teşrinisani 1928, ekinde.

TBMM Zabıt Ceridesi (1961) Devre 2, İçtima 1, Cilt 4, 632-643.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 20, İçtima Senesi: III, 31. İçtima, 26-12-1341, ekinde.

TBMM Kanunlar Dergisi, c.3, s.98.; Bkz., Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk- Söylev, C: II, Ankara 1989, s.1193-1195.

TBMM Âzasına Mahsus Zat ve Sicil Dosyası, Devre: IX, Defter No: 220, Sicil No: 1594.

TBMM Tercümeihal Varakası, Devre: IX, Dosya No: 1594.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: III, Cilt: V, İçtima Senesi: II, Birinci İnikat, 1 Teşrinisani 1928. eki, "Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Başvekaletten Mevrut (1/266) Numaralı Layihası"

TBMM, TBMM Matbaası, Ankara, 1924, Kanun no: 431, c.7,b.2 s.17-29.

TBMM Kanunlar Dergisi, c.3, s.98.

TBMM Arşiv Belgesi No:1590.

TBMM Âzasına Mahsus Zat ve Sicil Dosyası, Devre: IX, Defter No: 220, Sicil No: 1594.

A.4.Resmî Gazete

Resmi Gazete, 24 Temmuz 1950, Sayı: 7564.

Resmi Ceride, 5 Eylül 1341, No: 168.

Resmi Gazete, 5 Eylül 1925, s.168.

Resmî Gazete, 1 Haziran 1935, Sayı: 3017.

Resmî Ceride, 2 Kanun-u sani 1926, Sayı: 260.

Resmî Gazete, 13 Kanun-i evvel 1934, Sayı: 2877.

Resmî Gazete, 3 Teşrin-i sani 1928, Sayı: 1030.

Resmî Gazete, 1 Haziran 1935, Sayı: 3017.

Resmi Gazete, 6 Haziran 1941, Sayı: 4827.

Resmi Gazete, 15 Temmuz 1950, Sayı: 7564.

Resmi Ceride, 22 Kanun-i evvel 1341, Sayı, 230.

Resmi Ceride, 13 Kanun-i evvel 1341, No:243.

Resmi Ceride, 6 Mart 1340, Sayı: 63, Tertip 3, c. V, s. 322.

Resmi Gazete, 6 Mart 1924, Sayı: 63, Kanun No: 431.

Resmi Gazete, 6 Haziran 1941, Sayı: 4827.

A.5.Sürelî Yayınlar

Dergiler

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 2, 1923: 68.

Sırât-ı Müstekîm, "İslam'da Cihat", c.6, sayı: 145, yıl:1327, s.236-237.

Sırât-ı Müstekîm, Mustafa Takî, "Rusya'da İslâm'a Baskı Yapmaya Gerek Duyanlar",
c.6, sayı:156, yıl:1327(M. 1909), s.412-413.

Türkiye İktisat Mecmuası, 20, 1923: 122.

Gazeteler

Açıksöz, 25 Nisan 1920.

Açıksöz, 6 Mayıs 1336/1920.

Açıksöz, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Türkçe Hutbe Münasebetiyle", 13 Şaban 1340, s.2.

Anadolu, 24 Şubat 1931.

Cerîde-i İlmîyye, sayı: 48, 1337, s. 1484.

Cumhuriyet, 07.12.2013.

Cumhuriyet, 4 Mart 1931.

Cumhuriyet; 20.12.1932.

Cumhuriyet, 8 Eylül 195.

Cumhuriyet, 13 Temmuz 1937.

Cumhuriyet, 29 Kanunuevvel 1930.

Cumhuriyet, 07.12.2013.

Günaydın, 14 Şubat 1969.

Günaydın, 15 Şubat 1969.

Günaydın, 17 Şubat 1969.

İrâde-i Milliye, 6 Mayıs 1336/1920.

İstanbul Ekspres, 06 Eylül 1955.

Hâkimiyet-i Milliye, 4 Eylül 1925.

Hâkimiyet-i Milliye, 5 Mayıs 1336 No:2-27.

Hâkimiyet-i Milliye, "İsmet Paşa Yeni Fırka Hakkında Ne Düşünüyorlar?", 11 Ağustos 1930, Pazartesi, No. 3261, s. 1.

Hâkimiyet-i Milliye, "Divanı Harbin Kararı-Sinleri İcabı İdama Bedel 24 Sene Hapise Mahkûm Edilenler", 2 Şubat 1931, Pazartesi, No. 3434, s.4.

Hâkimiyet-i Milliye, "Korkunç Bir Sahne, İrtica Çetesi Kubilay'ın Başını Nasıl Kesti.", 29 Kanun-u evvel (Aralık) 1930, Pazartesi, No:3399, s.1.

Hâkimiyet-i Milliye, "Menemen Hadisesi", 25 Kanun-u Evvel (Aralık) 1930, Perşembe, No.3395, s. 1.

Hâkimiyet-i Milliye, "İsmet Paşa Yeni Fırka Hakkında Ne Düşünüyorlar?", 11 Ağustos 1930, Pazartesi, No.3261, s.1.

Hâkimiyet-i Milliye, "Yeni Fırka", 10 Ağustos 1930, Pazar, No. 3260, s.1-3.

Hürriyet, 11 Janvier 1869, No:29, s.4-5.

Hürriyet, 25 Janvier 1869, No:31, s.4.
Hürriyet, 15 Fevrier 1869, No:34, s.677.
Hürriyet, 22 Fevrier 1869, No:35, s.4-6.
Milliyet, 09 Eylül 1955.
Milliyet, 12 Şubat 1961, s.1.
Öğüt Gazetesi, 19 Nisan 1920.
Sabah, İlker Sarier, "Zaferden Hezimete" (Yazı Dizisi:21-24 Nisan 1999), 21 Nisan 1999, s. 23.
Son Posta; 22.11.1932.
Son Posta; 27.11.1932.
Ulus, 14 Eylül 1955.
Vakit, 11 Haziran 1337, No: 1259.
Vakit, Ahmet Emin, Kürtler ve Kürdistan, 14 ağustos 1919. No: 643, s. 1.
Vatan, 15 Haziran 2010.
Volkan, 16 Mart 1909. No:75.

B.KAYNAK ESERLER

Abalıoğlu, Yunus Nadi. *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve İsyandar*. İstanbul: Sel Yay., 1955.
Abu-Manneh, Butrus. *Studies on Islam and The Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*. İstanbul: Isis Yay., 2001.
Acem, Refik. *Mevsûâtü Mustalahâtî't-Tasavvufî'l-İslâmî*. Beyrut, y.e.y., 1999.
Adalet Partisi, *AP 1962 Büyük Kongresi*. Ankara: Orijinal Matbaa, 1962.
Adil, Abdurrahman, "*Tanzimatta İlk Cürm-i Siyâsî-Kuleli Vak'ası ve Ahmed Rasim Bey*" *Hâdisât-ı Hukukiyye*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1340.
Aegleton, William. *Mehabad Kürt Cumhuriyeti 1946*. İstanbul: Koral Yayınları, 1990.
Ahmad, Feroz. *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*. İstanbul: Hil Yayınları, 2007.
Ahmad, Feroz. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. Çev.: Sedat Cem Karadeli, 4. Baskı, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
Akça, Gürsoy. *Osmanlı Devlet'inde Bilgi ve İktidar*. Konya: Palet Yayınları, 2010.
Akgül, Suat. *Musul Sorunu ve Nasturi İsyanı*. Ankara: Berikan Yayınları, 2004.
Akgül, Suat. *Yakın Tarihimize Dersim İsyanları ve Gerçekler*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992.

- Akgül, Suat. *Dersim İsyancıları ve Seyit Rıza*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2001.
- Akın, Veysi. *Doktor Fuat Umay (Bir Devrin Cemiyet Adamı)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000.
- Akkaya, Ahmet Yaşar. *Türkiye'de Darbeler ve Azınlıklar*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2014.
- Akkuş, Mehmet-Yılmaz Ali. Haz.:Es-Seyyid Osman Hulûsi Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*. İstanbul: Nasihat Yay., 2006.
- Akman, Haşim. *Otuz Yıldır 12 Eylül-Yaşayanlar Anlatıyor*. İstanbul: Doğan Kitap, 2010.
- Akseki, A. Hamdi. *İslam Dini, İtikat, İbadet, Ahlâk*. Ankara: Nur Yayınları, 1957.
- Aksoy, Ömer Asım. *Atatürk ve Dil Devrimi*. Ankara: Adam Yayınları, 1963.
- Aktağ, Cihan. *Tanzimat'tan 12 Mart'a Kılık-Kıyafet ve İktidar*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2006.
- Aktaş, Cihan. *Tanzimat'tan 12 Mart'a Kılık-Kıyafet ve İktidar*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2005.
- Aktepe, M.Münir.(Haz.)*Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. Ankara: TTK, 1988.
- Akşin, Sina. *Siyasal Tarih (1908–1923), Türkiye Tarihi IV*. İstanbul: Cem Yayınevi, 2002.
- Akşin, Sina. *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*. II C., İstanbul: Cumhuriyet Yay., 1997.
- Akşin, Sina. *Çağdaş Türkiye Tarihi, Türkiye Tarihi*. 1908-1980. İstanbul: Cem Yayınları, 1989.
- Akşin, Sina. *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*. Ankara: Cem Yay., 1989.
- Akyol, Cihat. *Kontrgerilla*. Ankara: Şafak Matbaası, 1990.
- Akyol, Hacı Hasan. *İslam ve Ahlâk*. İstanbul: Yayla Matbaacılık, 1981.
- Akyol, Hüseyin. *Türkiye'de Sağ Örgütler*. Ankara: Phoenix Yayınları, 2011.
- Akyol, Mustafa. *Özgürlüğün İslâmi Yolu*. Çev. Ömer Baldık, İstanbul: Doğan Kitap, 2013.
- Akyol, Mustafa. *Yakın Tarih*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2011.
- Akyüz, Yahya. *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*. Ankara: Doğan Basımevi, 1978.
- Akyüz, Kutbettin. "Ahmed el-Haznevî ve Haznevîyye Tarikatı", Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, 2015.
- Albayrak, Kemal. *Keldaniler ve Nasturiler*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Albayrak, Sadık. *Yürüyenler ve Sürünenler*. İstanbul: Medrese Yay., 1979.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. c.1., İstanbul: Medrese Yayınevi, 1980.
- Albayrak, Sadık. *Türkiye'de Din Kavgası*. İstanbul:Sebil Yay. 1975.

- Alıcı, Lütfi. *İhrâmcızâde İsmâil Hakkı Toprak Efendi*. Ankara: EsSeyyid Osman Hulusi Efendi Vakfı Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, 2001.
- Al-Jumaily, Qassam Kh.-Öztoprak İzzet. *Irak ve Kemalizm Hareketi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi. 1999.
- Alpkaya, Faruk. *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu(1923-1924)*. İstanbul: İletişim Yay., 1998.
- Altuntaş, İhrâmcızâde Hacı İsmail Hakkı. *Gavs-ül Âzam İhrâmcızâde Hacı İsmail Hakkı Toprak (1880–1969) Nakşî-Hâkî Tarikâtı ve İlm-i Ledûn Sırları*, İstanbul: Gözde Matbaacılık, Üçüncü Baskı, 2013.
- Anter, Musa. *Hatıralarım*. İstanbul: Avesta Yayınları, 1999.
- Anzerlioğlu, Yonca. *Nasturiler*. Ankara: Tamga Yayınevi, 2000.
- Aras, İlhami. *Adım Şeyh Sait*. İstanbul: İlke Yayınları, 1.basım, 1992.
- Arpacı, Günnur Yücel. *Gök-Tanrı İnancının Bilinmeyenleri*. İstanbul: Çatı Kitapları Yayınları, 2012.
- Arslan, Hüseyin. *Yüksek Ruhlar ve Aydınlar Yurdu Tillo*. İstanbul: Simurg Eğitim Danış Ar-Ge Dil ve Kültür Hiz. San. Tic. Ltd. Şti, 2006.
- Arslanbenzer, Hakan. *Akıftan Asım'a*. Ed.: Sezgin Çevik, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007.
- Arvas, İbrahim. *Tarihi Hakikatler*. İstanbul: Biyografi Net Yayıncılık, 2005.
- Aslanoğlu, İbrahim. *Sivas Meşhurları*. C. I., Sivas: Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yay., 2006.
- Aşkar, Mustafa. *Çankarılı Astarlızâde Mehmed Hilmi Efendi*. İstanbul: Kişisel Yay., 2005.
- Atacan, Fulya. *Sosyal Değişme ve Tarikat Cerrahiler*. İstanbul: Hil Yay., 1990.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk 1919-1927*. Haz.:Zeynep Korkmaz, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1995.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*. C.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Atatürk, Kemal. *Nutuk*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1982.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk- Söylev*. C.II Ankara: TTK Yay., 1989.
- Atay, Falih Rifki. *Çankaya*. İstanbul: Bateş Yayınları, 1984.
- Attar, Feruddin. *Tezkiretül Evliya*, Ter. Süleyman Uludağ. İstanbul: Erdem Yay., 1991.
- Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni: Dün - Bugün -Yarın I*. İstanbul: Tekin Yay., 1977.

- Ay, Resul. *Anadolu'da Derviş ve Toplum 13-15. Yüzyıllar*. İstanbul: Kitap Yay., 2014.
- Aybars, Ergün. *İstiklal Mahkemeleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.
- Aybars, Ergün. *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1982.
- Aybars, Ergün. *İstiklal Mahkemeleri*. İstanbul: AD Yayıncılık, 1997.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi, C. III, İstanbul 2005.
- Aydın, Ferit. *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendilik*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2000.
- Aydın, Mustafa. *Süleymancılık, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*. Edt.:Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Aydın, Suavi. Taşkın Yüksel, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Aydın, Vamıkıddin. *el-Câmiu'fi'z-zikri ve'd-duâi ve'l-âdâbi'l-İslâmiyyeti ve menâkibu sâdâti'n-Nakşibendiyyeti (İslam'da kapsamlı zikir-dua ve edebler ve Nakşibendi büyükleri menkibeleri)*. İstanbul: Elif Ofset, 2000.
- Aydın, Vamıkıddin. *Nasihât ve Namaz Bilgileri-Şafî İnanç Fıkhi*. İstanbul: Tunçel Ofset, 2010.
- Aydın, Suavi. - Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yay., 2014.
- Aydın, Mustafa. *Süleymancılık, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, Ed.: Yasin Aktay. İstanbul: İletişim Yay., 2004.
- Ayvallı, Ramazan. vd, "*Ahmed Haznevî*", *Evliyalar Ansiklopedisi-I*. İstanbul: Türkiye Gazetesi Yay., 1992.
- Ayverdi, Samiha. *Ken'an Rifai ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1951.
- Ayverdi, Samiha. *Ne İdik Ne Olduk-Hatıralar*. İstanbul: Hülbe Yay., 1985.
- Bahadıroğlu, Yavuz. *Osmanlı'nın Yükselişi*. Ankara: Hayat Yayın Grubu, 2017.
- Bardakoğlu, Ali. *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*. Haz. Ahmet Baydar, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Başar, Ahmet Hamdi. *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*. İstanbul: Tan Matbaası, İstanbul 1945.
- Başgil, Ali Fuad. *Yakın Maziden Hatıra Kırıntıları*. İstanbul: Yağmur Yayınları, 2012.
- Başgil, Ali Fuad. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2003.

- Başkaya, Fikret. *Sömürgecilik, Emperyalizm, Küreselleşme*. İstanbul: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2009.
- Baykara, Resuhi. *Birinci Harb-i Umumi'de Mücahidin-i Mevleviye Alayı, Tasavvuf Kitabı*. Haz. Cemil Çiftçi. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*. Ankara: TTK Basımevi, 1991.
- Baz, İbrahim. *Seyyid Abdülhakim Arvâsî, Sahabeden Günümüze Allah Dostlar*. İstanbul: Şule Yay., İstanbul 1996.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Çev.: Ruşen Sezer, İstanbul, YKY, 2002.
- Bilge, Yakup. *Süryaniler Anadolu'nun Solan Rengi*. İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1991.
- Bilgin, Azmi. *Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı*. Haz. Cemil Çiftçi, Tasavvuf Kitabı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Bilgili, İsmail. - Çelik, Ahmet. *Muhammed Kudsî El-Bozkırî*. Konya: Ekdağ Yayınları, 2005.
- Bolay, S.Hayri. *Felsefi Doktrinler ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay., 6.Baskı, 1996.
- Bora, Tanıl. *Türk Sağı'nın Üç hali, Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık*. 10.Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 2017.
- Boratav, Korkut. *İktisat Tarihi 1908-1980*. Haz. Sina Akşin, Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980, Ankara: Cem Yayınevi, 1989.
- Bruinessen Martin Van. *Kürdolojinin Bahçesinde*. Çev: Mustafa Topal, İstanbul: Vate Yayınevi, 2009.
- Bulaç, Ali. *Modern Ulus Devlet, Bütün Eserleri-13*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Burçak, Rıfık Salim. *On Yılın Anıları (1950-1960)*. Ankara: Nuro Matbaacılık, 1998.
- Butrus, Abu-Manneh. *Studies on Islam and The Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*. İstanbul: Isis Yay., 2001.
- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, nşr.Y. Moran. İstanbul: E Yayınları, 1994.
- Cebesoy, Ali Fuat. *Siyasi Hatıralar, 2.Kısım*. İstanbul: Doğan Kardeş Yay., 1960.
- Celil, Celile. *1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*. İstanbul: Peri Yayınları, 1998.
- Cem, İsmail. *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. 6. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2017.
- Cevat, Mahmut. *İbnü's-şeyh Nafi, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338.
- Ceylan, Hasan Hüseyin. *Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri, C.II*, İstanbul. Risale Yay., 1990.

- Ceylan, Hasan Hüseyin. *Cumhuriyet Devrinde Din-Devlet İlişkileri*, C.III. Ankara: Risale Yay., 1992.
- Ceylan, Hasan Hüseyin. *Cumhuriyet Devrinde Din-Devlet İlişkileri*. Ankara: Rehber Yay., 1992.
- Ceylan, Hasan Hüseyin. *Kemalizmin Türkçe Ezan Hikayesi, Tanrı Uhudur'dan Allah-u Ekber'e Giden Yol*. Ankara: Rehber Yay., 1996.
- Coşan, M. Esad. "Asil Kadın Yetiştirelim". Kadın ve Aile, 1987, Ağustos, s. 1 .
- Coşan, M. Esad. "Kadınların Önemli Görevleri". Kadın ve Aile, 1998, Şubat, s. 1 .
- Coşan, M. Esad. "Ülkemizde İslam Kültür ve Medeniyetini Koruma ve Geliştirme Çareleri". İlim ve Sanat, 1990, s. 1.
- Coşan, M. Esad. "Bir Parti ve Biz". İslam, 1990, Temmuz, s. 1.
- Coşan, M. Esad. İslam Dergisi Başmakaleleri, "Ya Sizin Fikriniz Nedir Beyler?". Ekim 1985, İstanbul: Server İletişim Yayıncılık, 2007.
- Coşan, M. Esad. İslam Dergisi Başmakaleleri, "Hakka Davet-Temmuz 1984". İstanbul: Server İletişim Yayıncılık, 2007.
- Coşan, M. Esad. İslam Dergisi Başmakaleleri, "Laiklik, Demokrasi ve Biz- Mart 1987". İstanbul: Server İletişim Yayıncılık, 2007.
- Coşan, M. Esad. İslam Dergisi Başmakaleleri, "Hakka Davet-Temmuz 1984". İstanbul: Server İletişim Yayıncılık, 2007.
- Coşan, M. Esad. İslam Dergisi Başmakaleleri, "En Şerefli Paye-Aralık 1984". İstanbul: Server İletişim Yayıncılık, 2007.
- Coşan, M. Esad. İslam Dergisi Başmakaleleri, "Anlayamadıklarım- Kasım 1986". İstanbul: Server İletişim Yayıncılık, 2007.
- Coşan, M. Esad. İslam Dergisi Başmakaleleri, "Nakşilik Üzerine- Aralık 1988". İstanbul: Server İletişim Yayıncılık, 2007.
- Coşan, M. Esad. İslam Dergisi Başmakaleleri, "Ya Sizin Fikriniz Nedir Beyler?- Ekim 1985". İstanbul: Server İletişim Yayıncılık, 2007.
- Coşan, M. Esad. İslam Dergisi Başmakaleleri, "Laiklik, Demokrasi ve Biz- Mart 1987". İstanbul: Server İletişim Yayıncılık, 2007.
- Coşan, M. Esad. İslam Dergisi Başmakaleleri, "En Şerefli Paye-Aralık 1984". İstanbul: İstanbul: Server İletişim Yayıncılık, 2007.
- Coşan, M. Esad. İslam Dergisi Başmakaleleri, "Nakşilik Üzerine- Aralık 1988". İstanbul: Server İletişim Yayıncılık, 2007.

- Coşan, M.Esad. İslam Dergisi Başmakaleleri, "*Anlayamadıklarım- Kasım 1986*". İstanbul: Server İletişim Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Coşkun, Ali. *Sosyal Değişme ve Dinî Normlar*. İstanbul: Dem Yayınları, 2005.
- Çağıl, Ahmet.- Ildırar, Mehmet. *Seyyid Abdülhakim El-Hüseynî (Seyyid Abdülhakim El-Hüseynî-i Bilvanisî.)* Menzil: Menzil Kitabevi, 1992.
- Çağlayan, Mehmet. *Şark Uleması*. İstanbul: Çağlayan Yayınevi, 1996.
- Çakır, Ruşen. *Ne Şeriat Ne Demokrasi*. İstanbul: Metis Yayınları, 1994.
- Çakır, Ruşen. *Ayet ve Slogan, Türkiye'de Siyasi Oluşumla*. İstanbul: Metis Yay., 1990.
- Çakır, Ruşen. *Milli Görüş Hareketi*. İç. Murat Belge (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık*. Cilt: 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Çalmuk, Fehmi. "*Necmettin Erbakan*". İç: *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*. ed.: T. Bora ve M. Gültekin, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Çamuroğlu, Reha. *Tarih, Heterodoksi ve Babailer*. İstanbul: Der Yay., 1990.
- Çamlıbel, Yavuz. *49'lar Davası*. 2. Baskı, İstanbul: Siyam Kitap, 2015.
- Çarıklı, Hacim Muhittin. *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları (1919-1920)*. Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967.
- Çavdar, Tevfik. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1829-1950*. İstanbul: İmge Kitabevi, 2013.
- Çavdar, Tevfik. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950-1995*. 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Çavdar, Tevfik. *Serbest Fırka, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Çavdar, Tevfik. *İttihat ve Terakki*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Çay, Abdülhaluk Mehmet. *Kürt Dosyası*. 8. Baskı, İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 2010.
- Çelik, Celaleddin. *Dini Gruplar Sosyolojisi, Din Sosyolojisi*. Edt. Mehmet Bayyığıt, Konya: Palet Yayınları, 2013.
- Çelik, Mehmet. *Süryani Tarihi I*. Ayraç Yayınları. 1. Baskı, Ankara 1995.
- Çelik, Recep. *Milli Mücadelede Din Adamları*. İstanbul: Emre Yay., İstanbul 2004.
- Çetin, Halis. *İnsan ve Siyaset: 'Siyasal İnsan'ın Yol Hikayesi', Felsefe Dünyası*. Ankara: Türk Felsefe Der.Yay., 2003.
- Çetinkaya, Hikmet. *Kubilay Olayı ve Tarikat Kampları*. 4. Baskı, İstanbul: Çağdaş Yayınları 1997.

- Çoker, Fahri. *Arşivi, 6/7 Eylül Olayları Fotoğraflar Belgeler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi*. Ankara: TBMM Yayınları, 1995.
- Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem(1919-1923)*. c.III, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995.
- Dana, Sadık. *Mahmut Sami Ramazanoğlu*. İstanbul: Erkam Yay., 1991.
- Dana, Sadık. *Sultanü'l-Arifin eş-Şeyh Mahmut Sami Ramazanoğlu*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1991.
- Dankoff, R., Kahraman, S. ve Dağlı, Y. (haz.) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 1. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Darendevî, Es-Seyyid Osman Hulûsi. *Hutbeler*, haz.: Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, İstanbul: Nasihat Yayınları, 2006.
- Davison, Roderic H. *Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century, The Modern Middle East*. ed. A. Hourani-P.S. Khoury-M.C. Wilson, London: y.e.y., 1993.
- Dâye, Necmeddîn-i. *Sûfi Diliyle Siyaset*. Çev: Kâsım B. Mahmûd Karahisârî, Haz. Özgür Kavak, İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.
- Demir, Eyüp. *Yasal Kürtler*. İstanbul: Tevn Yayınları, 2005.
- Demirhan, Kamil. “Ordu ve İrtica Söylemi”, *Resmi Tarih Tartışmaları- 31 Mart’tan Günümüze “Gericilik” Söylemi*, ed. Fikret Başkaya, 1.Basım, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı-79, 2009.
- Demirel, Tanel. *Adalet Partisi İdeolojisi ve Politika*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Demirel, Cemre. *Bir Başka Din Tasavvuf-İronik Bir Eleştiri*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2017.
- Demirer, Mehmet Arif. *6 Eylül 1955 Yassıada 6/7 Eylül Davası*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.
- Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, çev. Necati Lugal II. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1967.
- Diñç, Hacı Hasan. *Sohbetler IV*. İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2013.
- Diper, Avni. *Komünizme Karşı Türk Milliyetçiliği*. İstanbul: Cemal Azmi Matbaası, 1947.
- Dumont, Paul. *Kemalist İdeolojinin Kökenleri, Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi*. Haz. J. M. Landau, İstanbul: Sarmal Yayınları, 1999.

- Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of Religious Life*. Trans. by Karen E. Fields, The Free Press, New York (1912)1995
- Dursun, Davut. *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1989.
- Dursunoğlu, Cevat. *Milli Mücadelede Erzurum*. Ankara: Kaynak Yay., 1946.
- Duverger, Maurice. *Siyasi Partiler*. Çev. Ergun Özbudun, 2.Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Üstad Ali Ulvi Kurucu: Hatıralar – 1*. İstanbul: Kaynak Yay., 2007.
- Doğan, Avni. *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*. İstanbul: Dünya Yayınları, İstanbul 1964.
- Doğan, D. Mehmet. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihine Giriş*. Ankara: Yazar Yayınları, 2014.
- Doğan, Mehmet. *Nurettin Topçu*. Ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* Cilt 6 / İslamcılık, 3.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınevi, 2011.
- Dosdoğru, Hulusi. *6/7 Eylül Olayları*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993.
- Dönmez, Cengiz. *Milli Mücadeleye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhipleri Cemiyeti*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- Ebuzziya, Tevfik. *Yeni Osmanlılar*. İstanbul: Pegasus Yay., 2006.
- Efe, Adem. *Dini Gruplar Sosyolojisi*. İstanbul: Dönem Yayınları, 2013.
- Eflâkî, *Menâkıbu'l-Arifîn. (Ariflerin Menkıbeleri)* I, nşr. T. Yazıcı. İstanbul, MEB, 2001.
- Ejderha, Kamil. *Yüzellilikler*. Ankara: TekinYayınevi, 1998.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Hayatı ve Hatıralarıyla Abdülhakim Arvasi*. İstanbul: Arı Sanat Yay., 2018.
- Ekinci, Necdet. *Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*. 1. B., İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları 1997.
- Ekinci, Tarık Ziya. *Türkiye'nin Kürt Siyasetine Eleştirel Yaklaşımlar*. İstanbul: Cem Yayınevi, 2004.
- El-İsfahânî, Ragıp. *Müfredat, Kur'an Kavramları Sözlüğü*. Çev. Yusuf Türker, İstanbul: Pınar Yayınları, 2010.
- Eminoğlu, Mehmet. *Şeyh Muhammed Kutsi (K.S.) Memiş Efendi Hazretlerinin Tarihçesi*. Konya: Damla Ofset, 2007.
- Emiroğlu, Kudret. *Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi, Padişahlık Kültürü ve Demokrasi Ülküsü*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1.Baskı, 2015.

- Eraslan, Kemaleddin. *Hoca Ahmet Yesevi ve Divan-ı Hikmet'inden Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1991.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Marifet Yay., 1984.
- Erbilî, Muhammed Es'ad. *Risâle-i Es'adiyye fî Tarîkati'l-aliyye*, İstanbul: Dersaadet Matbaası, 1341-1343.
- Ercan, Yavuz. *Bloklar Arası Çatışmalarda Osmanlı Devleti Topraklarının Stratejik Önemi, Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askerî ve Stratejik Açından Türkiye(23-25 Ekim 1995-İstanbul)*, Ankara: Gn. Kur. Başk. Yayınları, 1996.
- Erdoğan, Mustafa. *Modern Türkiye'de Anayasalar ve Siyasi Hayat*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 1997.
- Erdoğan, Mehmet Akif. ve Bıyık, Ömer. (haz.) *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan*. Ankara: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Daire Başkanlığı, Yayın No: 7, 2014.
- Ermence, Cem. *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*. İstanbul: İletişim Yay., 2006.
- Eroğlu, Hamza. *Türk İnkılap Tarihi*. I. B., Ankara: Savaş Yayınları, 1990.
- Eroğul, Cem. *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi, 1990.
- Eroğul, Cem. *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*. Ankara: A.Ü. SBF Yayınları, 1970.
- Ersöz, Mehmet Akif. *Safahat*. İstanbul: Beyan Yay., 2009.
- Ersöz, Ahmet. *Alvarlı Efe Hazretleri*. İzmir: Nil Yayınları, 1991.
- Ertuna, Hamdi. *Türk İstiklâl Harbi C.VI, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar*. Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Basımevi, 1974.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslim Tebaanın Yönetimi*. 2.Baskı, İstanbul: Risale Yayınları, 1996.
- Esposito, John L. *Islam and Politics*. New York: Syracuse University Press, 1987.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki. *İrticanın Ayak Sesleri*. İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, 1998.
- Fasih, el-Haydari es-Seyyid İbrahim. *el-Mecdu't-Tâlid fî Menakıbı 'ş-Şeyh Hâlid*. Haz. Yakup Çiçek, İstanbul: (y.e.y), 2004.
- Fasih, Seyyid İbrahim. *Mecd-i Tâlid Tercemesi*. Ter.: Turgut Ulusoy, A. Fikri Yavuz, İstanbul: Uluçnar Yay., 1974.
- Feroze, Muhammed R. *Laiklikte Aşırılık ve İlumluluk, Türkiye'de İslam ve Laiklik*. Derleme, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

- Firsâfi, eş-Şeyh Muhammed Hazîn. *Gâyâtu'l-Hayrât*, trc.: Takıyyuddîn Aydın, İstanbul (y.e.y.), 2003.
- Frey, Frederic W. *The Turkish Political Elite*, Massachusetts: M. I. T. Press, Cambridge 1965.
- Freyer, Hans. *Din sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz. Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay.,1964.
- Fuller, Graham E. *İslâmsız Dünya*. Çev. Hasan Kaya, İstanbul: Profil Yayınları, 2016.
- Fuller, Graham E.- Barkey, Henri J. *Türkiye'nin Kürt Meselesi*. Çev.: Hasan Kaya, İstanbul: Profil Yayıncılık, 3. Baskı, 2013.
- Fürûzanfer, B. *Mevlana Celaleddin*, çev. Feridun Nafiz Uzlu. İstanbul, MEB, 1963.
- Gerçekler, Mustafa Fehmi. *Karacabey'den Ankara'ya*. Ankara: TTK Basımevi, 1982.
- Gevgilili, Ali. *Yükseliş ve Düşüş*, İstanbul: BağlamYayınları, 1987.
- Gezici, Aytekin. *Kürt Tarihi*. Ankara: Tutku Yayınevi, 2013.
- Goloğlu, Mahmut. *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*. Ankara: Turhan Kitapevi, 1974.
- Goloğlu, Mahmut. *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*. Ankara: Başnur Matbaası, 1972.
- Goloğlu, Mahmut. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I 1924-1930*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Goloğlu, Mahmud. *Sivas Kongresi*. Ankara: Goloğlu Yay., 1969.
- Gökalp, Ziya. *İttihad-ı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*. Haz. Nevzat Kızılcan, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1974.
- Göldaş, İsmail. *Kürdistan Teali Cemiyeti*. İstanbul: Doz Basım, 1991.
- Göle, Nilüfer. *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları, 2002.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *100 Soruda Tasavvuf*. İstanbul: Gerçek Yay., 1985.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Mevlâna'dan Sonra Mevlevîlik*. İstanbul,y.e.y., 1983.
- Gözütok, Şakir. *İttihadçılar ve İttihadçılık Sempozyumu, 23 Kasım 2014 Ankara, Bildiriler*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, VIII.Dizi, Cilt III., sy. 17, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2015.
- Gray, John. *Kara Ayin-Apokaliptik Din ve Ütopyanın Ölümü*. Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Güllapoğlu, Fatih. *Tanksız, Topsuz Harekât: Psikolojik Harekât*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991.
- Günay, Ünver. – Güngör, Harun. *Türk Din Tarihi*. İstanbul; y.e.y., 1998.
- Günay, Ünver. – Güngör, Harun. *Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yay., 2003.
- Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri* İstanbul: Seha Neşriyat, 1985.

- Güngör, Celalettin. *27 Mayıs ve Partilileşme Sorunu*. Ankara: Nurol Matbaası, 1992.
- Güngör, Erol. *İslam Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yay., 1993.
- GÜVEN, Dilek. *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6/7 Eylül Olayları*. İstanbul: Tarih Vakfı, 2005.
- Hâce, Muhammed Lutfî. *Hulâsatü'l-hakāyık ve Mektûbât-ı Hâce Muhammed Lutfî*, nşr. Seyfeddin Mazlumoglu, İstanbul: İrfan Matbaası, 1974.
- Hâce, Muhammed Lutfî. *Hulâsatü'l-hakāyık ve Mektûbât-ı Hâce Muhammed Lutfî*, nşr. Hüseyin Kutlu v.d. İstanbul 2011.
- Hakan, Sinan. *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2001.
- Halil, Ali. *Atatürkçü Dış Politika ve NATO ve Türkiye*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1968.
- Hallı, Reşat. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1972.
- Haznevî, Muhammed Mu'tez Abdurrahim. *Mektubâtü's-Şeyh Ahmet el-Haznevî*. İstanbul,y.e.y., 2016.
- Heywood, Andrew. *Siyaset*. Çev. Bekir Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu, Ankara: Liberte Yay., 2006.
- Hezarfen, Ahmet. *Osmanlı Belgelerinde Dersim Tarihi*. İstanbul: Etik Yayınları, 2003.
- Hucvîrî, Ali Bin Osman. *Keşfu'l Mahcûb, "Hakikat Bilgisi"*, Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yay., 1996.
- Hucvîrî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Hakikat Bilgisi: Keşfü'l-Mahcûb*, Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yay., 1996.
- Hür, Ayşe. *İnönü ve Bayar'lı Yıllar (1938-1960)*. İstanbul: Profil Yayıncılık, 2015.
- Işık, Hüseyin Hilmi. *Tam İlmihâl Saâdet-i Ebediyye*. İstanbul: Işık Kitabevi, 1968.
- Işık, Hüseyin Hilmi. *Eshâb-ı Kirâm*. İstanbul: Hakikat Kitabevi Yayınları,73.Baskı, 2014.
- Işık, Mehmet Kemal(Tori). *Kürtler*. İstanbul: Doz Yayınları, 2005.
- Işık, Zekeriya. *Şeyhler ve Şahlar, Osmanlı Toplumunda Devlet-Tarikat İlişkilerinin Gelişim ve Değişim Süreçleri*. Konya: Çizgi Yayınevi, 2015.
- Işık, Zekeriya. *Devlet ve Tarikat, Osmanlı Toplumunda Devlet-Tarikat İlişkilerinin İdeolojik ve Sosyolojik Zemini*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2016.
- İğdemir, Uluğ. *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*. Ankara: TTK Yay. 1937.

- İleri, Cihangir. *Osmanlı Devleti'ndeki Nasturilerin Genel Durumu ve Nasturi İsyanları, Süryaniler ve Süryanilik I*. Haz. Ahmet Taşğın- Eyüp Tanrıverdi- Canan Seyfeli, İstanbul: Orient Yayınlar, 2005.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Sadrazamlar. C. 1-5*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.
- İnalcık, Halil. “*Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi*”, *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1998.
- İnalcık, Halil. *Halil İnalcık'ın Merceğinden Osmanlı*. İstanbul: Profil Kitap, 2017.
- İnsel, Ahmet. *Türkiye Toplumunun Bunalımı*. İstanbul: Birikim Yayınları, 1995.
- İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ I-X*. Kahire: Matbaatü's-saade, 1974.
- İsfahânî, Ragıp. *Müfredat, Kur'an Kavramları Sözlüğü*, Çev.: Yusuf Türker. İstanbul: Pınar Yay., 2010.
- İşçi, Metin. *Siyasi Düşünceler Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları, 2004.
- İz, Mahir. *Yılların İzi*. İstanbul: Kitabevi Yay., 1979.
- Jongerden, Joost. *Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler*. Çev. Mustafa Topal, İstanbul: Vate Yayınevi, 2008.
- Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. trc.: Nilüfer Epçeli-Kontrol. Kemal Beydilli, İstanbul: y.e.y., 2005.
- Kabacalı, Alpay. *Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları*. İstanbul: Cem Yay., 1991.
- Kadri, Hüseyin Kazım. *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi*. İstanbul: Pınar Yay., 2011.
- Kahraman, Hasan Bülent. *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II 1920-1960*. 2. Basım, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2012.
- Kalafat Yaşar. *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı*. Ankara: Boğaziçi Yayınları, 1992.
- Kalkanoğlu, Semih. *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam I*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.
- Kara, İsmail. *Müsavat mı, Eşitsizlik mi?, Mete Tunçay'a Armağan*. Der.:M. Ö. Alkan-T. Bora-M. Koraltürk, İstanbul: İletişim Yay., 2007.
- Kara, Mustafa. *Dervişin Hayatı Sufinin Kelamı,(Hal Tercümeleleri Tarikat İstihlaları)*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.

- Kara, Mustafa. *Din Hayatı Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1977.
- Kara, Mustafa. *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*. İstanbul: Dergâh Yay., 1980.
- Kara, Mustafa. *Günümüz Tasavvuf Hareketleri(1839-2000)*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2005.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1998.
- Karabekir, Kâzım. *Kürt Meselesi*. İstanbul: Emre Yayınları, 1995.
- Karabulut, Osman. *Ârifler Sultanı Ramazanoğlu Mahmud Sami*. Konya: Şems Yayınları, 1994.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2011.
- Karakuş, Emin. *İste Ankara*. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1977.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi VIII-IX*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1996.
- Karaman, Hayreddin. *İmam-ı Rabbani ve İslam Tasavvufu*. İstanbul: Nesil Yay., 1992.
- Kapani, Münci. *Kamu Hürriyetleri*. 7. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları, 1993.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2005.
- Karpat, Kemal. *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Afa Yay., 1996.
- Karpat, Kemal. *İslâm'ın Siyasallaşması*. Trc.: Şiar Yalçın, İstanbul: Timaş Yay. 2009.
- Karpat, Kemal. *İslâm'ın Siyasallaşması*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2010.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Modernleşmesi-Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*-.Çev. Ceren Elitez, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Karpat, Kemal. *Türk Demokrasi Tarihi*. 2. Baskı, İstanbul: Afa Yayınları, 1996.
- Karpat, Kemal. *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller*. 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2008.
- Karpat, Kemal. *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Karpat, Kemal. *Türkiye (Cumhuriyet Devri), İslâm Ansiklopedisi*. C.XII, İstanbul: MEB Yayınları, 1988.
- Kavak, Abdulcebbar. *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidilik*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2016.
- Kayalı, Hasan. *Jön Türkler ve Araplar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Kayıklık, Hasan. *Din Psikolojisi (Bireysel Dindarlık Üzerine)*. Adana: Karahan Kitapevi, 2011.

- Kelebazi. *Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta'arruf*. Haz.Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay., 1992.
- Kelebazi. *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, Çev.Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yay., 1979.
- Kemali, Ali. *Erzincan Tarihi*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1932.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Kılıç, Altemur. *Büyük Kürdistan Küçük Türkiye*. Ankara: Akasya Kitap, 2007.
- Kılıç, Dündar Ali. "Arvas ve Arvasilerin Van Gölü Havzasındaki Etkinlikleri". II.Van Gölü Havzası Sempozyumu 4-7 Eylül 2006, Ed.Oktay Belli, Ankara: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., 2007.
- Kınacı, Selahaddin. *Seyda Hazretlerinin Hayatı*. İstanbul: Sey-Tac Yayınları, 2013.
- Kınacı, Selahaddin. *Muhammed Raşid Erol'un Hayatı*. y.e.y., Menzil 1996.
- Kırçak, Çağlar. *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*. 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 1994,
- Kırçak, Çağlar. *Türkiye'de Gericilik*. 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Kızıoğlu, Fahrettin. *Bütünüyle Erzurum Kongresi*. C.III., Ankara: Kültür Ofset, 1993.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Başbuğ Velilerden 33 Altın Sisile*. İstanbul: Büyük Doğu Yay., 1993.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *O ve Ben*. 27. Baskı, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2009.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Batı Tefekkürü ve İslam Tasavvufu*. 16. Baskı, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2010.
- Kızıltoprak, Hacı Bekir. *Mektup*. Darende: Es-Seyyid Osman Hulusi Efendi Vakfı Arşivi, 1999.
- Kili, Suna. *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.
- Kiratzopolus, Vasilis. *Kayıt Olunmamış Soykırım*. Çev. Sonya Özakar, İstanbul: Pencere Yayınları, 2009.
- Kirby, Fay. *Türkiye'de Köy Enstitüleri*. Çev. Niyazi Berkes, İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2010.
- Kitapçı, Zekeriya. *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*. Konya, y.y., 1988.
- Kuku, Süleyman. *Son Halkalar ve Seyyid Abdülhakîm Arvâsî'nin Külliyyâtı*. c.2, İstanbul: Damra Yay., 2009.
- Kuku, M.Süleyman. *S.Ahmed Arvâsî, Ehl-i Beyt ve Bazı Şecereler*. İstanbul: (y.e.y.) 1988.
- Kuntay, Mithat Cemal. *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*. II. Cilt I. Kısım, İstanbul: MEB, 1949.

- Kuntay, Mithat Cemal. *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*. İstanbul 1944.
- Kuran, Ahmet Bedevi. *İnkılap Tarihimiz ve "Jön Türkler"*. İstanbul: Tan Matbaası, 1945.
- Kurtcephe, İsrail- Beden, Aydın. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. Ankara: Alp Yay., 2007.
- Kurtoğlu, Ramazan. *Din ve Küresel Ekomomi-Politik-Sosyalizm, Neoliberalim ve "Siyasal İslam"da Ahir Zaman ve Kurtuluş, Küresel Dönüştürme Stratejisinde Hollywood Filmleri, Asimetrik Savaşlar ve Terörizm*. Ankara: Destek Yayınları, 2017.
- Kurubaş, Erol. *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye*. Ankara: Nobel Yay., 2004.
- Kurul, (Haz.), *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*, Ankara: T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yay., 1981.
- Kurul, (Haz.) T.B.M.M. Kültür Sanat ve Yayın Kurulu, *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*. C.1, Ankara: Türkiye Bankalar Birliği, 1993.
- Kurul, (Haz.), *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (A.T.T.B.) IV, (1917-1938)*, Atatürk Kültür, Ankara: Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Kurul, (Haz.) *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası 1*. (Ankara: T.B.M.M. Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay.; Türkiye Bankalar Birliği, 1993.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm. *Kuşeyrî Risâlesi*, Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yay., 1996.
- Kutay, Cemal. *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*. C.19, İstanbul: Alioğlu Yay., 1980.
- Kutlay, Naci. *Kürt Kimliği'nin Oluşum Süreci*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.
- Kutlu, Hüseyin. *Hâce Muhammed Lutfi Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*. İstanbul: Damla Yayınları, 2006.
- Kutlu, Hüseyin. *Hâce Muhammed Lutfi Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*. İstanbul: Efe Hazretleri Vakfı Yayınları, 2006.
- Küçük, Hülya. *Kurtuluş Savaşında Bektaşiler*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Kürkçüoğlu, Ömer. *Türk-İngiliz İlişkileri(1919-1926)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fak.Yay., 1978.

- Kürkcüoğlu, Ömer. *Türk-İngiliz İlişkileri(1919-1926)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fak.Yay., 1978.
- Koçak, Cemil. *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. II, İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Koçak, Cemil. *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Kodaman, Bayram. *31 Mart Hadisesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1994.
- Komisyon. *Seyyid Ahmet Arvasi, İlm-i Hal/Bütün Eserleri XIII*. İstanbul: Bilgeoğuz Yay., 2013.
- Komisyon. *Yeni Türk Ansiklopedisi, Tarikat*. İstanbul, Ötüken Yay. , 1985.
- Komisyon. *Cumhuriyet Ansiklopedisi IV*. İstanbul: Arkın Kitabevi, 1969.
- Komisyon. *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi IV*. İstanbul: Anadolu Yay., 1990.
- Komisyon. *Dini Gruplar, Siyaset ve Bürokrasi*, ed. Kemal Ataman, İsmail Gürler, Vejdi Bilgin, Bursa: Birlik Vakfı Bursa Akademi Yay., 2017.
- Kongar, Emre. *21. Yüzyılda Türkiye*. 8. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998.
- Kongar, Emre. *Abd'nin Siyâsal İslâm'la Dansı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, İstanbul 2012.
- Kotku, Mehmet Zahid. *Tasavvufi Ahlak(5cilt)*. İstanbul: Server Yay., 2017.
- Köktaş, M. Emin. *Din ve Siyaset: Siyasal Davranış ve Dindarlık*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Türk Edebiyatında İlk Musavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1986.
- Köprülü, Mehmet Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* Ankara:Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1991.
- Köprülü, Mehmet Fuat *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yay., 2013.
- Köprülü, M.Fuad. *Edebiyat Araştırmaları-1*. Ankara: Akçağ Yay., 2004.
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. Ankara, Akçağ Yay., 2011.
- Laçiner, Ömer. *Kürt Sorunu Henüz Vakit Varken*. İstanbul: Birikim Yayınları, 1991.
- Lazarev, M.S. *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*. Çev. Mehmet Demir, Ankara: Özge Yay., 1989.
- Lazarev, M.S & Mihoyan, Ş.X. *Kürdistan Tarihi*. Çev. İbrahim Kale, İstanbul: Avesta Yayınları, 2001.

- Lutfi, Hâce Muhammed. *Hulâsatü'l-hakâyık ve Mektûbât-ı Hâce Muhammed Lutfi*. Nşr. Seyfeddin Mazlumoglu. İstanbul: (y.e.y.) 1974.
- Lutfi, Hâce Muhammed. *Hulâsatü'l-hakâyık ve Mektûbât-ı Hâce Muhammed Lutfi*. Nşr. Hüseyin Kutlu v.dğr. İstanbul: (y.e.y.) 2011.
- Macit, Nadim, *Dünya-Dil Sistemi ve Dini Söylem*. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Makal, Mahmut. *Köy Enstitüleri ve Ötesi*. İstanbul: Literatür Yayınları, 2009.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset. Makaleler 3*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Mardin, Şerif. *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Mazıcı, Nurşen. *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*. İstanbul: Dilem Yayınları, 1984.
- Mazlumoglu, Sadi. *Kurtuluş'da Alvarlı Efe Hazetleri. (Tarihi Erzurum Dergisi; Sayı:1)* İstanbul: İstanbul Erzurumlular Vakfi Yayını, İmaj Reklam; 1991.
- Mcdowall, David. *Modern Kürt Tarihi*. Çev. Neşenur Domaniç, Ankara: Doruk Yayınları, 2004.
- Mehmedoğlu, Yurdağül. *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*. İstanbul: İFAV Yay., 2001.
- Memiş, Abdurrahman. *Hâlidî Bağdâdî ve Anadoluda Hâlidilik*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000.
- Meşe, Ertuğrul. *Komünizmle Mücadele Dernekleri, Türk Sağında Antikomünizmin İnşası*, Ed.:Tanıl Bora, Haz. Aybars Yanık, 1.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Mete, Tunçay. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923–1931)*. İstanbul: Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 2005.
- Milli Nizam Partisi, *Program ve Tüzük*. İstanbul: Haktanır Basımevi, 1970.
- Mumcu, Ahmet. *Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1996.
- Mumcu, Ugur. *Kürt- İslam Ayaklanması, (1919–1925)*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991.
- Muslu, Ramazan. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf(18.yüzyıl)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Muslu, Ramazan. *Anadolu'da Tasavvuf Yolları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Müderriş, Abdülkerim. *Yâd-ı Merdân, Çaphâne-i Ârâs*. c. II. , Erbil, (y.e.y.), 2011.
- Nadi, Yunus. *TBMM'nin Açılışı ve İsyenlar*. İstanbul: Sel Yay., 1955.
- Nakşebendî, Necmettin b. Muhammed, *Hulâsatü'l-Mevâhib (Altın Silsile)*. Haz.: İbrahim Tozlu, İstanbul: Semarkand Yay., 2013.

- Nami, Kazım. *Muallimin Meslek Ahlakı*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1934.
- Nasuhoglu, Ahmet Muhtar. *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi*. Haz. Ömer Hakan Özalp- Raziye Özalp, İstanbul: Dergah Yay., 2007.
- Nedim, Ahmed.(Haz.ı) *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları(1926)*. İstanbul: İşaret Yayınları 1993.
- Nursî, Said. *Bediüzzaman Said Nursi Kimdir, Lemalar İçinde*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 1999.
- Nursî, Said. *Tarihçe-i Hayat*, İstanbul: RNK Neşriyat, 2006.
- Nesin, Aziz. *Salkım Salkım Asılacak Adamlar*. İstanbul: Adam Yay. 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslâm*. İstanbul: İletişim Yay., 2005.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Babailer İsyanı, 'Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı'*. İstanbul: Dergah Yay., 2016.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi*. (İstanbul, Kitap Yay., 2011.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi* İstanbul: Kitap Yay., 2012.
- Okur, Hafız Yaşar. *Atatürk'le 15 Yıl Dini Hatıralar*, İstanbul: Sıralar Matbaası, 1962.
- Okumuş, Ejder- Cihan, Ahmet- Avcı, Mustafa. *Osmanlı Devlet'inde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme*, İstanbul: Ark Yayınları, 2006.
- Orbay, Rauf. *Cehennem Değirmeni "Siyasî Hatıralarım"*. İstanbul: Emre Yayın Evi, 1993.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı'ya Bakmak, Osmanlı Çağdaşlaşması*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2016.
- Ortaylı, İlber. *Türklerin Tarihi, Orta Asya'nın Bozkırlarından Avrupa'nın Kapılarına*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Ozulu, Abdulkadir.(Haz.ı) *Çorum Gazetesi Çevirileri 1921-1926 (I) (2008)*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayını, 2008.
- Öke, Mim Kemal. *Musul - Kürdistan Sorunu 1918-1926*. İstanbul: İz Yay., 1995.
- Ökçün, A.- Ökçün, Gündüz. *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar*. Ankara: AÜSBF Yayınları, 1981.

- Örgeevren, Ahmet Süreyya. *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*. 2. Baskı, İstanbul: Temel Yayınları, 2007.
- Öz, Esat. *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi ve Siyasi Katılım (1923–1945)*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992.
- Özbudun, Ergun. *Türkiye’de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1975.
- Özbudun, Ergun. *Siyasi Partiler*. 2.Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977.
- Özbudun, Ergun. *Türk Siyasi Hayatı*. 7. Baskı, Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Özdamar, Mustafa. *Üstamız Süleyman Hilmi Tunahan*. İstanbul: Kırk Kandil Yayınevi, 1995.
- Özdamar, Mustafa. *Ramazanoğlu Mahmud Sami Efendi*. İstanbul: Kırk Kandil Yayınevi, 2000.
- Özdalga, Elisabeth. *İslamcılığın Türkiye Seyri Sosyolojik Bir Perspektif*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Özdemir, Bülent. *Süryanilerin Dünyü Bugünü I.Dünya Savaşı’ında Süryaniler*. Ankara: TTK, 2008.
- Özdemir, Bülent. *İngiliz İstihbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye*. İstanbul: Yeditepe Yay., 2008.
- Özek, Çetin. *Türkiye’de Laiklik: Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 1962.
- Özel, İsmet. *Üç Mesele (Teknik, Medeniyet, Yabancılaşma)*. İstanbul: Çıdam Yayınları, 1988.
- Özel, İsmet. *Zor Zamanlarda Konuşmak*. İstanbul: Şule Yay., 1996.
- Özengin, Oktay. *Kubilay Olayı Tarihi, 40 Gün*. İzmir: Ata Matbaacılık, 2013.
- Özer, Ahmet. *Türkler ve Kürtler*. İstanbul: Hemen Kitap Sis Yayınları, 2009.
- Özkaya, Yücel. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Öztekin, Ali. *Siyaset Bilimine Giriş*. 5. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2007.
- Öztoprak, İzzet./Al-Jumaily Qassam Kh. *Irak ve Kemalizm Hareketi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- Öztürk, Kazım. *Türk Parlamento Tarihi, TBMM 3.Dönem*. 1.Cilt, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1993.

- Öztürk, Kâzım. *Atatürk'ün T.B.M.M Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Öztürk, Kazım. *Türk Parlamento Tarihi TBMM IX. Dönem 1950-1954*. C. VII., Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1998.
- Öztürk, Kazım. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü*. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1972.
- Öztürk, Kazım. *Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem, 1923-1927*. C. 2., Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1994.
- Öztürk, Mecit Ömür. *Dervişin Teselli Koleksiyonu-Doğu'dan Batı'dan 99 Teselli-*. İstanbul: Hayy Grup Yayıncılık, 2017.
- Öztürk, Özkan. *Siyaset ve Tasavvuf, Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2015 .
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kutsal Gönüllü Veli: Kuşadalı İbrahim Halveti, Hayatı, Tasavvufi Düşünceleri, Mektupları*. İstanbul: Fatih Yay., 1982.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur'an ve Sünnet'e Göre Tasavvuf*. İstanbul: Yeni Boyut Yay., 1993.
- Palakoğlu, İsmail. *Gönüller Sultanı: Es-Seyyid Osman Hulusi Efendi*. Ankara: Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, 2004.
- Parla, Taha. *Türkiye'de Anayasalar*. İstanbul: İletişim Yay., 1993.
- Parmaksızoğlu, İsmet. *Türkiye'de Din Eğitimi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Paşa, Ahmet Cevdet. *Maruzat*. Haz.. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Pipes, Richard. *Komünizmin Kısa Tarihi*, Çev. Orhan Düz, İstanbul: Gelenek Yayınları, 2005.
- Rifai, Ahmet. *Maneviyat Bahçesi, Evliyalar Sözleri, Ariflerin Sofrası*, Ter. Şemseddin Yeşil. İstanbul, Yay. Matbaası, 1987.
- Rifai, Ahmet. *El-Burhanu'l Müeyyed*, Çev. Siddık Güllü. İstanbul: Bedir Yay., 1989.
- Rifai, Ahmet. *Delillerle Marifet Yolu*, Ter. H.Kamil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yay., 1985.
- Rustow, Dankwart A. "Politics and Islam in Turkey 1920-1955", *Islam and the West*, (Edt. R. N. Frye), Mouton, Lahey 1957.
- Sadilli, Vedat. *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*. Ankara: Kon Yay., 1980.
- Sakallı, Bayram. *Ankara ve Çevresinde Milli Faaliyetler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

- Sakin, Serdar - Dokuyan, Sabit. *Kıbrıs ve 6/7 Eylül Olayları*. İstanbul: IQ Yayınları, 2010.
- Sarıbay, Ali Yaşar. *Türkiye'de Demokrasi ve Politik Partiler*. Bursa: Alfa Yayınları, 2001.
- Sarıbay, Yaşar Ali. *Milli Nizam Partisi'nin Kurtuluşu ve Programının İçeriği*. Ed.: Yasin Aktay Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6 / İslamcılık, 3.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Sarıkoçuncu, Ali. *Milli Mücadelede Din Adamları*. C.I, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1995.
- Sarıkoçuncu, Ali. *Anadolu Ulemâsının Fetvası*. Ankara: Diyanet Aylık Dergi, 1993.
- Sarol, Mükerrrem. *Bilinmeyen Menderes*. İstanbul: Kervan Yayınları, 1983.
- Sekban, Mehmet Şükrü. *Kürt Sorunu*. haz. Ş. Vedat, İstanbul: Kamer Yayınları, 1998.
- Sevgi, Ahmet(Haz.). *Prof. Dr. Erol Güngör'ün Anısına Armağan*. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1998.
- Sevinç, Necdet. *İstiklal Harbinde Etnik İhanet*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınevi, 2011.
- Sezer, Baykan. vd., *XIX: Yüzyıl, XIX. Yüzyıl, Türkiye Sosyolojisi 2, Sosyoloji Yıllığı Kitabı 8*, Haz.:Ertan Eğribel, İstanbul: Kardeşler Matbaası, 2001.
- Shaw, Stanford J.- Kural, Ezel. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. C.2, İstanbul: E Yayınları, 1983.
- Sipehsâlâr, Ferîdûn b. Ahmed-i. *Risâle-i Sipehsâlâr der-Menâkıb-ı Hazret-i Hudâvendigâr (Mevlâna ve Etrafındakiler, Risâle)*. nşr. T. Yazıcı. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yay., 1977.
- Sonyel, Salahi. *Kurtuluş Savaşı Yıllarında İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Sonyel, Salahi R. *The Assyrian of Turkey Victims Of Major Power Policy*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.
- Soysal, İlhami. *Yüzellilikler*. İstanbul: Gür Yayınları, 1985.
- Soysal, İlhami. *Türk Siyasal Yaşamında Yer Almış Başlıca Siyasal Dernekler, Partiler ve Kurucuları, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. C.8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Subaşı, Necdet. *Gündelik Hayat ve Dinsellik*. İstanbul: İz Yay., 2004.
- Sungu, İhsan. *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, Tanzimat I-II*. İstanbul: M.E.B. Yay., 1999.
- Sungu, İhsan. *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, Tanzimat-I*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

- Sungu, İhsan. *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, Tanzimat I-II*. İstanbul: M.E.B.Yayınları, 1999.
- Sülemi. *Tasavvufun Ana İlkeleri, Sülemî Risâleleri*. çev.: Süleyman Ateş, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1981.
- Şadilli, Vedat. *Türkiye’de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*. Ankara: Kon Yay., 1980.
- Şahin, Haşim. *Dervişler ve Sûfî Çevreler -Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufi Şahsiyetler*. İstanbul: Kitap Yay., 2017.
- Şahiner, Necmettin. *Bilinmeyen Yönleriyle Said Nursi*. İstanbul: Nesil Yay., 1979.
- Şahinoğlu, Osman. *AP'nin Doğuşundan Bugüne*. Ankara: Seden Yayınları, 1966.
- Şanda, H. Avni. *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926-1927-1928 Seneleri Faaliyet ve Muamelatına Ait Umumi Rapor*. İstanbul: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1934.
- Şaylan, Gencay. *Çağdaş Siyasal Sistemler*. Ankara: Sevinç Matb., 1981.
- Şaylan, Gencay. *Türkiye’de İslamcı Siyaset*. 2. Baskı, Ankara: Verso Yayınları, 1992.
- Şeker, Fatih M. *Cumhuriyet İdeolojisinin Nakşibendilik Tasavvuru Şerif Mardin Örneği*. İstanbul: Dergâh Yay., 2007.
- Şentürk, Hulusi. *Türkiye’de İslami Oluşumlar ve Siyaset İslamcılık*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2011.
- Şimşek, Halil İbrahim. *18.Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendi-Müceddidilik*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Şimşir, Bilal. *Kürtçülük II (1924-1999)*. 2. Baskı, İstanbul: Bilgi Yayınları, 2009.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Osmanlı İktisat Sistemi, Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/ Medeniyet/ Kültür*. 5. Cilt, İstanbul: Ağaç Yayıncılık Ltd. Şti., 1993.
- Tahir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*. C.I, İstanbul: Matbba-i Âmire, İstanbul (h)1333.
- Takî, Mustafa. *Kırk Hadis Yahut İlmihal Siyâsî ve İçtimâî*. İstanbul: Mithat Paşa Sanayi Mektebi Matbaası, 1922.
- Tan, Altan. *Kürt Sorunu*. 10. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. Haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2006.
- Tansel, Feyziye Abdullah. *Namık Kemal’in Hususi Mektupları*. Ankara: TTK, 1967.
- Tansel, Selahattin. *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar I*. İstanbul: MEB Yay., 1991.
- Tarhan, Nevzat. *Toplum Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

- Tarhanlı, İştar B. *Müslüman Toplum, Laik” Devlet Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı*. İstanbul: Afa Yayınları, 1993.
- Taşyürek, Mustafa. *Kemalist Laikliğin Temelleri*. Erzurum: İhtar Yayıncılık, 1994.
- Temir, Fatma. *Silsile-i Aliyye (Gönül Dostları)*. İstanbul: Elif Ofset, 1993.
- Temo, İbrahim. *İbrahim Temo’nun İttihat ve Terakki Anıları*. İstanbul: Arba Yay., 1987.
- Temren, Belkis. *Tasavvuf Düşüncesinde Demokrasi*. Ankara: Kültür Bak.Yay., 1995.
- Tetik, Gaffar. *Bütün Yönleriyle Komünizme Karşı İslam*. İstanbul: Zafer Matbaası, 1978.
- Tevetoğlu, Fethi. *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Tevfik, Ebuzziya. *Yeni Osmanlılar*. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2006.
- Tezcan, Mahmut. *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985.
- Timur, Taner. *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*. 3.Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2003.
- Timur, Taner. *Türk Devrimi ve Sonrası*. Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Toker, Metin. *Şeyh Sait ve İsyanı*. Ankara: Akis Yayınları, 1968.
- Toker, Metin. *İsmet Paşa’yla 10 Yıl*. 2.Baskı, Ankara: Akis Yay., 1966.
- Tola, Tahsin.- Özdemir Said. *Tarihçe-i Hayat*. İstanbul: Doğuş Matbaası, 1957.
- Tonguç, İsmail Hakkı. *Canlandırılacak Köy*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1947.
- Toplu, Abdülhadi. *Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyandar-Ayaklanmalar*. Ankara: Ocak Yay., 1996.
- Toprak, M. Kazım. *Kitab-ı Gül, İhramcızade İsmail Hakkı Toprak*. Sivas: (y.e.y.), 2002.
- Tori, (M. Kemal Işık). *Kürtler*. İstanbul: Doz Yay., 2005.
- Toros, Taha. *Atatürk’ün Adana Seyâhatnâmesi*. Adana: Seyhan Basımevi, 1939.
- Tosun, Necdet. *Bahâeddîn Nakşibend, Hayatı, Görüşleri, Tarikatı, XII-XVII. Asırlar*. İstanbul: İnsanYay., 2015.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasî Partiler, 1859-1952*. İstanbul: Arba Yayınları, 1995.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler 1859-1952*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1952.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasi Partiler*. C.1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay.,1988.
- Tuncer, Erol- Danacı Necati. *Çok Partili Dönemde Seçimler ve Seçim Sistemleri*. Ankara: TESAV Yayınları, 2003.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Yurt Yayınları, 1981.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923–1931)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2005.

- Turan, Osman. *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1980.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye, 1.*; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1944.
- Turan, Osman. *Selçuklular ve İslâmiyet*. İstanbul: Nakışlar Yay., 1980.
- Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu 1923-1938*. 3.Kitap, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1995.
- Turgut, Hulusi. *Türkeş'in Anıları Şahinlerin Dansı*. İstanbul: ABC Yayınları, 1995.
- Turhan, Osman. *Türkiye'de Siyâsî Buhran'ın Kaynakları*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1979.
- Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc. *İslam Tasavvufu: Lüma*, Çev. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yay., 1996.
- Tüfekçi, Mithat. *Komünizmle Mücadele Esasları*. İstanbul: Zafer Matbaası, 1977.
- Türer, Osman. *Batı'nın İslam'ı Tanımasında Tasavvufun Rolü, Tasavvuf Kitabı*. Haz. Cemil Çiftçi, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekaleti Jandarma Umum Kumandanlığı, *Dersim 1932*. Ankara: Kaynak Yay., 2010.
- Türköne, Mümtazer. *Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri*. İstanbul: Yeni Şafak Yayınevi, 1995.
- Türköne, Mümtazer. *Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt, Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniyet/Kültür*. 6. Cilt, İstanbul: Ağaç Yayıncılık Ltd. Şti., 1993.
- Uluçay, M. Çağatay. *Saruhanogulları ve Eserlerine Dair Vesikalar II*. C.H.P. Manisa Halkevi Yayınlarından Sayı: XVII. İstanbul: Marifet Basımevi, 1946.
- Uludağ, Süleyman. *Dört Kapı Kırk Eşik, İslam Toplumlarında Süfi Gelenekler ve Derviş Tipleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2009.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2. Baskı, 2005.
- Uluğ, Hakkı Naşit. *Tunceli Medeniyete Açılıyor*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.
- Us, Asım, *Gördüklerim. Duyduklarım: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*. İstanbul: Vakıf Matbaası, 1964.
- Uyan, Abdullatif. *Menkabelerle İslâm Meşhurları Ansiklopedisi*. C.I., İstanbul: Berekât Yay., 1983.
- Uz, Mehmet Ali. *Konya Alimleri ve Velileri*. Konya: Alagöz Yayıncılık, 1993.
- Üçışık, Taha. *Seyyid Abdülhakim Arvâsî. Büyük İslâm ve Tasavvuf Önderleri*. İstanbul: Vefa Yay., 1993.

- Ülken, Hilmi Ziya. *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Ülkütaşır, M.Şakir. *Atatürk ve Harf Devrimi*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998 .
- Ünal, Oğuz. *Türkiye’de Demokrasinin Doğuşu*. İstanbul: Milliyet Yayınları, İstanbul 1994.
- Üzüm, İlyas. *Kelam-Mezhepler Tarihi İlişkisi Açısından Günümüz Türkiye'sinde Dini Akımlar ve Din Aleyhtarı Yazarlar, İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri ve Koordinasyonu Toplantısı-II*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 149, 1998.
- Vassâf, Osmanzade Hüseyin, Sefine-i Evliya, haz.: Mahmut Akkuş, Ali Yılmaz, II. cilt., İstanbul: Kitabevi, İstanbul 2006.
- Varol, Muharrem. *Siyasi Bir Lider Olarak Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi, Türk Tarihinde Lider ve Liderlik Anlayışı*. ed. Ali Arslan, İstanbul: Kitabevi, İstanbul 2014.
- Vett, Carl. *Dervişler Arasında İki Hafta*. Çev.: Ethem Cebecioğlu, İstanbul: Kaknüs Yay., İstanbul 2002.
- Vett, Carl. *Kelâmî Dergâhından Hatıralar*. Çev: Ethem Cebecioğlu, Ankara: Muradiye Kültür Vakfı Yayınları, 1993.
- Vett, Carl. *Tekke Günlüğü*. Çev.Ercüment Asil, Halil Koç, İstanbul: Elest Yay., 2004.
- Weber, Max. *Ekonomi ve Toplum, II*. İstanbul: Yarm Yayınları, 2012.
- Weismann, Itzchak. *Nakşibendilik, Dünya Çapında Bir Sûfi Geleneğin Sünni Tutum ve Faal Tavrı*. çev. İrfan Kelkitli. İstanbul: Litera Yay., 2015.
- Weiker, Walter F. *The Modernization of Turkey: From Atatürk to the Present Day*. New York: Holmes-Meier Pub.Inc., 1981.
- White, Jenny. *Islamist Mobilization in Turkey*, U.S.A.: Univesity of Washington Press, 2002.
- Yalçın, Bekir Sıdkı- Gönülal İsmet. *Atatürk İnkılâbı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1984.
- Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*. Haz.: E.S. Erdinç, II, İstanbul: y.e.y., 1997.
- Yavuz, Hakan, *Modernleşen Müslümanlar; Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti*. İstanbul: Kitap Yayınları, 2008.
- Yavuz, M.Hakan. *Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Bir Gelenek, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6-İslamcılık, 2.Baskı*. Ed.: Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Yavuz, Hakan. *The Matrix of Modern Turkish Islamic Movement: Naqshbandi Sufi Order, in Naqshbandi in Western Central Asia: Change and Continuity*. İstanbul: Swedish Research İnstitute, 1999.

- Yavuz, Hakan. *Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek*, Editör: Yasin Aktay *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6 / İslamcılık, (3.Baskı)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Yavuz, Turan. *ABD'nin Kürt Kartı*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yunus Vehbi. *Çaykaralı Hacı Hasan Efendi*. İstanbul: Feyiz Yay., 2008.
- Yayman, Hüseyin. *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, Ankara: SETA Yayınları, 2011.
- Yetik, Erhan. *Tarikatlar ve Dini Hayat*. Samsun: Kardeşler Ofset, 1996.
- Yetkin, Çetin. *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*. İstanbul: Karacan Yayınları, 1980.
- Yetkin, Çetin. *Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*. 2. B., İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997.
- Yetkin, Çetin. *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*. İstanbul: Say Yay., 1984.
- Yetkin, Çetin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*. İstanbul: Karacan Yayınları, 1982.
- Yetkin, Çetin. *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*. İstanbul: Karacan Yayınları, 1980.
- Yetkin, Çetin. *Kemalizm*, İstanbul: Otopsi Yayınları. 2004.
- Yıldırım, Ergün. *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Yıldız, Hasan. *XX. yüzyıl başlarında Kürt siyasi ve Modernizm*. İstanbul: Nujen Yay., 1996.
- Yıldız, Nuran. *Türkiye'de Siyasetin Yeni Biçimi Liderler, İmajlar, Medya*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2002.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *Altın Silsile*. İstanbul: Erkam Yay., 1994.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *M. Es'ad Erbilî', Sahabeden Günümüze Allah Dostları*. İstanbul: Şule Yay., 1996.
- Yılmaz, Muhammet. – Kumaş, Ali. "*Trabzon'un Manevi Mimarlarından Hacı Feriðad Efendi'nin Hayatı ve Hizmetleri*", *I.Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*. Ed.:Şenol Saylan-Betül Saylan, İstanbul: Değişim Yay., 2016.
- Yılmaz, Necdet. *Samsun'un Son Devir Dinamiklerinden Ömer Şevki Efendi; Nâm-ı Diğer Açıkbaş Ömer Efendi, Geçmişten Günümüze Samsun/Canik ve Değerleri*.C.2. Ed. Osman Köse Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yay., 2015.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*. Elazığ: Şark Pazarlama, 1999.
- Yurtgezen, Ali. *Hacegan Sultanları*. İstanbul: Semerkand Yay., 2013.

Yücel, Tahsin. *Türkçe'nin Kurtuluş Savaşı*. İstanbul: Cumhuriyet Yay., 2000.

Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf -19.Yüzyıl-*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

Zeyrek, Şerafettin. *Türkiye'de Halkevleri 1032-1951*. Ankara: Anı Yayıncılık, 1987.

C.YAYINLANMAMIŞ TEZLER

Akıncı, Türker. "Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti ve İzmir Basını". Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010.

Altuna, İsmail Hakkı. "Nakibendi Şeyhi İsmâil Hakkı Toprak Efendinin Hayatı, Eserleri Ve Fikirleri". Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1992.

Altunbaş, Mustafa. "Ferruh Bozbeyle ve Siyasi Hayatı". Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2015.

Altuntaş, İsmail Hakkı. "Nakşibendi Şeyhi İsmâil Hakkı Toprak Efendinin Hayatı, Eserleri Ve Fikirleri", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1992.

Aybudak, Utku. "Nakşibendiliğin Politik Evrimi ve İskender Paşa Cemaati". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014.

Belkırat, Bezim. "Osman Bedreddin Erzurumî (İmam Efendi) Hazretleri ve Tasavvuf Anlayışı", Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1999.

Bulut, Sedef. "Paris Konferansında Şerif Paşa'nın Faaliyetleri ve Doğu Anadolu Ahalisinin Durumu," Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1998.

Büyükbaş, Mehmet. "Nurettin Topçu'da Dini Yaşayışın Psikolojisi". Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2002.

Çamsoy, Zeynep. "Milli Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teali Cemiyeti(1918–1927)", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

Çaycı, Muhammet Emin. "Osmanlı Basınında 31 Mart Olayı". Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.

Çiçek, Hasan. "Karl Jaspers'in Siyaset Anlayışı". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.

Çoban, Ali. "19. Yüzyıl Osmanlı Şeyhlerinden Bozkırlı Muhammed Bahâeddin Efendi ve "İkâzu'n-Nâimin" Adlı Eserindeki Tasavvuf Anlayışı". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007.

Dalyan, Murat Gökhan. "19. Yüzyıl'da Nasturiler (İdari Sosyal Yapı ve Siyasi İlişkileri)". Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009.

- Demir, Fatma. "Türkiye'de İslamcılık Söylemi Milli Görüş'ten Ak Parti'ye". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2012.
- Demir, Deniz Cenk. "Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında 31 Mart Olayı'nın Temsili". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2011.
- Dündar, Barbaros. "Atatürk Dönemi Siyasi Parti Programlarının Karşılaştırmalı Analizi". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Düzen, Cem. "Kuleli Vak'ası", Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2015.
- Efe, Adem. "Nakşibendiliğin Halidiye Kolu ve Mahmud Sami Ramazanoğlu", Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1994.
- Ergin Fatma. "Hüseyin Kudsi-i Edirnevî'nin Hayatı ve Pend-i Mahdûmân Adlı Eseri". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.
- Ermiş, Barış. "Günümüz Dini Grupların Siyasetle İlişkisi (Altınoluk/Erenköy Cemaati)", Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2018.
- Gencer, Nevzat. "Dindarlığın İbadet Boyutunun Seçmen Tercih Üzerindeki Etkisi-Çorum Örneği", Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2015.
- Gördebil, Osman. "Abdülhâkim Arvâsî'nin er-Riyazü't-Tasavvufiyye İsimli Eseri (Metin Transkribe ve Tahlil)", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.
- Güner, Deniz. "1930-1933 Yılları Arasında Türkiye'deki İrticâî Faaliyetler ve Basındaki Yansımaları", Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2006.
- Gürcan, Gürhan. "6 Eylül 1955 Olayları". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- İnceoğlu, Efecan. "Türkiye'de Siyasal İslamcılığın Evrimi". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- Karaarslan, F.O. "Muhafazakâr Düşüncedeki Değişim ve Devamlılık: Adalet ve Kalkınma Partisi Örneği". Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2011.
- Karadiş, Zeynep. "II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşmasına Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2006.
- Kavak, Abdulcebbar. "Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî ve Hâlidî Tasavvuf Geleneğinin Tarihi Gelişim Süreci". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.
- Kaya, Halit. "Adalet Partisi ve Ragıp Gümüşpala (1961-1965)". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014.
- Kurtoğlu, İsmail. "Menemen Olayı", Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2000.

- Kuru, Hanife. "Türk Siyasal Yaşamında Adalet Partisi". Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1996.
- Savran, Gülten Savaşal. "1926 İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri", Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006.
- Sevil, Hülya Küçük. "İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Muhcu, Selvi. "Ortopedik Engellilik ve Dinî Başa Çıkma(Trabzon Örneği)". Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2015.
- Olgun, Nesligül Nihal. "12 Eylül Askeri Darbesinden Sonra 1980-1985 Yılları Arasında Gözaltı ve Tutuklama Sırasında İşkence Gören Kişilerde Travmatik Stres ve Depresif Belirti Sıklığı, Kişilerin Yaşam Kalitelerinin ve İşlevselliklerinin Durumları". Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2009.
- Önal, Tekin. "Kâmrân İnan: Hayatı ve Siyasi Kişiliği". Doktora Tezi Gazi Üniversitesi, 2014.
- Örs, Orhan. "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kürt Politikası 1908-1914". Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2012.
- Özbey, Tuğba Nur. "Bir Sivil İtaatsizlik Örneği Olarak Bediüzzaman Said Nursi'de Müspet Hareket Metodu" Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2016.
- Özdemir, Kamuran. "Cumhuriyet Döneminde Şapka Devrimi ve Tepkiler". Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2007.
- Öztürk, Emine. "1960 ve 1971 Yılları Arasında Türkiye'de Öğrenci Hareketleri". Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2016.
- Savran, Gülten Savaşal. "1926 İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri". Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006.
- Sevil, Hülya Küçük. "İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi(1908-1914)". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Sunay, Cengiz. "12 Eylül Dönemi Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri 1980-1987". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Şahin, Mehmet. "Süleymân Mirâtullah'ın, Âdâbü'l-Müebbed Adlı Eseri (İnceleme-Metin)" Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2016.
- Şanlı, Ramazan. "Necip Fazıl Kısakürek'te Din Duygusu ve Tasavvuf". Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2011.
- Taşkesen, Metin. "Seyyid Abdülhakîm el-Hüseynî'in Hayatı ve Tasavvuf Anlayışı". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

- Tatlısamak, Uğur. “Osmanlı Uleması ve Patronaj İlişkisi”. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2016.
- Tursun, Soner. “II. Meşrutiyet’in İlanı ve 31 Mart Olayı”. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2013.
- Türkmen, Enver. “Osman Bedrüddin Erzurumî’nin Gülzar-ı Saminî’sinde Bulunan Ayetlerin Tasavvufî Yorumları ve Ruhü’l-Beyan Adlı Tefsirle Karşılaştırılması”. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2007.
- Ülker, Nurdan Seda. “Türk Basınında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (Son Telgraf, Tevhid-i Efkâr, Tanin, Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Milliye)”. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2012.
- Varol, Muharrem. “Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti’nin Tarikat Politikaları”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.
- Yaylalı, Derya. “Cumhuriyet Dönemi Bölücü Faaliyetler İçinde Ağrı Dağı Ayaklanmaları(1926–1930)” Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007.
- Yaşıl, Mustafa. "Milli Mücadele Yıllarında Çankırı", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2000.
- Yılmaz, Gülten. "Mehmet Zahit Kotku'nun Hadislerle Nasihatler-I İsimli Eserindeki Hadislerin Tahriç ve Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.
- Yorgancılar, Serkan. “1965 Sonrası İslamcı Bir Öğrenci Hareketi Olarak Milli Türk Talebe Birliği”. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006.
- Zeytinli, Murat. “Zorunlu Göçler ve Türkiye’de Dersim 1938 Örneği”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.

D.MAKALE

- Ağırman, Cemal. “Mustafa Takî Efendi, 'Kırk Hadis' Yahut İlm-i Hal-i Siyasi ve İctima’ Adlı Eser ve Bazı Hadislere Getirdiği Yorumlar.” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.IX/2 (2005): 61-88.
- Akgül, Suat. "Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu". *OTAM/Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 4 , (1993): s.1.

- Akyılmaz, Gül. "Birinci Jön Türk Hareketinin (Yeni Osmanlılar Cemiyeti) İdeolojisine Bir Örnek: Namık Kemal ve Fikirleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, sy.2. (1999): 233-251.
- Akyüz, Jülide. "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketi". *Bilig*, sy.46, (2008): 37-56.
- Arabacı, Fazlı. "Osmanlı Modernleşmesinde "Yeni Osmanlılar"ın Din ve Siyaset Anlayışları", *Dini Araştırmalar Dergisi*, sy. 2/5 (1999): 64-87.
- Atacan, Fulya. "Explaining Religious Politics at the Crossroad: AKP-SP", *Turkish Studies*, sy. 6/2 (2005): 189.
- Babaoğlu, Resul. "6/7 Eylül 1955 Olayları'nın Muhtemel Failleri Üzerine Bir Değerlendirme", *International Journal of Social Science*, Volume 6 Issue 2, (2013): 1349-1371.
- Başkurt, İrfan. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürsü Şeyhliği". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy.27 (2012): 117-145.
- Baz, İbrahim. "Siirtli Âşık Bir Sûfi: Şeyh Muhammed Hazîn-i Firsâfi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 6, C: VI, sy: 11 (2015): 92.
- Boyacıoğlu, Ramazan. "Tarihi Açından Şeyhülislâmlık, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (1996): 169-170.
- Bulut, Hüseyin. "Erzurum Umumî Kongresi'ne Katılan Erzincan Murahhasları", y.y., (y.y.y.): 166-167.
- Bulut, Hüseyin. "Kurucu Meclis'te Erzincan Milletvekilleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. sy.10 (1998): 227-258.
- Burak, Durdu. "Mehmet,"Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri". *OTAM/Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. sy.14 (2003): 291-318.
- Candan, Abdurrahman. "Şeyh Ahmet El-Haznevî'nin Hayatı Ve Fetvalarında Takip Ettiği Metod", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2017): 19-37.
- Coşan, M. Esad. "Ülkemizde İslam Kültür ve Medeniyetini Koruma ve Geliştirme Çareleri", *İlim ve Sanat*, sy.27 (1990): 1.
- Coşan, M. Esad. "Asil Kadın Yetiştirelim". *Kadın ve Aile Dergisi*. (1987): 1 .
- Coşan, M. Esad. "Kadınların Önemli Görevleri", *Kadın ve Aile Dergisi*. (1998): 1 .

- Coşan, M. Esad. "Mehmet Zahit Kotku Üzerine Konuşma" *İslam Mecmuası*, sy. 159 (t.y.) s. 58.
- Çadircı, Musa. "Namık Kemal'in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri" *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 2,(y.y.y): 39-52.
- Çağlar, İsmail. "Tevarüs Edilmemiş Gelenek: Süleymancılık", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*. Yıl:2, C:2, sy:2 (2016): 5.
- Çalık, Bünyamin. "Alvarlı Efe Hazretlerinin Ebu'l-Hasan Harakanî'yi Tasvir Eden Gazelinin Yorumu", *Harakani Dergisi*, sy. 2 (2014): 69-82;
- Çavdar, Necati. "Siyasi Denge unsuru olarak 31 Mart Vakası'nda Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti", *History Studies*, sy. 3/1 (2011): s.1.
- Çavuşoğlu, Hüseyin. "Türk Siyasi Hayatında Merkez Çizgisinin Tarihi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:19, sy. 2 (2009): 268.
- Çay, M. Abdulhalûk. "Tunceli Mezartaşları ve Türk Kültüründeki Yeri", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Yıl XXIII sy.1-2 (1985): 154.
- Çelik, Kemal. "Millî Mücadele'de İç İsyânlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri" , *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. sy. 40 (2007): 569-613.
- Çetin, Nuran. "Abdülhakim Arvâsî ve Tasavvuf Anlayışı". *Tasavvuf Dergisi*, sy. (y.y.y): 129-150.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi İdeal Aydın ve Bürokratı Yusuf Ziya (Başara) Bey ve Ziyabey Yazma Eserler Kütüphanesi" *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: XII sy.1 (2008): 63-90.
- Çınar Fatih, "Millî Mücadelenin ve ilk Meclisin Manevi Mimarlarından Sivashlı Bir Alim Mustafa Taki Efendi(D.1873/V.1925)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. IX/2 (2005): 169-204.
- Demir, Serif. "Adnan Menderes ve 6/7 Eylül Olayları", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, sy.12 (2010): 37-65.
- Demirhan, Kamil. "Ordu ve İrtica Söylemi, Resmi Tarih Tartışmaları- 31 Mart'tan Günümüze "Gericilik" Söylemi" ed.: Fikret Başkaya, C: 7, 1.B., *Resmi Tarih Tartışmaları-Özgür Üniversite Kitaplığı*, sy.79 (2009):125.
- Dikici, Ali. "Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy.42 (2008): 161-192.

- Duman, M. Zeki. "Türkiye'de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C:7, sy.2 (2010): 291-301.
- Durdu Mehmet Burak. "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", *OTAM/Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 14 (2003): 291-318.
- Dursunoğlu, İsmail. "Türk Siyasal Hayatında Merkez-Çevre İkilemi: Milli Nizam Partisi (MNP) Örneği", *International Journal of Academic Value Studies*, sy. 2 (2) (2016): 48-52.
- Düzen, Cem. "Tanzimat Dönemine Karşı Bir Suikast Teşebbüsü: Kuleli Vak'ası", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 19/1(2017): 112-115.
- Doğan, Recai. "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.39 (1999): 500.
- Doğan, Tuğba Doğan. "Arşiv Belgelerine Göre 1937-1938 Dersim İsyanı", *Dicle Üniversitesi History Studies*, sy. (2012): 158-164
- Doğruyol, Mithat. "Sivas'ta Yetişen Mümtaz Şahsiyetlerden: Hacı Mustafa Takî Efendi", *Revak Dergisi*, (1995): 82;
- Dönmez, Cengiz. "Milli Mücadele Döneminde Anadolu'da Faaliyet Gösteren Zararlı Cemiyetler", *Yeni Türkiye*, sy.8 (2002): 385.
- Eğilmez, Cafer Tayyar. "Cumhuriyet'te İlk Teşkilatlı Muhalefet: Terakkiperver Hareketi" *Millet Dergisi*, Y: 3, C:6, S:154 (1949): 5.
- Eraydın, Selçuk. "İsmâil Hakkı Toprak, Sempozyum Tebliğleri", *Es-Seyyid Osman Hulusi Efendi Vakfı, Somuncu Baba Kültür-Edebiyat ve Aratırma Dergisi*, Yıl:3, sy.11 (1996): 24.
- Ertem, Barış. "TBMM ve Divan-ı Harp Mahkemesi Tutanaklarına Göre Kubilay Olayı", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 3 (Ekim 2011 - Mart 2012): 99.
- Geçer, Hüsnü. "Büyük Meşale Şeyh Ahmed el-Haznevî", *İlim ve İrfan Dergisi*, c.1 sy. 8(2013)
- Göktaş, Mehmet. "Said Nursi'nin Mesnevi-i Nuriye Eserinde İnsan Algısı", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.III (2016): 135-146.
- Göktaş, Vahit. "Kelâmî Dergâhı Postnîşini Es'ad Efendi (Ö. 1931)'nin Bâyezid Dersiâmlarından Ali Yekta Efendiye Verdiği Nakşî-Kâdirî İcâzetnâme", *Tasavvuf İlmi Akademik Araştırma Dergisi*, sy.9 (2002): 267-292.

- Göktaş, Vahit. "Es'ad Efendi (1847/1931) Ve Tevhid Risâlesi'ndeki Vahdet-i Vücûd Görüşü", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1), sy. 9/21 (2008), 428.
- Gürboğa, Nurşen.(2011). "Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)", *Toplumsal Tarih Dergisi*. Sy.35(208), (2011): 64-73.
- Gürer, Ahmet Şamil. "Tanzimat Döneminde Sarıyerli Hoca Sâdık Efendi Vakası", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 9/7 (2014):41-50.
- Güvelioğlu, İshak Güven. "Rize Meşayihî", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 7, sy.17 (2006): 191-216.
- Haksever, Ahmet Cahit. "Osmanlı'nın Son Döneminde Islahat ve Tarikatlar: Bektaşilik ve Nakşibendilik Örneği". *EKEV Akademi Dergisi*, sy.13/38 (2009): 51.
- Haksever, Ahmet Cahid. "Çankırı'da Mevlevîler ve Mesnevîhanlar". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.11, sy.22 (2012): 29-46.
- İlhan, Metin. "II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de Amerikan Destekli Komünizmle Mücadele (1945-1965)". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Yıl: 3, sy. 16 (2015): 248-263.
- İnalçık, Halil. "Osmanlı Hukukuna Giriş - Örfi Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sy. XII (1958): 102-127.
- İnce, Abdullah. "Cumhuriyet Sonrası Dini Grupların İnsan Yetiştirme Modeli -Yahyalı'lı Hacı Hasan Efendi Örneği-", *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, Special Issue 3 ISSN: 2148-1148 Doi : 10.14486/IJSCS320, (2015):
- Kara, İsmail. "Meclis-i Meşayih, Ulemâ-Tarîkat Münâsebetleri ve İstanbul'da Şeyhlik Yapmış Beş Zâtın Kendi Kâleminden Terceme-i Hâli", *Kutadgubilig*, sy. 1 (2002):185-214.
- Karaca, Faruk. "Heterodoks İnanç Ve Davranışlar Ölçeği Üzerine Bir Deneme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,(y.y.y.): 145-168.
- Kesenceli, Resul. "Mütefekkir Olarak Mustafa Takî Efendi'de Mebus Olmanın Nitelikleri, Somuncu Baba". *Kültür Edebiyat ve Aratırma Dergisi*, Yıl:7, sy.29 (2000): 14.
- Kılıç, Fahri. "Bolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti ve Faaliyetleri", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy.11/1 (2011): 30.
- Kirman, Mehmet Ali. "Süleymancılık: Ortaya Çıkışı, Gelişim Evreleri ve Günümüzdeki Durumu", *Demokrasi Platformu*, C. 2, sy. 6 (2006): 152-153.

- Koç, Nurgün. "Şeyh Sait Ayaklanması", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 8/2, (2013): 153-166.
- Koraltürk, Murat. "Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Ekonomide Milliyetçi Bir Tepki: Cuma Tatili". *Kebikeç Dergisi*, sy.31 (2011): 189.
- Köçer, Mehmet. "Ağrı İsyanı(1926-1930)". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.14/2 (2004): 379-388.
- Nam, Mehmet. "Son Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'ye Göre Din-Devlet-Hilâfet İlişkisi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, sy. 16 (2011): 298-305.
- Nal, S. "Demokrat Partinin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.60, sy.3 (2005): 138.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Türkiye'de Kemalizm-İslâm (Yahut Şeriat) Kavgası". *Türk Yurdu*, C. 17, sy. 116-117 (1997): 24.
- Oğuz, Ahmet. "Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II. Abdulhamid Dönemi". *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 2 (2013): 110.
- Okumuş, Ejder. "Toplumsal Değişme ve Din". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C.8 sy.30 (2009): 323-347.
- Ortaylı, İlber. "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, sy.6, Yıl. 1995, s. 281-287.
- Öcal, Mustafa. "Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (y.y.y): 215-216.
- Öcal, Mustafa, "Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.I/6, sy. 12 (2008): 399-430.
- Öcal, Mustafa. "İmam ve Hatip Mektepleri, Mezunlarından Bazıları ile Yapılan Mülâkatlar ve Şehâdetname Örnekleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, sy.2 (2003): 51-101
- Örs, Orhan. "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 51 (2013): 679-716.
- Öz, Eyüp. "İzmir ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (12 Ağustos-17 Kasım 1930)". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, sy.5 (2015)

- Öz, Hilal Karavar. "Birinci Meclis İçindeki Tartışmalar ve Halk Fırkası'nın Kuruluş Süreci", 7/3 (2017): 363-374.
- Özcan, Salih. "Seyyid Muhammed Râşid Erol'un Hayatı ve Tasavvufî Etkisi", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, C.8 sy. 2 (2016): 765-784.
- Özcan, Zeynep. "Psiko-Sosyal Açından İnönü Dönemi Dinî Hayatla İlgili Bazı Değerlendirmeler". *Karabük Üniversitesi Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 3, No. 2 (2014): 66-74
- Özköse, Kadir. "Nakşibendiyye Tarikatı'nın Temel İlkeleri", *Keşkül Dergisi*, sy. 20 (2011): 5.
- Öztürk, Tuğba Aydın. "Muhafazakarlık İdeolojisi Çerçevesinde Gelişen Kültür ve Sanat Politikaları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, sy. 34 (y.y.y.)
- Sanlı, Ferit Salim. "Türk Sağındaki Politik Çatallaşmaya Adalet Partisinden Bakmak: 1961-1967 Yılları Arası AP İçerisinde Yaşanan "Müfrit-Mutedil" Mücadelesi ve Bu Mücadelenin "Türkeş Hareketi" ile Olan Münasebeti". *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 13, sy. 25 (2017): 4-49.
- Sarıkoynucu, Ali. "Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkıpları Karşıtı Tutum ve Davranışları". *Osman Gazi Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sy. 39, (1997): 787-812.
- Sarınay, Yusuf. Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sy.60 (1998): 226.
- Sedgwick, Mark. "Dinin Sosyal Hayattaki Yeri: Osmanlı Sûfliğinin Doğası", *Osmanlı-Toplum*, c.2, sy.3, (y.y.y.): 74.
- Sevgen, Nazmi. "Yakın Tarihin Esrarla Örtülü Hâdiseleri ve Koçgirili Alişir" *Tarih Dünyası Dergisi*, sy. 1/ 9 (1950): 378.
- Sevin, B. "Dini Grupların Hafıza Zinciri Olarak Vaazın Araçsallığı: Kotku ve Gülen Örneği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 53, sy. 2 (2012): 130.
- Soysaldı, İhsan. "Osman Bedrüddin Erzurumî'nin Tasavvuf Felsefesi Üzerine Bir İnceleme", *Tasavvuf Dergisi*, sy. X (2003): 274.
- Tan, Zeki. "Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Talebelerinden Seyyid Tâhâ el-Hakkârî", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 3, (2013): 100.
- Tanfer, Vehbi. "İrtica Olayları Karşısında Atatürk". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VI, sy. 17, (1990): 318.
- Turan, Ahmet. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, (1997): 35.

- Turan, Namık Sinan. "Osmanlı Hilafeti'nin 19.Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyet'e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sy.38, Yıl. 2008, s.281-322.
- Türk, Resul."Türkiye'de Siyasal İslam'ın Örgütlenme Faaliyetleri", *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, C.2, sy.3 (2015): 120.
- Uçar, Fuat. "Demokrat Parti Dönemi'nde Kürt Sorunu: Gelişimi ve Etkileri". *Giresun Üniversitesi The Journal of Academic Social Science Studies*, (2016): 183.
- Uzun, Hakan. "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.IX sy. 20-21, (2010): 233-271.
- Ülker, İbrahim. İstiklal Mahkemelerinin Kuruluşu ve Çalışmaları, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 23, sy. 1, (2015): 194-195.
- Ünal, Fatih. "II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", *Ermeni Araştırmaları Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Tarih Dergisi* sy.20-21 (2006):110-113.
- Üzen, İsmet. "Çankırı'da Yayınlanan Gazetelere Göre Menemen Olayı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi*, sy. 83 (y.y.y.): 41.
- Varol, Muharrem. "Kahramanlıktan Kalebendliğe: Kuleli Vak'asının Baş Aktörü Süleymaniyeli Şeyh Ahmed'e Dair Bilinmeyenler". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy.35 (2015): 97-143.
- Yargıcı, Atilla. "II. Abbasi Döneminde Tasavvuf Şairleri ve Şiirlerinden Örnekler". *Nüsha*, Yıl.VI. sy.21 (2006): 32.
- Yapıcı, Merve İrem. "Rusya'da ve Osmanlı'da Askeri Reformun Paradoksu: 'Aralıkçılar' (Dekabristler) ve 'Fedailer' ", *Alternatif Politika*, sy. 8/2, (2016): 291.
- Yazıcı, Nesimi. "Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dinî Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 37 (1997): 113.
- Yılmaz, Kadriye. "Muhammed Kudşî El-Bozkırî 'ye Ait Bir İsti'âre Risâlesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 43 (2017): 37-62.
- Yılmaz, Selman. "Milli Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi", *Ankara Üniv. İlahiyat Fak., İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.5, sy. 4 (2016):1164-1185.

Zariç, Sami. "Söylen ve Belge Analiziyle Adalet ve Kalkınma Partisi ile Saadet Partisi Arasında Laiklik Meselesine Yaklaşım Farkı". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 28 (2017): 312.

E.ANSİKLOPEDİ MADDESİ

- Açıkgenç, Alparslan. "Said Nursi". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 35: 565-572. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Algar, Hamid. "Bahâeddin Nakşibend". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 04: 459-460. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Azamat, Nihat. "Abdülhakim Arvâsi". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 01: 211. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Azamat, Nihat. "Abdülaziz Bekkine". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 05: 365. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Bayak, Cemal. "Haydar Efendi, Ahıskalı". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 17: 27-28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Binatlı, Yusuf Ziya, "Dağüstani Ömer Ziyâüddin". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C.VII:406. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Coşan, Mahmut Esat. "Mehmet Zahid Kotku". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 26: 228. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Erozan, Celâl Sahir. "Muhammed Râşid Erol". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 11: 305. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Gülsoy, Ufuk. "İslahat Fermanı". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 19: 18. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Kıyıcı, Selahattin. "Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. II: 552. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Kurşun, Zekeriya. – Kahraman, Kemal. "Derviş Vahdeti", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. IX: 200. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Koca, Ferhat. "Yahyalı'lı Hasan Efendi". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 16: 318- 319. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Koçkuzu, Ali Osman. "Bahâeddin Efendi". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. IV: 50. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

- Ocak, Ahmet Yaşar. "Anadolu", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. III. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Öngören, Reşat. "Süleyman Hilmi Tunahan". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 41: 377. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Öngören, Reşat. "İsmail Hakkı Toprak", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 41: 265. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Özcan, Azmi. "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 23: 475-476. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Tosun, Necdet. "Mahmud Sami Ramazanoğlu". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 34: 442. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ferşad Efendi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 12: 414. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. "Muhammed Esad Erbili". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 11: 348-349. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

F.KONGRE, BİLDİRİ, KONFERANS, SEMPOZYUM, TOPLANTI

- Aktaş, Cahit. "Çankırı Tasavvuf Tarihine Genel Bir Bakış", *Çankırı Belediyesi Dr. Rifki Kamil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi*, sy.2 (2011): 51.
- Akyol, İbrahim. "Mehmet Akif Ersoy'un Milli Mücadele Yıllarında Çankırı'ya Gelişi ve Çankırı Vaazı". *I. Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu*, 19-21 Kasım (2008): 410.
- Apaydın, Cem. "Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sy. 16/32 (2017): 149-171.
- Baz, İbrahim. "Midyat ve Çevresinde Tasavvuf Kültürü ve Midyatlı Sufiler", *Uluslararası Midyat Sempozyumu- International Midyat Symposium*, 7-9 Ekim (2011): 285.
- Cöhce, Salim. "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesinde Kürtlere Biçilen Rol" *I. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, 27-28-29 Mart (2000): 511-525.
- Demirel, Şener. "Osman Bedreddin-i Erzurûmî (İmam Efendi)'nin Mektuplarında Müritlerine Öğütler", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi 51 Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, 14-16 Mayıs (2015): 51-52.

- Göktürk, Gökhan, "Siyasal Partilerin Doğuşu: Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri". *Sosyoloji Konferansları* No:54 (2016-2): 245-273.
- İnce Abdullah, "Cumhuriyet Sonrası Dini Grupların İnsan Yetiştirme Modeli – Yahyalı'lı Hacı Hasan Efendi Örneği-", *International Journal of Science Culture and Sport*, sy. 3 (2015)
- Kara, Mustafa. "Cumhuriyet Döneminde Tarikatlar", *Demokrasi Platformu*, sy. 2/6 (2006): 5. Salim Cöhce, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesinde Kürtlere Bıçılan Rol", I. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu (2000): 511-525.
- Kirman, Mehmet Ali. "Süleymancılık': Ortaya Çıkışı, Gelişim Evreleri ve Günümüzdeki Durumu", *Demokrasi Platformu*, sy. 2 /6 (2006): 152-153.
- Özdemir, Rifat. "Tarikat, Tekke ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset", *Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, 29-30 Nisan (1993)
- Soysaldı, Mehmet. "İmam Efendi'nin Öğretilerinde Tasavvufi Yorumlar", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi 63 Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, 14-16 Mayıs (2015): 63.
- Tatlıoğlu, Kasım. "Bir Mutasavvıf Olarak Osman Bedrüddin Erzurümi'nin (1858- 1922) Tasavvuf Düşüncesi Bağlamında "İnsan-ı Kâmil" Anlayışı", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, 14-16 Mayıs (2015): 109-110.
- Üzüm, İlyas. "Kelam-Mezhepler Tarihi İlişkisi Açısından Günümüz Türkiye'sinde Dini Akımlar ve Din Aleyhtarları Yazarlar", *İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri ve Koordinasyonu Toplantısı-II*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No:149, 1998, s.(127-129).

G. WEB SAYFASI

(Kişisel WEB sayfası, Kurumsal WEB sayfası ve Diğer Web Siteleri)

Açıkbaş Ömer Efendi, erişim 24 Haziran 2017,

<http://manevimimarlarimiz.blogspot.com/2012/10/ackbas-omer-efendi.html>

Ali Akyıldız, *Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti*, erişim 25 Nisan 2018,

<https://islamansiklopedisi.org.tr/seriyye-ve-evkaf-vekaleti>

Ankara Üniversitesi Kurumsal Tanıtım, erişim 17 Aralık 2018,

<https://www.ankara.edu.tr/kurumsal/tanitim/tarihce/>

Ahıskalı Ali Haydar Efendi, erişim 15 Aralık 2018,

<http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Evliyalar-Ansiklopedisi/Detay/Turkiye-Istanbul-AHISKALI-ALI-HAYDAR-EFENDI/269>

Ali Haydar Efendi'nin Vefatı, erişim 16 Aralık 2018,

<https://www.ismailaga.org.tr/ali-haydar-efendinin-vefatinin-54-sene-i-devriyesi>

Ali Haydar Efendi'nin Vefatı, erişim 24 Haziran 2017,

<https://www.ismailaga.org.tr/ali-haydar-efendinin-vefatinin-54-sene-i-devriyesi>

Anayasadan Devletin Dini İslamdır İlkesi Çıkarıldı, erişim 17 Aralık 2018,

<https://www.dunyabulteni.net/tarihte-bugun/tarihte-bugun-anayasadan-devletin-dini-islamdir-hukmu-cikarildi-h205352.html>

Amasya Tamimi ve Atatürk'ün Amasya'daki Faaliyetleri, erişim 22 Haziran 2018,

<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-40/amasya-tamimi-ve-ataturkun-amasyadaki-faaliyetleri>

Alvar İmami Muhammet Lütfi Efe Kimdir?, erişim 3 Temmuz 2017,

<https://www.haberler.com/alvar-imami-alvarli-muhammed-lutfi-efe-kimdir-6859042-haberi/>

Bediüzzaman ile Enver Paşa, erişim 18 Mayıs 2018,

<http://www.haber7.com/yazarlar/meryem-aybike-sinan/502237-bediuzzaman-ile-enver-pasanin-arasi-nasildi>

Bediüzzaman Said Nursi, erişim 18 Mayıs 2018,

<http://www.bediuzzamansaidnursi.org/merakedilenler/bedi%C3%BCzzaman%C4%B1n-ittihat-terakkinin-uygulamalar%C4%B1-kar%C5%9F%C4%B1s%C4%B1ndaki-tutumunu-nas%C4%B1ld%C4%B1r>

Birinci Jön Türk Hareketinin (Yeni Osmanlılar Cemiyeti) İdeolojisine Bir Örnek, : Namık Kemal ve Fikirleri, erişim 8 Şubat 2017,

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/selcuksbmyd/article/view/5000084401>

Bitliste son 20 yılın seçimleri ve büyüyen umut, erişim 18 Mayıs 2018,

<https://www.bitlishaber13.net/makale/bitliste-son-20-yilin-secimleri-ve-buyuyen-umut.html>

Büyük Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, erişim tarihi: 06 Aralık 2017,

<http://www.tdk.gov.tr/>

- Çetin Keko, Kürtlerin Seçilmişleri, erişim 15 Ağustos 2018,
<https://www.nerinaazad.org/tr/columnists/cetin-ceko/kurtlerin-secilmisleri-mebus-degil-mahpus>
- DİA "Osman Hulusi Efendi", erişim tarihi 15 Mart 2019,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/hulusi-efendi-osman>
- Doç. Dr. Hakkı Uyar'la *Türk Siyasal Hayatı üzerine bir e-mülakat*, erişim 26 Şubat 2018, <http://politikaakademisi.org/2015/03/03/doc-dr-hakki-uyarla-turk-siyasal-hayati-uzerine-mulakat/>
- Efe Hazretleri Kimdir?*, erişim 2 Temmuz 2017,
<http://efehazretleri.org.tr/efe-hazretleri-kimdir/>
- Efe Hazretleri Kimdir?*, erişim 2 Temmuz 2017,
<http://efehazretleri.org.tr/efe-hazretleri-kimdir/>
- Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, erişim 2 Temmuz 2017,
<http://www.esam.org.tr/>
- Eski Bakanlarımız*, erişim 21 Haziran 2017,
<https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/EskiBakanlarimiz>
- Fahri, Sakal. Şapka İnkılabının Sosyal ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* s.1316, erişim 21 Haziran 2017,
<http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi6/83sakalfahri.pdf> 15.03.2015
- Feyzullah Efendi, erişim 25 Haziran 2017,
<https://feyzullahefendi.wordpress.com/>
- Fuat Uçar, Demokrat Parti Dönemi'nde Kürt Sorunu: Gelişimi ve Etkileri, *The Journal of Academic Social Science Studies*, s.178.; erişim 25 Haziran 2017,
http://www.jasstudies.com/Makaleler/2020296473_11Yrd.%20Do%C3%A7.%20Dr.%20Fuat%20U%C3%87AR.pdf
- Hangi tarikat, cemaat kime oy verecek, erişim tarihi 18 Mayıs 2018,
<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/omer-sahin/hangi-tarikat-cemaat-kime-oy-verecek-1165051/>
- Hasan Onat *Türkiye'de Din Anlayışı*, erişim 17 Aralık 2018,
<http://www.hasanonat.net/index.php/100-tuerkiye-de-din-anlay-s>
- Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri*, erişim 18 Nisan 2018,

- <https://tr.scribd.com/document/26026288/Hoybun-Cemiyeti-ve-Turkiye-ye-Kar%C5%9F%C4%B1-Faaliyetleri-Kurt-Ermeni-%C4%B0ttifak%C4%B1>; <http://baytekinbalkan.com/index.php/ct-menu-item-7/2117-hoybun-cemiyeti-ve-turkiye-ye-karsi-faaliyetleri/>
- Hüseyin Bulut, "Kurucu Meclis'te Erzincan Milletvekilleri", Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy.10 (1998) :227-258. erişim 18 Nisan 2018, <http://dergipark.gov.tr/ataunitaed/issue/2850/39398>
- İsmail Saymaz, *Kurslar ve Yurtlar İmparatorluğu Süleymancılar*, erişim 20 Ağustos 2018, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kurslar-ve-yurtlar-impatorlugu-suleymancilar-40303192>
- İstiklal Mahkemeleri ve Şalcı Bacı Belgeseli*, erişim 14 Mart 2017, https://www.youtube.com/watch?v=caN_em-ZhXA
- İsmail Hakkı Toprak İhramcızade, erişim 21 Ocak 2018, https://www.academia.edu/12002241/ismail_hakki_toprak_ihramcizade
- İbrahim Baz, "Siirtli Âşık Bir Sûfi: Şeyh Muhammed Hazîn-i Firsâfi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1/6/VI/11 (2015): 92.; erişim 27 Haziran 2018, <http://sirnak.edu.tr/fakulte/ilahiyat/dosya/belgeler/hoca3.pdf>
- İsmet Üzen, "Çankırı'da Yayınlanan Gazetelere Göre Menemen Olayı", Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, sy.83 (2012):41, erişim 7 Haziran 2018, <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/03-%C4%B0smet-%C3%9Czen1.pdf>
- İhsan Soysaldı, "Osman Bedrüddin Erzurumî'nin Tasavvuf Felsefesi Üzerine Bir İnceleme", *Tasavvuf Dergisi*, sy. X (2003), X, 274, erişim 13 Şubat 2017, <http://www.tasavvufdergisi.net/OncekiSayilarDetay.aspx?Sayi=10>
- İşte Milli Görüş Partileri: *Milli Nizam Partisi*, erişim 21 Haziran 2017, <https://www.timeturk.com/tr/2011/02/27/iste-milli-gorus-partileri.html>
- İbrahim Akyol, "Mehmet Akif Ersoy'un Milli Mücadele Yıllarında Çankırı'ya Gelişi ve Çankırı Vaazı, I." Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu,(2008): 410; erişim 05 Temmuz 2017,. <https://uam.mehmetakif.edu.tr/mehmetakif/files/sem/8.pdf>
- İhramcızade'yi Dünya Tanıyor*, erişim 19 Ocak 2018, <https://www.dunyabizim.com/portre/ihramcizadeyi-dunya-taniyor-h3637.html>
- İhramcızade İsmail Hakkı Toprak Efendi*, erişim 20 Ocak 2018, <https://www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=3240>

- İhsan Güneş, *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Firkasına Geçiş*, erişim 21 Haziran 2018, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-08/mudafaa-i-hukuk-cemiyetinden-halk-firkasına-gecis>
- İskender Paşa Cemaati, erişim 20 Ocak 2017, <http://www.iskenderpasa.com/FA0DB11A-00E2-4F22-9E6D-6A99800EFDD0.aspx>;
- İskender Paşa Cemaati, erişim 20 Ocak 2017, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/iskenderpasa-cemaati-referandum-kararini-acikladi-297780.html>
- İskender Paşa Cemaati, erişim 20 Ocak 2017, <https://www.aksam.com.tr/guncel/iskenderpasa-cemaati-referandum-kararini-acikladi/haber-612190>;
- İstanbul Fetvası, erişim 20 Mart 2016, <http://www.turkomania.org/tr/istanbul-hukümetinin-cikardigi-fetvalar.html>
- İstanbul Fetvası, erişim 20 Mart 2016, <https://www.milligazete.com.tr/haber/1117219/durrizadenin-milli-mucadele-aleyhindeki-fetvasi>
- İşte Türkiye'deki Tarikat ve Cemaatler*, erişim 20 Ocak 2018, <https://fenerant.wordpress.com/iste-turkiye%E2%80%99deki-tarikat-ve-cemaatler/>
- Kasım Küfrevi*, erişim 16 Mart 2018, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufrevi-kasim>
- Kerem Önder, *İhramcızade İsmail Hakkı Toprak Efendi Sözleri Şerhi*, erişim 19 Ocak 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=aT5c9vB5tQE>
- Kurtuluş Savaşında Kastamonu'da Kurulan Cemiyetler*, erişim 22 Haziran 2018, <https://www.kastamonur.com/kurtulus-savasi-sirasinda-kastamonuda-kurulan-cemiyetler/>
- Mercekaltı, *Hangi tv Hangi cemaatin?*, erişim 17 Haziran 2017, <https://www.dunyabizim.com/mercek-alti/hangi-tv-hangi-cemaatin-h6743.html>
- Mensur Kayıtbey, *Bitlis'te Son 20 Yılın Seçimleri ve Büyüyen Umut*, erişim 21 Ocak 2018, *Meclis-i Mebusan*, erişim tarihi 18 Mayıs 2018, <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/meclis-i-mebusan-mebuslar-meclisi-991>

- 1930 Menemen Olayı Bir Nakşibendi Tertibi miydi?, erişim 16 Temmuz 2018,
<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/1930-menemen-olayi-bir-naksibendi-tertibi-miydi-1114553/>
- Mahmut Hoca Sonrası 5Aday, erişim 25 Mayıs 2016,
http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/284683/Mahmut_Hoca_sonrasi_5_ada_y.html
- Mehmet Akif Ersoy, erişim 18 Mayıs 2018,
<http://www.haber7.com/edebiyat/haber/823035-mehmet-akif-ersoyun-son-roportaji>
- Mehmet Akif İslam Cumhuriyeti İstiyordu, erişim 18 Mayıs 2018,
<http://blog.milliyet.com.tr/mehmet--kif-islam-cumhuriyeti-istiyordu/Blog/?BlogNo=451013>,
- Mehmet Soysaldı, "İmam Efendi'nin Öğretilerinde Tasavvufî Yorumlar", Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu, (2015): 63, erişim 17 Nisan 2018, http://web.firat.edu.tr/harput/dergi/sempozyum_program.pdf
- Mustafa Haki Efendi, erişim 9 Temmuz 2017,
<http://www.biyografi.net/kisiyrinti.asp?kisiid=3246>
- Mustafa Genç, *Samsun'un Manevi Mimarlarından Açıkbaş Ömer Efendi*, erişim 24 Haziran 2017, <http://www.habergazetesi.com.tr/yazarlar/4597/>
- Modern Darbelerin Provası, Kuleli Vakası, erişim 26 Şubat 2018,
<http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=725>
- Muhammed Haznevi, erişim 20 Ocak 2018,
<http://www.haber7.com/dunya/haber/118387-muhammed-haznevi-dualarla-defnedildi>
- Musa Anter Biyografisi, erişim 28 Haziran 2017,
<https://www.haberler.com/musa-anter/biyografisi/>
- Nur Cemaatinin Kolları Hangileri, Nurcuların Liderleri Kimdir?, erişim 06 Temmuz 2019, <https://www.internethaber.com/nur-cemaati-kollari-hangileri-nurcularin-liderleri-kimdir-1875894h.htm>
- Nuri Köstüklü, *Isparta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, erişim 22 Haziran 2018,
<http://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-vi-temmuz-1990-sayi-18>

- Nuran Çetin, *Abdülhakim Arvâsî ve Tasavvuf Anlayışı Makalesi*, *Tasavvuf Dergisi*, 129-150., erişim 22 Mayıs 2017,
http://www.tasavvufdergisi.net/Makaleler/653202074_33_8.pdf
- Oğlu Mehmet Bahattin Efendi'nin Notlarında Mustafa Haki Efendi, erişim 9 Temmuz 2017, <https://somuncubaba.net/kultur/oglu-mehmet-bahattin-efendinin-notlarinda-mustafa-haki-efendi-k-s/>
- Okan Konuralp, *Babadağlı Gencin İğnesi*, erişim 07 Temmuz 2017,
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/babadagli-gencin-ignesi-menzil-i-bolmeye-yetti-5313189>
- Okan Konuralp, *Türkiye'nin Cemaat ve Tarikat Haritası*, erişim 19 Mayıs 2017,
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-nin-tarikat-ve-cemaat-haritasi-5097892>
- Osman Hulusi Ateş, erişim 08 Mayıs 2018,
<http://www.biyografi.net/kisiyrinti.asp?kisiid=3241>
- Ömer Şahin, *Hangi Tarikat, Cemaat Kime Oy verecek?*, erişim 20 Ocak 2018,
<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/omer-sahin/hangi-tarikat-cemaat-kime-oy-vercek-1165051/>
- Ruşen Çakır, Medyascope, *Türkiye'de İslam, İslamcılık ve Cemaatler*, erişim 17 Haziran 2017, <http://rusencakir.com/Turkiyede-Islam-Islamcilik-ve-cemaatler/6314>
- Sait Çamlıca, *Süleymancılar Cami İmamını Neden Dövüyor?*, erişim 18 Ekim 2017,
<https://www.dinihaber.com/suleymancilar-cami-imamini-neden-dovuyor-makale,4682.html>
- Sağduyu Partisi için bkz; erişim 20 Ocak 2017,
<https://www.yargitaycb.gov.tr/sayfa/faaliyette-olan-siyasi-partiler/1168>
- Siyasetin Gözde Dergahı İskenderpaşa Cemaati*, erişim 21 Ocak 2017,
<http://arsiv.sabah.com.tr/2006/09/20/gun101.html>
- Suat Akgül, *Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu*, s.1.; erişim 18 Temmuz 2018, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/821/10411.pdf>
- Suat Zeyrek, *Milli Mücadele Sürecinde Türk-İngiliz Rekabeti: Kürt Sorunu*, bkz. erişim 18 Ağustos 2018, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/173092>
- Sivas Mebusu Ulemadan Mustafa Taki*, erişim 10 Temmuz 2017,
[http://www.eskieserler.com/Eski/Eserler/Yazar/3314/Mustafa-Taki-Efendi-\(Dogruyol\).asp](http://www.eskieserler.com/Eski/Eserler/Yazar/3314/Mustafa-Taki-Efendi-(Dogruyol).asp)

- Salih Özcan, "Seyyid Muhammed Râşid Erol'un Hayatı ve Tasavvufî Etkisi", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy.8/2 (2016): 765-784, erişim 19 Ekim 2017, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/266651>
- Saadet Partisi Resmi İnternet Sitesi,
<http://saadet.org.tr/>
- Seyyid Abdülhakim Efendi'nin Hayatı, Eserleri, Hizmetleri*, erişim 13 Mayıs 2017, <http://ramazanayvalli.blogspot.com/2013/05/seyyid-abdülhakim-efendinin-1865-1943-h.html>
- Seyyid Abdülhakim El-Hüseyini 'nin Hayatı*, erişim 23 Haziran 2017, <https://www.islamalimi.com/seyyid-abdülhakim-el-huseyni-hayati/>
- Şemdinli'nin Öteki Yüzü*, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=631>
- Şeyh Ahmed El Haznevi'nin Hayatı*, erişim 2 Temmuz 2017, <http://www.naksibenditarikati.com/detay.asp?icerikID=21>
- Şeyh Muhammed Maşuk*, erişim 06 Temmuz 2017, <http://www.kalb-iselim.net/nursin-anasayfa/nursin-alimleri-menu/eyh-muhammed-mauk-ks>
- Şeyh Muhammed Maşuk Norşini*, erişim 06 Temmuz 2017, <http://www.ahmedhaznevi.net/Islambuyukleri-s.muhammed-masuk-norsini-518.html>
- Tanzimat Döneminde Sarıyerli Hoca, erişim 8 Şubat 2017, https://www.academia.edu/38104993/TANZİMAT_DÖNEMİNDE_SARIYERLİ_HOCA_SADIK_EFENDİ_VAKASI
- TBMM Tutanak Dergisi, C:3, s.322, Karar No:136. https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html
- Türkiye'de İslam, İslamcılık ve Cemaatler*, erişim 1 Eylül 2016, <http://rusencakir.com/Turkiyede-Islam-Islamcilik-ve-cemaatler/6314>
- Trabzon'un Tanınmış Bir Mürşid ve Müderrisi*, erişim 12 Şubat 2017, <https://www.dunyabizim.com/portre/trabzonun-taninmis-bir-mursid-ve-muderrisi-fersad-efendi-h8444.html>
- Türkiye'de Nakşibendilik*, erişim tarihi 18 Mayıs 2018, <http://kalplerdekivahiy.blogspot.com/2015/01/turkiyede-naksibendilik-hareketi.html>

- Tasavvuf ve Nakşibendilik*, erişim 26 Ocak 2016,
<http://www.islamdusuncesi.net/tasavvuf-ve-naksibendilik-1-353h.htm>
- Tuğba Doğan, "Arşiv Belgelerine Göre 1937-1938 Dersim İsyanı", *History Studies*, c.4/1 (2012): 158, erişim tarihi 22 Mart 2017,
<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423902436.pdf>
- Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Medreselerin Kaldırılması, erişim 16 Temmuz 2018,
http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/egitim/tevhidI_tedrisat.htm
- Tbmm Dönemi ve TBMM'ye Karşı İsyenlar*, erişim 15 Nisan 2018,
<https://docplayer.biz.tr/27007649-Unite-10-tbmm-donemi-ve-tbmm-ye-karsi-isyenlar-bayburt-universitesi-uzaktan-egitim-merkezi-aturk-ilkeleri-ve-inkilap-tarihi-icindekiler-hedefler.html>
- TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, Siyasi Partiler*,
https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html
- TBMM'de görev yapmış milletvekilleri, erişim 21 Haziran 2017,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.liste
- TBMM, erişim 22 Haziran 2017,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.giris_q
- TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, Siyasi Partilerin Yayınları*, erişim 22 Haziran 2017, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.giris_q
- Tokatlı Seyyid Mustafa Haki Efendi*, erişim 8 Temmuz 2017,
<https://hulusiefendivakfi.org.tr/tokatli-seyyid-mustafa-haki-efendi/>
- Trabzon'un Tanınmış Bir Mürşid ve Müderrisi*, erişim 12 Şubat 2017,
<https://www.dunyabizim.com/portre/trabzonun-taninmis-bir-mursid-ve-muderrisi-fersad-efendi-h8444.html>
- Üst Aklın Asıl Hedefi İslami Cemaat ve Tarikatlar*, erişim 21 Ocak 2017,
<http://www.114haber.com/siyaset/ust-aklin-asil-hedefi-islami-cemaat-ve-tarikatlar-turkiyedeki-tum-islami-gruplarin-haritasi-h485.html>
- Veyis Değirmençay, "*Alvarlı Lutfi Efendi ve Farsça Şiirleri*", erişim 05 Temmuz 2017,
<https://docplayer.biz.tr/111291119-Alvarli-lutfi-efendi-ve-farsca-siirleri.html>
- Zeynep Özcan, Psiko-Sosyal Açından İnönü Dönemi Dinî Hayatla İlgili Bazı Değerlendirmeler, erişim 25 Haziran 2017,
<http://kutaksam.karabuk.edu.tr/index.php/ilk/issue/view/12/showToc>

"2005 yılında Saadet Partisi GİK Üyesi olan Ömer Vehbi Hatipoğlu 'nun Haber7. com'a verdiği "*Şeyh Haznevi Katliamının İç Yüzü*" başlıklı röportajından" erişim tarihi 18 Mayıs 2018, <http://www.haber7.com/dunya/haber/96390-seyh-haznevi-katliaminin-ic-yuzu>

H.TELEVİZYON RADYO PROGRAMI/ BELGESEL

Atatürk, Garp İzi 4_9 (Batılılaşma Serüveni), erişim 13 Mart 2017,

<https://www.youtube.com/watch?v=fdZZVvpIRHY>

İstiklal Mahkemeleri ve Şalcı Bacı Belgeseli, erişim 14 Mart 2017,

https://www.youtube.com/watch?v=caN_em-ZhXA

İhramcızade İsmail Hakkı Toprak Efendi Sözleri Şerhi 132, erişim 15 Mart 2017,

<https://www.youtube.com/watch?v=aT5c9vB5tQE>

I.YAZMA ESERLER

Vassâf Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Bl., no: 2306, C.II, 59-191

Vassâf Hüseyin, *Sefîne-i Evliya*, 2006:1/142, 3/466-467

